A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 351 D Subject Religion

Name of MSS रामायण

Author वाल्मीकि

Period Folios 143

Script Devnagiri Source Prithipal Singh

Missing Folios

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

351—D

14×6 1/2

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सुग्रीवस्य वानुचरं इत्युक्त्वा नाम्नमर्दन मारुतिमुद्रिका दानं कृतं पंपा नसमेगतिः १

1

ॐ रा. कि. कि. टी.

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ श्रीरामचंद्रस्तवेजेभ्यो नमः ॐ रामं प्रेमनिकेतनं कविवरालंकारचूडामणिः सीमा
वीस्मरवेनाम्दिनसाणाविग्राथिनामग्रणीः व्यग्रग्रीवलीनजं वृभयमभ्रत्यग्रीवसीतापति श्रीनिश्रीस्र
तिभूमभूजगतित्रयःपाद्यात्मनामाहतिः १ नीलनीरजसवर्णस्य देशोविधृतोस्फविरवाप्रसायको जानकी
विरहितित्रमानसेमानसेनिवसतांमतामियो । एवमारण्यकांडे दीनमरदाणपरूपायमेनुष्टापितः

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पल- झषाकुलां रामः सौमित्रिसहि
तो विलपाकुलेंद्रियः १ तस्य दृ ष्ट्वैव तां हर्षादिंद्रियाणि चकंपि
रे स कामवशमापन्नः सौमि त्रिमिदमब्रवीत् २ ॥

अथ किष्किंधाकांडे मित्रसंवदाण रूपेपाथ [illegible] मैनुष्टापयते
तथास्मिन्सर्वस्मिन्कांडे मोहप्रदत्वस्य श्रीरामासाधारणेलक्ष्मप्रदर्शितैग्रन्थसंक्षेपयत्कल्याणगुणाकरत्व
प्रतिपाद्यते मनामित्यादिनासः विराधवधस्त्रिशिराहूषणकबंधादीनाम्पत्नीहरणेनप्रसिद्धः पराक्रमः
श्रीरामः तांरिकोधितरावणवधोपयोगिसखीवापिधितसप्तमकसमीपवर्तिनीपुष्करिणीयथाश्चार

रा. २

पंपानदंश्यतस्मात पंपाख्येवासरेविरे १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

1A

शक्रारोगोद्दर्शनेन जनितसीताविरहशोकातिशयेन रामोभिमतसर्वेन्द्रियः सन्विललाप परिदेवयामास सर्वाङ्गैर्लोहितश्चे
नोहितविह्वल एवमाहतस्य तिलां पंपां दृष्ट्वा तज्जन्यहर्षात्तस्येन्द्रियाणि चक्षुरादीनि विकाराण्यभवन् सकामक्ष
मापन्नः स्वरदेवहुमाणः सौमित्रिमब्रवीत् हे इत्यं वत प्रभावान्विमलोदकां पंपां पश्य अतएवाभिमा हरूट्टोति द्रुमादि
च्छायया तथा भातीति ३ पंपायाः कानने ततस्यारिसरवर्तिकानने पश्य यत्र कानने सशिखरा इव उन्नताग्रशाखाभिः स

सौमित्रे शोभते पंपा वैदूर्यविमलोदका फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः २ सौमित्रे पश्य पंपायाः
काननं शुभदर्शनं यत्र राजन्ति शैला वा द्रुमाः सशिखरा इव ४ मां तु शोकाभिसंतप्तमाधयः पीडयन्ति वै
भरतस्य दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ५ शोकार्तस्यापि मे पंपा शोभते चित्रकानना व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः
शीतोदका शिवा ६ नलिनैरपि संकीर्णा अत्यर्थशुभदर्शना सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ७ अधि
कं प्रविभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलं द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितं ८ ॥

रम्भा इव द्रुमाः शैला इव राजन्ति ४ शोकाभिसंतप्तं राज्यभ्रंशवियोगादिना पूर्वमेव शोकाभिसंतप्तं मां सम्प्रति भरतस्य दुः
खेन जटावल्कलत्वादिदुःखस्मरणेन वैदेह्या हरणेन च प्राप्ता आधयः पीडयन्ति पीडयन्तीति पाठे पीडयन्निव वर्तन्ते इति
शेषः शोभते स्थलावृत्ता वर्तते ६ सर्पा बहुफणाः तदन्ये व्यालाः ७ नीलाश्च विद पीतं शाद्वलं द्रुमस्थले परिस्तोमैः कु
थैरर्पितं कुथमिव प्रविभाति यद्वा परिस्तोमैः राशीभूतैरिव स्थितैः पुष्पैरर्पितं युक्तं ८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२

रा.वा.
किं.
टी. २

शिखराणिद्रुमाग्राणिउपगूढानिक्ष्माभृत्सर्वतः संवृतस्थले ५ अयंकालोवसंतःप्रवृत्तःमन्मथः अतीवमन्मथकारी
यकः अतएववसंतःगंधवान्कामोद्दीपनेनसर्ववान् ६ गंधोनायकद्रुमैदेलेपेसंबंधमार्वयाभितिविश्वःस्वरभिर्मासोम
धुमासः जातानिपुष्पफलानिगतानितादृशाद्रुमाः ६ ॥ प्रस्तरेषुशिलातलेषु ॥ पतमानैःपतद्भिः वृक्षकुसुमाः तादृशाःशा-

कुसुमोत्कटाः

पुष्पभारसमृद्धानिशिखराणिसमंततः लताभिःपुष्पिताग्राभिरुपगूढानिसर्वतः ५ सुखानिलोयंसौमित्रे
कालःप्रचुरमन्मथः गंधवान्सुरभिःमासोजातपुष्पफलद्रुमः ६ पश्यरूपाणिसौमित्रेवनानांपुष्पशालिनां
सृजतांपुष्पवर्षाणितोयंतोयमुचामिव ॥ प्रस्तरेषुचरम्येषुविविधाःकाननद्रुमाः वायुवेगप्रचलिताःपुष्पैरव
किरंतिगां ७ पतितैःपतमानैश्चपादपस्थैश्चमारुतः कुसुमैःपश्यसौमित्रेक्रीडन्निवसमंततः विक्षिपन्विविधाः
शाखाःनगानांकुसुमोत्कटाः मारुतश्चलितस्थानैःषट्पदैरनुगीयते मत्तकोकिलसंनादैःनर्तयन्निवपादपा
न् शैलकंदरनिष्क्रांतःप्रगीतइवचानिलः ८ ॥

खाः विक्षिपन् चालयन्मारुतः चलितस्थानैः नतान्कुसुमस्थानतश्चलितैः षट्पदैरनुगीयते पुष्पं हरन्मारुतोनुगम्य-
गीयत इत्यर्थः ७ अत्रवायोर्गानकर्तृत्वंनर्तकत्वंकाव्यस्यापिप्रसिद्धमुच्यते नर्तयन्नवचात्यस्यानीयेमत्तकोकिलसंनादैःपा ७
दपान्नर्तयन्निवशैलकंदरनिष्क्रांतःप्रगीतइवशैलकंदरनिष्क्रमणध्वनियुक्ततयागानमुपक्रांतइवचभवत्यनिलइत्यर्थः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

2A

तेनमंदत्वाग्रएवताविक्षिपताहृद्दात् वासयन्ताइयिताः हृतग्रथिताइव १६ मंदमारुतेनवर्णायंतिसएषवहतिगंध-
मभ्यवहन्नायातीतिसंबंधः १७ अनुकूजद्भिःषट्पदैर्विनदंतीवेतिसंबंधः १८ गिरिप्रस्थेषुरम्येषुद्रुमैःसंसक्तशिखराःप
रस्परसंबद्धाग्रभागाःशैलाःविराजंतइतिसंबंधः १९ पुष्पैःसंछन्नाःशिखराःशाखाग्रभागायेषांमारुतेनकृतोत्क्षेपेन-

तेनविक्षिपतात्यर्थंपवनेनसमंततः अमीसंसक्तशाखाग्राग्रथिताइवपादपाः सएषसुखसंस्पर्शोवातिचंद
नशीतलः गंधमभ्यवहन्पुण्यंश्रमापनयनोनिलः अमीपवनविक्षिप्ताविनदंतीवपादपाः षट्पदैरनुकूजंतो
वनेषुमधुगंधिषु १८ गिरिप्रस्थेषुरम्येषुपुष्पवद्भिर्मनोरमैः संसक्तशिखराशैलाविराजंतिमहाद्रुमैः १९ पुष्प-
संछन्नशिखरामारुतोत्क्षेपचंचलाः अमीमधुकरोत्तंसाःप्रगीताइवपादपाः २० सुपुष्पितांस्तुपश्यैतान्कर्णि
कारान्समंततः हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीतांबरानिव २१ अयंवसंतःसौमित्रेनानाविहगनादितः सीतया
विप्रहीनस्यशोकसंदीपनोमम २२ मांहिशोकसमाक्रांतंसंतापयतिमन्मथः हृष्टःप्रवदमानश्चसमाह्वय
तिकोकिलः २३ एषनत्यूहकोहृष्टोरम्येमांवननिर्झरे प्रणदन्मन्मथाविष्टंशोचयिष्यतिलक्ष्मण २४

चलेनेनचचलाः मधुकराएवउत्तंसाःशेखराःयेषांतेअमीपादपाः प्रगीताइवप्रारब्धगीताइवेत्यर्थः २ हाटकसंछन्नान
पीतांबरान्नरानिवपश्यपर्यायिताग्राःकर्णिकाराः सुवर्णाभरणाइवभांतीत्यर्थः कर्णिकारःपीतपुष्पइत्यनेनज्ञा
यते २१ हृष्टःयथातथाप्रवदमानः कोकिलोमांसमाहूयतिस्पर्धयेवेत्यर्थः २३ नत्यूहकोजलकुक्कुटः हृष्टःकामावेशी

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अस्याः कूलेषमुदिताः संघशः आकुलात्विह ७

३

रा॰ वा॰ टी॰

मामाहूयेवप्रदर्शनार्थमितिशेषः परममतिशयेन २५ विहगाः हंसादीन्संपतीतिपश्य २६ पुंभिर्विहंगैर्विमिश्राः संव
हामयूरेषु स्वस्वजातिसमूहेषु ग्राभिर्नादिताः ग्रामानादाभृंगराजप्रमुदिताः प्रमुदितभृंगराजाः एवंमधुरस्वना विहगा
दानस्यूहेषु स्वस्वजातिसमूहेषु ग्राभिर्नादिताः
अस्याः कूलं सतीतिशेषः भृंगा एव प्रमुदिता इति पाठे भृंगफेकारस्वरूपासतत्पदः इत्यर्थः २७ दात्यूहरुतविक्रंदैः नसर
गादितनिनादैः २८ अशोकस्तबककृत्या अंगाभायस्य अग्नेः सशब्दत्वादेहं षट्पदस्वनएवनिस्वनोयस्य पल्लवक्र

फलैस्तस्यपुराषाढमाऽऽश्रमस्याममप्रिया मामाहूयप्रमुदितापरमंप्रत्यनंदत २५ एवंविचित्राविहगानाभ्रा
गवविरावैणः हृद्योगल्सैताः पश्यसंपतंतिसर्वततः २६ विमिश्राविहगैः पुंभिरात्मव्यूहाभिनादिताः भृंग
राजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरस्वनाः २७ दात्यूहरतविक्रंदैः पुंस्कोकिलरुतैरपि स्वनंतिपादपाश्चेमेममानंग
दीपकाः २८ अशोकस्तबकांगारः षट्पदस्वननिस्वनः मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसंताग्निः प्रधक्ष्यति २९ न हि तां
सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीं अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेनिष्प्रयोजने ३० अयं हि रुचिरस्तस्याः को
लोरुचिरकाननः कोकिलाकुलसीमांतो दयितायाममानघ ३१ मन्मथायाससंभूतो वसंतगुणवर्द्धितः अ
पाश्वविषायस्य २९ ३ अयंकालोवसंत यं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निरचिरादिव ३२ अपश्यतस्तां वनितांप
कालस्तस्याममदयितायाः रुचिरः शुभः कोकिलैराकुलः सीमांतः वनसीमांता अंता मध्यदेशो येनसः ३१ मन्मथायासीन
कामपीड्यासंभूताजनयावसंतगुणैर्मंदानिलपुष्पितया रुचिरः शुभः कोकिलैराकुलः काननत्वादिरूपैर्वर्द्धितः अ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वेदसंसर्गः कामविकारजः तेन दूषयति मलिनीकरोति ताः दृशः यद्वा तं दूषयति नाशयति मलयानिलसंबंधात् ३४
चिंताशोकाभ्यां बलात्कृतं बलात्कृतं पीडं चैव संवेपथु वनानिलः ३५ अमी ततस्ततस्ततश्च प्रदेशान्नृत्यंतो याः अमी मयूराः
स्फाटिकगवाक्षैरिव स्थितैः पवनोद्धूतैः स्वैः पक्षैः शोभंते इत्यन्वयः ३६ शिखिनीभिर्मयूरीभिः मदमूर्छिताः मन्मथाः अ
भिपरीतस्य व्याप्तस्य ३७ मन्मथार्ता शिखिनी गिरिसानुषु नृत्यंतं भर्तारं मयूरमनुपनृत्यति मयूरं प्रति नृत्यति ३८ तामेव

प्रहृष्यमाणो वैदेही शोकं वर्द्धयतीह मे हृष्यमाणो वसंतश्च स्वेदसंसर्गदूषकः ३४ मां हि सा मृगशावाक्षी
चिंताशोकबलात्कृतं संतापयति सौमित्रे क्रूरश्चैव वनानिलः ३५ अमी मयूराः शोभंते प्रनृत्यंतस्ततस्ततः स्वैः प
क्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ३६ शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्छिताः मन्मथाभिपरीतस्य मम
मन्मथवर्द्धनाः ३७ पश्य लक्ष्मण नृत्यंतं मयूरमुपनृत्यति शिखिनी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुषु ३८ ता
मेव मनसा रामां मयूरोप्यनुधावति वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव ३९ मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृ
ता प्रिया तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कांतया ४० मां मम्यैव विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा मदेनाभि
रामां कांतां मनसानुधावति समीपमागंतुमिच्छतीत्यर्थः वितत्य विस्तार्य वेत्तेन यदि नापहृता भवेत् ४१
रुतैः उपहसन्निव कांताविरहिणं मामिति शेषः ३९ वने न हृता तस्मान्नृत्यतीत्यर्थः ४० जातसंभ्रमा जातत्वरा अ
वाप्तनाम संचारी भावः विना सीतां विना अयं पुष्पमासे चैत्रे वासः सडः सद्ः अतिपीडाजनकत्वात् ४२ ॥

गी०
किशो०
५

नन्वेतत्कथं राजन्स्त्वया वञ्चितस्तत्राह पश्येति संयोगे तु निशायिनो मार्गसंनिर्भैर्यानि गतेषु निर्यत्र्यपानि ज्ञातेषु विप-
ष्य ५४ शिशिरात्ययवसंते पुष्पभारसमृद्धानां वनानां पुष्पाणि मे सीताविरहतो मार्गस्नातानाभावान्निष्फला
नि भवंति ५५ उक्तस्यैव विवरणं कुर्वन्नाह शिरीषप्रतिप्रियाकृविरापणपीत्यन्वयः मधुकरोत्करैः मधुकरसमूहैः ग्रस्तं
उपयोगानिष्फलानि संतिनिर्भरमकरंदभरिततया मधुकरसमूहैः समंमहीयातीत्यर्थः शाकुन्ताः समकामा

ममत्वयैविनावासः पुष्पमासेन तु ऊःमदः ५२ पद्मपलाशलक्षणसीतां गते निर्यत्र्यपानि गतेष्वपि यदेषा शिशिवीनीका
माइतां समभिवर्तते ५३ पद्मपलाशलक्षणपुष्पाणि निःफलानि भवंति मे पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये
५४ रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानां मम प्रिया निष्फलानि महीयांति समं मधुकरोत्करैः ५५ वदंति कामं
शाकुन्ताः समदितः स्वपक्षाः केले प्रहृष्यंतीव चान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ५६ वसंतो यदि तत्रापि यत्र मेव
सति प्रिया नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा ५७ ननूनं तु वसंतस्तं देशं स्पृशति यत्र सा कथं बसि
तपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ५८ यद्यपि वावर्तेत तत्र वसंतो यत्र मे प्रिया किं करिष्यति सुश्रोणी सा विनिर्भर्त्सि
तापरैः ५९ श्यामा पद्मपलाशाक्षी विना भ्रातामयि प्रिया नूनं वसंत
न्मादकराः संतः प्रन्येन्य माक्रूयं तत्रवक्र
लं मधुरमेव वदंति ५६ यदि सीता वामदेशेपि वसंतोस्ति तदा मरुदेवसा शोचति मामयाः समत्वात् ५७ यद्यपि
वसंतस्त्वं करोति न भवेत् तथापि मया विना सा कथं वर्तयेत् जीवेत् नीवेत महि हृद्रूपवत्ता शोपयामइति भावः

शोचत्यहं यथा सीता जीवेत्सा मया विना तद्विपेयर्थः ५८

५८ किं करिष्यतीत्यादि ... इति भावः सर्व ...

गी० २

4A

तेऽद्य विरहोऽग्नातिरूढमिति साध्वी सीता महिरहयामास वसंतसमेवैः सैनैरोढैः सर्वर्त्त्यावर्त्तस्य लघुमाद्यं चिंतनालं तत्समर्थं
तिममहृदयवर्त्तत इतिसंबंधः ५१ एवंतिस्त्रयकारणपरस्परानुरागसाम्यदर्शायतिमपिभेवानुरामः ५२ एववसं-
तोद्दीपनतामुक्तामलयमारुतोद्दीपनतामाहएषस्त्रुषेमति पुष्पवहः पुण्यगंधवहः हिमावहोऽपिपावकप्रतिमोऽतः नु
मरतिविरोधयामासः ५३ यथाद्यु सीतयासहस्थितिं सदा सुखंमन्येमहइत्यन्वयः ५४ तदा सीतासंयोगकाले सुखसेव्या
हं इहविरहदयेबुद्धिर्ममसंपरिवर्त्तते नालंवर्त्तयितुंसीतासाध्वीमहिरहगता ५५ मयिभावोहिवैदेह्यास्तत्वतो
विनिवेशितः ममापिभावः सीतायांसर्वथाविनिवेशितः ५६ एषपुष्पवहोवायुः सुखस्पर्शोहिमावहः तां-
विचिंतयतःकांतांपावकप्रतिमोमम ५७ तांविनाथविहंगोसौपक्षीप्रणदितस्तदा वायसःपादपगतःप्रह
ष्टमभिनदति ५८ एषवैतत्रवैदेह्याविहगःप्रतिहारकः पक्षीमांतुविशालाक्ष्याःसमीपमुपनेष्यति ५९ पु
ष्पस्तः पश्यलक्ष्मणसन्नादंवनेमदविवर्द्धनं पुष्पिताग्रेषुवृक्षेषुद्विजानामवकूजतां ६० ॥द्विजः सन् विहा
यसागाश्छन्नः प्रणदितः प्रकर्षभाषितवान् यदानीतांविनातद्वियोगावस्थायांपादपगतः प्रहृष्टमभिनदति हृष्ट
माकाशगतः सन् प्रकर्षनादेनतस्याविर्योगंसूचितवान् इदानीपादपगतः सन्प्रहृष्टनादेनतस्याः संश्लेषंसूचय-
तीत्यर्थः एतदेवविहङ्गणातिएषइति एषखलुविहगः सन्तत्रतदानींवैदेह्याः प्रतिहारकः वियोजयइतियावत् इदा
नींतुएषपक्षीमातस्याः समीप[illegible]नेष्यतीत्यर्थः ५९ मांतस्याः [illegible] मुपनेष्यतिसंबंधः ६० सन्नादंपादपश्रेणिसंबंधः

सदा सुखमहं मन्येयं पुरा सह ली तया मारुतः स विना सीता शोकसंजननो मम ३

रि

5

रा·की· कि· टी· ५

मदोद्धतां मदेन रसस्खलंती ५८ ५९ विभ्रमोत्सिक्तमनसः शृंगारोद्दीपिता ६० विचरंति किन्नरीभिः सह इति शेषः
६१ नलिनानि रक्तकमलानि जलेन तरुणसूर्यवत् ६१ पंपावर्णयतोयेतिवत्तभिः पद्मैर्नीलोत्पलैः शुभ्रासंसताशुक
सौगंधिकं तु कल्हारमित्यमरः ६१ जलेषु षट्पदाहतकेसरैः जले भ्रमरपातितपुष्पस्थलिभिः पंकजैरभिसंहता·
प्रतिसंगप्रतिमंतांफलनंतरस्सर्यवत
विविसंप वनेनेतामसौ तिलकमंजरीम् षट्पदस्सहसाभ्येति मदोद्धतामिव प्रियां ५८ कामिनामयमत्यंत
मशोकः शोकवर्द्धनः स्तवकैः पवनोत्क्षेपैस्तर्जयन्निव मां स्थितः ५९ अमी लक्ष्मण दृश्यंते चूताः कुसुमशालि
नः विभ्रमोत्सिक्तमनसः सांगरागा नरा इव ६० सौमित्रे पश्य पंपायाश्चित्रासु वनराजिषु किन्नरा नरशार्दूल वि
चरंति यतस्ततः ६१ इमानि शुभगंधीनि पश्य लक्ष्मण सर्वशः नलिनानि प्रकाशंते जले तरुणसूर्यवत् ६१ एषा
प्रसन्नसलिला पंपा नीलोत्पलायुता हंसकारंडवाकीर्णा पंपा सौगंधिकायुता ६२ जले तरुणसूर्याभैः षट्प
दाहतकेसरैः पंकजैः शोभते पंपा समंतादभिसंहता ६४ चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनांतरा मातंग
मृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ६५ पवनाहतवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेंऽभसि पंकजानि विराजंते ताड्य
मानानि लक्ष्मण ६६ पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं पंकजप्रियां अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ६७ ॥

व्यामाशोभते ६४ चित्रप्रस्थलावनांतराणि यस्याः सा ६५ पवनाहतवेगाभिः पवनाहतवेगाभिः पवनाघातज
नितवेगाभिः अंभसि पंकजाराजंत इत्यन्वयः ६६ ॥

नां३

५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मध्या।
सारयिष्यातिस्मारयतीत्यर्थः चित्तकैवल्यबोधनद्वारास्यभावयोगोविरहयतिकोपाय।

5A

वामत्वंकौरिलंभास्त्वंविपुलंतांउर्लभांप्राप्यवां ९८ कामःकामकतनापःभूयोपुष्पिकं ९९ रमणीयानिभवंतिस्म ७० प
उमकोशास्यपलाशानिदलानिकामोहोपकाम्यमितेनेत्रकोशाभ्यासहशानीतिदृष्टमन्यतेरत्यर्थः ७१ पद्मकेशरेत्या
दिनाशैलयासीतास्यपहृतातेरत्यादिनामाय ७२ किंशुकैःप्रदीप्ताइवेत्यन्वयः ७५ पंपातीरसहासन्तीरहृदाःसंसिक्तास्त
श्रेष्ठःकामस्यवामत्वेयोगतामपिदुर्लभां सारयिष्यातिकल्याणीकल्याणतरवादिनी ९८ शोकेनायारचि
तेकामोभवेदत्याहितोमया यदिभूयोवसेतोमानद्रुमात्पुष्पितद्रुमः ९९ यानिस्मरमणीयानितयासहभव
निमे तान्येवारमणीयाणिजायंतेमेतयाविना ७० पद्मकोशपलाशानिद्रष्टुंदृष्टिर्हिमन्यते सीतायानेत्र
कोशाभ्यासहशानीतिलक्ष्मण ७१ पद्मकेसरसंसृष्टोवृक्षांतरविनिःसृतः निःश्वासइवसीतायावातिवायु
मनोहरः ७२ सौमित्रेपश्यपंपायादक्षिणेगिरिसानुनि पुष्पितांकर्णिकारस्ययष्टिंपरमशोभितां ७३ पुष्पि
तेशैलराजोयंधातुभिस्तुविभूषितः विचित्रंसृजतेरेणुंवायुवेगविघट्टितं ७४ गिरिप्रस्थास्तुसौमित्रेसर्वतः
संप्रपुष्पितैः निष्पत्रैःसर्वतोरम्यैःप्रदीप्ताइवकिंशुकैः ७५ पंपातीररुहाश्चेमेसंसिक्तामधुगंधिनः माल
तीमल्लिकाखंडाकरवीराश्चपुष्पिताः [illegible] मातुलिंगाश्चपूर्णाश्चकुंदगु
नलसंसिक्तालुक्त स्यासमवंशाः ७७ चिरिविल्वामधूकाश्चवंजुलावकुलास्तथा चंपकातिलकाश्चैवनागवृक्षाश्च
लसमेकेनवहितः मालतीजातिः मल्लिकाखंडाःमल्लिकासमूहाः करवीराः सिंधुवाराः ७९ सिंहकेसराःपिंजराश्चे

दृश्यागतेन

केतुक्यःसिं
दुवाराश्चवा
संत्यश्चसुपु
ष्पिताः ७६

वासंतीहेमपुष्पिका ७१ टीका ग्रु

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अंकोलाश्च कुरंटाश्च चूर्णकाः पारिभद्रिकाः चूताः पाटलयश्चापि कोविदाराश्च पुष्पिताः ८०

रा० वा० किं० टी० ८

८१ पुष्पिताः संतीति शेषः ८२ तान् यशोत्पाद पुष्पितानिति समासांतालंकारः ८३ तेनैवोपमामुखेनोपपादयति वा-
तेति ८४ नैकरसास्वादसंमोदित इव अनेकरसास्वादेन जातहर्ष इव ८५ मधुलिप्सया पुष्पात्पुष्पांतरं गच्छन्
पद्मकाश्चैव शोभंते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः नीपाश्चैव रणाश्चैव खर्जूराश्च सुपुष्पिताः ७९ मुचकुंदार्जुनाश्चैव
दृश्यंते गिरिसानुषु केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशपा धवाः ८० शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरवका-
स्तथा तिमिषा नक्तमालाश्च चंदनाः स्यंदनास्तथा ८१ हिंतालाश्चैव पनसा नागवृक्षाश्च पुष्पिताः पुष्पितान् पु-
ष्पिताग्राभिर्लताभिः परिवेष्टितान् द्रुमान् पश्य रम्ये सौमित्रे पंपायाः रुचिरान्वनान् वातविक्षिप्तविटपान् यथासन्ना-
न् द्रुमानिमान् लताः समनुवर्तंते मत्ता इव वरस्त्रियः ८४ पादपात्पादपं गच्छन् शैलाच्छैलं वनाद्वनं वाति नैकरसास्वाद-
संमोदित इवानिलः ८५ केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगंधिनः केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाबभुः
८६ इदं मृष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि रागरक्तो मधुकरः कुसुमेष्वेव लीयते निलीय पुनरुत्पत्य सहसा-
न्यत्र गच्छति मधुलुब्धो मधुकरः पंपातीरद्रुमेष्वसौ इयं कुसुमसंघातैरुपतीर्णा सुखाकृता स्वयं निपतितैर्भूमिः
तेषु देशेषु मिनिमिषु शयनप्रस्तरैरिव ८९ विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु विकीर्णैः पीतरक्ताभाः सौमित्रे प्रस्तराः
धुरे ८८ स्वयं निपतितैः कुसुमसमूहैः उपस्तीर्णेयं भूमिः शयनप्रस्तरैः शयनार्थं तल्पप्रस्तरैरिव सुखावहा कृता सु-
खप्रियाद्यानुलाप्य इति राव ८९ विविधैस्तैः पुष्पैः नगसानुषु विस्तीर्णाः पीतरक्ताभाः अत एव विविधाः प्रस्तराः शय्या

लोध्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिंजराः ॥ इति मुद्रितपाठः ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संभवं २

6A

हिमांते शिशिरांते पुष्पमासे चैत्रे संवर्षः स्पर्द्धा ५१ ५२ नगाः वृक्षाः विटपाः शाखाः कुसुमपुष्पकाणां स्तावंत इत्यर्थः
उदीपयन्निव मन्मथं विशेषः ५२ मंदाकिन्यास्तस्त्ररूपाः पयांसि स्वच्छसितरूपमेव मनोहरयति हितादितस्यात्मजाति विख्या
हिमांते पश्य सौमित्रे हृद्यानां पुष्पसंचयं पुष्पमासे दिनरवः संघर्षादिव पुष्पिताः ५१ अहन्यंत इवाश्येनान्यत्र
गांधहृदयवनादिताः कुसुमांतस्त्वविटपाः शोभंते बहुलक्षणं ५१ एषकारंडवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभं रमते
कांतया सार्धं काममुद्दीपयन्निव ५३ मंदाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेवं मनोहरं स्याने जगति विख्याता गुणास्त
स्या मनो [illegible] रमाः ५४ यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेम हे सा ह्येयं
न शोकायनायो व्यायेर चूतस्य ५५ न ह्येवं रमणीये शुभ्राहले सुतया सह रमतो मे भवेच्चिता न स्पृहान्येषु वा भवे
त् ५६ अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो रुचिरच्छदाः कुर्वंति स्मित्विना कांता चित्तमुन्मादयंति मे ५७ पश्य शीतजल
लां चेमां सौमित्रे पुष्करायुतां चक्रवाकानुचरितां कारंडवनिषेवितां ५८ प्लवैः क्रौंचैश्च संकीर्णां वराहमृगसे
वितां अधिकं शोभते पंपा विकूजद्भिर्विहंगमैः दीपयंतीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः श्यामां चंद्रमुखीं स्मृ
त्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणां ५० पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान्मृगान् मां पुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतं
तां मनो हरा गुणाः स्थाने युक्ता इत्यर्थः ५४ शोकापयशः कृताय ५५ अन्येषु वह्ललोकादिषु स्पृहां पंपां शुद्धैरिति समंता
कृता ५६ ५७ श्यामां स्मृत्वा स्थितस्य मे कामं मदमादीपयंतीति संबंधः ५० विरहीकृतं विरहितं कृतं पश्यंत्य चक्षुः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संवंतः सखीभिः सहिताम्भगारतिघोषः १ स्वस्मिभवेदिस्यैव विवरणं गोवेपमितः १ पद्मसौगंधिकवद्पद्मसौरभ
दयन्नृःसकांताः ४ विवशापांडुवशान्वानः ५ सीतयासहितस्पनवकुशलमितिदृष्टः ६ मंदंमंदभाग्य ७ भारयेमा
व्याघ्यंतीवेमविन्नेसंवंतस्ततस्ततः अस्मिन्सानुनिस्पेहेमन्नहिजगणाकुले २ पद्मेयंयदितांकांतांततः
स्वस्मिभवन्मम १ नीवेयंवलुसौमित्रेमयासहस्वमध्यमा सेवतयदिवैदेहींपंपायाःपवनेसखे २ पद्मसौगं
धिकवदंधिविशोकक्लिनाशनं धन्यालक्ष्मणसेवतेपंपोपवनमारुते ४ पद्मपत्रपलाशाक्षीप्रियाविर-
हितामया कथंधारयतेप्राणान्विवशाजनकात्मजा ५ किंनुवक्ष्यामियमेतेराजानंसत्यवादिनं जनकं
सीतयादृष्टःकुशलंजनसंसदि ६ यामामनुगतामंदंपित्राप्रव्राजितंवने सीतासत्पथमास्थायक्वनुसाव
तेतेप्रिया ७ तयाविहीनःकृपणःकथंलक्ष्मणधारये यामामनुगताराज्याद्भ्रष्टंविगतचेतनं ८ तच्चारुवंचि
तपक्ष्माक्षंसुगंधिशुभमव्रणं अपश्यतोमुखंतस्याःसीदतीवमनोमम ९ स्मितहास्यांतरयुतंगुणवन्म
धुरहितं वैदेह्यावाक्यमतुलंकदाश्रोष्यामिलक्ष्मण १० प्राप्यदुःखंवनेपद्मामासामामन्मथकर्षितं
नष्टदुःखेवहृष्टेवसाध्वीसाध्व्यभ्यभाषत ११ ॥
एतानितिशेषः ८ सुवंचितेपक्ष्मभिःसुगंधिशुभं अव्रणंनिर्दोषं ९ स्मितहास्यांतरयुतंप्रस-
न्नहास्यविशेषेणयुक्तं गुणवदुपचारवत् मधुरंश्रवणप्रियं १० वनेदुःखंप्राप्यापिनष्टदुःखेव ११ ॥

७।७

सुतवाक्यकुत्रस्थत्तेतेकथंत्वंकिंकरोति ९ रुक्मैतौकौसल्यांप्रतिकिंनुवक्ष्यामिययथातांतेनवाक्येनद्वाउभयस्मिएः
वंतमपगाकामितिभावः ९ प्रत्याययुक्तिभिः खिन्नेमपाकामलभधैर्यमवलंब्यस्वेनपथः प्रकल्पशात्मनासेथे
यत्त्वदयानामपीहपानोशोकमनसामतिमेदानेतिनश्रपितमदेव प्रतःस्मत्वेत्यादिवियोगजंदुःखंस्मृत्वा·
किंनुवक्ष्यामिकौसल्यामयोध्यायांनृपात्मज कथंसाक्ष्यतिरक्षेतौकथं चातिमनस्विनी ९ गच्छलक्ष्म
णपश्यत्वंभरतंभ्रातृवत्सलं नत्वहंतौविनापातुंकौसल्यांमृतेजनकात्मजा ९ इतिरामंमहात्मानंविलपंतमनाथवादिव·
सतोर्न वदन्तंतदापारंशोकस्यप्रतिपद्यम ९ इतिराममहात्मानंविलपंतमनाथवत् उवाचलक्ष्म·
णोभ्रातावचनंयुक्तमव्ययं ९ संस्तंभरामभद्रंतेमाशुचः पुरुषोत्तम नेदृशानांमतिर्मंदाभवत्यकलु
षात्मनां स्मृत्वावियोगजंदुःखंत्यजस्नेहंप्रियेजने अतिस्नेहपरिष्वंगाद्वर्तिराचैवदह्यते ९ यदिगच्छ
तिपातालंततोह्यधिकमेववा सर्वथारावणस्तावन्नभविष्यतिराघव ९ प्रवृत्तिर्लभ्यतांतावत्तस्यपा
पस्यरक्षसः ततोहास्यतिवैदेहींसीतांनियतवागमिष्यति ९ यदियातिदितेर्गर्भंरावणःसहसीतया
तत्राप्येनंहनिष्यामिनचेद्दास्यतिमैथिलीं ९ स्वास्थ्यंभद्रंभजस्वार्यत्यज्यतांकृपणामतिः अर्थोहिनष्टका
प्रियेजनेस्नेहंत्यज उत्तः अतिस्नेहेतिपवंशांतमपिवितं अतिस्नेहेनसंबंधेनहियोगजशोकदीपेनदीप्यतेवेतिभा
वः ९ नभविष्यतिनजीविष्यतीत्यर्थः ९ तावत्प्रथमंप्रवृत्तिर्हेतोवार्ताः ९ २· हेआर्यमास्मापेयंस्वस्वभावरूपमस्त

नाधिगम्यते ५

वासा

८

रा॰
वा॰कि॰
टी॰
८

प्रतउत्साहइतिबलवान्कार्यसाधनसमर्थः उत्साहमात्रंधात्र्यसंहारेधैर्यमूलंच २३ कामवृत्तत्वंकामपरतंत्रत्वंत्यज्यतां
शोकंपृष्ठतःसंन्यस्यकृतात्मानंशिक्षितांतःकरणंमहात्मानंपरमात्मानंमात्मानंकिंनावबुध्यसे २४ ग्रामो
त्वकशोकादिसत्यज्यधैर्यमुपागमत् २५ पारिप्लवद्रुमांचंचलद्रुमांतांपंपामतिक्रामत्प्रत्यक्रामत् २६ विचार्य

उत्साहोबलवानार्यनास्त्युत्साहात्परंबलं सोत्साहस्यहिलोकेषुनकिंचिदपिदुर्लभं २१ उत्साहवंतःपुरुषा
नावसीदंतिकर्मसु उत्साहमात्रमाश्रित्यप्रतिलप्स्यामजानकीं २३ त्यज्यतांकामवृत्तत्वंशोकंसंन्यस्यपृष्ठतः
महात्मानंकृतात्मानमात्मानंकिंनबुध्यसे २४ एवंसंबोधितस्तेनशोकोपहतचेतनः न्यस्यशोकंचमोहं
चरामोधैर्यमुपागमत् २५ सोभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिंत्यपराक्रमः रामःपंपांसुरुचिरांरम्यांपारिप्लवद्रु
मां २६ निरीक्ष्यमाणःसहसामहात्मासर्वंवनंनिर्झरकंदरंच उद्विग्नचेताःसहलक्ष्मणेनविचार्यदुःखो
पहतःप्रतस्थे २७ तंमत्तमातंगविलासगामिनंगच्छंतमव्यग्रमनामहात्मा सलक्ष्म
णोराघवमिष्टचेष्टोररक्षधर्मेणबलेनचैव २८ ॥

लक्ष्मणोमेयुक्तत्वमितिशेषः २७ अव्यग्रमनाःअप्रकंपरामविषयप्रेमचेताःमहात्माअप्रच्युतधैर्यःलक्ष्मण
स्वसीतावियोगातंगच्छंतमत्तमातंगविलासगामिनइतिगमनमात्रकृतयासर्वानपिवशीकुर्वतराजवद्धर्मेणसे
लभरामेत्यादिराजनीतिधर्मकथनेनबलेनचतत्राप्यनेहानिष्यामीत्यादिस्वबलकथनेनच २८ सनिर्दुःखमक

॥ कि॰ ५८ ०

पंचवृत्तमऋष्यमूकंतिष्ठमाणोदर्शयतितावितिशाखामृगाणामधिपः चरन्कदाचित्तेषांतेपर्वतेतनतरस्वीबलवा
न्सुग्रीवः सुग्रीवत्यभवतितत्यादर्शनीयो तौरामलक्ष्मणौददर्शतततस्तस्यसुग्रीवस्यचित्ते विभ्रांतिमद्भवति
संवेद्यः २५ उक्तमेवविशेषेणाभिसंदधावितिभयाभारमग्नः भयभारेणाभग्नोत्साहः ३ तमाश्रमनिसंतमशापाद्रामा
तावृष्यमूकस्यसमीपचारीवरं ददर्श तद्दर्शनीयौ शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी विभ्रांतिमनुस्यवभूव
विंति २४ सतौमहात्मानौगजमंदगामी शाखामृगस्तत्रचरंश्चरंतौ दृष्ट्वाविषादपरमंजगाम चिंतयपरीतो भयभा
रमग्नः ३ तमाश्रमंपुण्यमसावेशरण्यमसंदेवशाखामृगसेवितांतं त्रस्ताश्चदृष्ट्वाहरयोऽभिजग्मुर्महौजसौराघवल
क्ष्मणौतौ ३१ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेप्रथमसर्गः १ ततोदृष्ट्वामहात्मानौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ व
रायुधधरौवीरौसुग्रीवःशंकितोभवत् १ उद्विग्नहृदयःसर्वादिशःसमवलोकयन् नव्यतिष्ठतकस्मिंश्चिदे
शेवानरपुंगवः २ नैवचक्रेमनःस्थानेवीक्षमाणोमहाबलो कपेःपरमभीतस्यचित्तंव्यवससादह ३ चिंत
यित्वासधर्मात्माविमृश्यगुरुलाघवं सुग्रीवःपरमोद्विग्नःसर्वैरनुचरैःसह ५ ॥
ऋष्यमूकवेशाखेनप्रसिद्धंमतंगाश्रमंसहृदयःसुग्रीवाद्यःतौदृष्ट्वाचलित्वावालिप्रेरितबुद्ध्याभीताःश्रमिनस्मःसर्वतोग
ताः ३१ इतिश्रीकिष्किंधाकांडेप्रथमः १ तदेवविस्तारयतितौविति १ नव्यतिष्ठतनव्यस्थितोऽभूत् व्यवससादवि
षसमभूत् ३ धर्मात्माधर्मेराजधर्मप्रधानामतिर्यस्यससुग्रीवः अनुचरैर्मंत्रिभिःसहचिंतयित्वाश्रमस्थानेचगुरु

९

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
५

एवं द्रष्टुमनुप्रवर्तिष्यमाणं दर्शयति ताविति द्वाभ्यां शाखामृगाणामधिपः चरन् कदाचित्पंपातेपर्यटन् ततस्सुग्रीव
ल्लवान्सुग्रीवः ततः विचारानंतरं प्रस्थानेच्छया सचिवेभ्यो भयदेहंशासस ५ तयेवाहमताविति कृष्णनाजुवि
वेषेण अकुतोमितस्मेतायाः प्रतःप्रस्थातव्यमिति भावः ६ तस्मात्सर्वेमयिष्टिताहि वितिदात्कन्यतस्यवगिरेःशिखर
नगस्तुः सुग्रीवेणसहेतिशेषः ते विक्रमविक्रान्तरमभिगम्यपुष्पमृष्यवर्षभस्सुग्रीवपरिवार्योपतस्थिरेउप
ततःसस्तविवेभ्यस्तुसुग्रीवःप्लवगाधिपः शशंसपरमोद्विग्नःपश्यंस्तौरामलक्ष्मणौ एतौवनमिदंदुर्गं
वालिप्रणिहितौध्रुवं छद्मनाचीरवसनौप्रचरंताविहागतौ ६ ततःसुग्रीवसचिवाःदृष्टापरमधन्विनौ
जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् ७ तेक्षिप्रमभिगम्याथयूथपायूथपर्षभम् हरयोवानरश्रेष्ठंपरि
वार्योपतस्थिरे ८ एवमेकायनगताःप्लवमानागिरेर्गिरिं प्रकंपयंतोवेगेनगिरीणांशिखराणिच
ततःशाखामृगाःसर्वेप्लवमानामहाबलाः बभंजुश्चनगांस्तत्रपुष्पितान्दुर्गमाश्रितान् १० आप्लवं
विष्टाः ८ एव तोहरिवराःसर्वेतस्मिन्महागिरौ मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयंतोययुस्तदा ११ ततःसुग्रीवसचिवाः
मेकायनगताः एवं तत्प्रकारेण एकस्थानगताअपिगिरीणांशिखराणिप्रकंपयतःगिरेर्गिरिं प्लवमानाज
ग्मुरितिशेषः एकमेकायनगताइतिपाठे एकाकीभूयायनेपलायनेगताः एतएवएकाकिनःयूथपर्षभंसुग्रीवम
भिगम्यएकायनगताःएकमार्गगताःसुग्रीवेणएवसहवरयःपरिवार्योपतस्थिरेइतिसर्वेणसंबंधः ९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

9A

पर्वतेंद्रऋष्यमूकं १२ वालिकिल्बिषेणवालिकपटेन शंकितेवालितोमेपितावितिशंकितमित्यर्थः १३ संभ्रमचिन्तेत्यामः मलयःऋष्यमूकः १४ यस्माद्वालिनः १५ तदेवाहाद्दरात्यस्मान्नवर्त्ति १६ मतोसम्याग्विचारविषयबुद्धा १७ बुद्धिमान्यतोज्ञानविशेषज्ञानेंगितमभिप्रायसूचकोव्यापारः सर्वभूतानिशास्यवशोः इंगितैरतराशिय

ततस्तंभयसंत्रस्तंवालिकिल्बिषशंकितं उवाचहनुमान्वाक्यंसुग्रीवंवाक्यकोविदः १२ संभ्रमस्त्यज्यतामेषसर्वैर्वालिकृतोमहान् मलयोयंगिरिवरोभयंनेहास्तिवालिनः १३ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वंविद्रुतोहरिपुंगव तंक्रूरदर्शनंक्रूरंनेहपश्यामिवालिनं १४ यस्मात्तवभयंसौम्यपूर्वजात्पापकर्मणः सनेहवालीदुष्टात्मानतेपश्याम्यहंभयं १५ अहोशाखामृगत्वंतेव्यक्तमेवप्लवंगम लघुचित्ततयात्मानंनस्थापयसियोमतौ १६ बुद्धिविज्ञानसंपन्नैरिंगितैःसर्वमाचर नह्यबुद्धिंगतोराजासर्वभूतानिशास्तिहि १७ सुग्रीवस्तुशुभंवाक्यंश्रुत्वासर्वंहनुमतः ततःशुभतरंवाक्यंहनुमंतमुवाचह १८ दीर्घबाहूविशालाक्षौशरचापासिधारिणौ कस्यनस्याद्भयंदृष्ट्वाह्येतौसुरसुतोपमौ २० वालिप्रणिहितावेतौशंकेहंपुरुषोत्तमौ राजानमकैश्चैवाविशेषैर्बुद्ध्यानिश्चयात्मकेनविज्ञानेनपारकाशयज्ञानेननृसंनोवद्धामित्रास्वविश्वासेनात्रोद्दिष्टपदः सन्त्वंवंबुद्धितमाचरः बुद्धिरहितोराजाशासनस्यवशोशासितेनशक्तोतीत्यर्थः १६ नेदंभयंचापलमूलमित्याहसुग्रीवइति १८ दरेवाहहदीर्घौवेति २० वालिप्रणिहितावेतौशंकेऽतःराजानोबहुमित्राःवेषांतरधारभिर्मित्रैःप्रच्छन्न

वा॰ टी॰ कि॰ ११

10

नी॰ वा॰ टी॰ ९

नन्वयथापितापमास्यां ऊतोभयं तत्रारद्भ्रयश्चेति यतत्सेच्छत्रपचारिणाः तो विज्ञेयाः यतश्च विश्वस्तानां वेचनस्या
प्रमविश्वासानामरीणां स्वयमविश्वस्ताः छिद्रेषु प्रहारावकाशं प्रहरन्ति अतो विज्ञेया इत्यर्थः २२ उक्तमुभयत्र
कृत्येषितिराजानोवद्भदर्शिनः नानाविधनं चक्षेपायत्ताः परद्भतारो भवंति तेषु तेषु प्राकृतैः प्रकृतैवेषधारैर्ज्ञेया
तातव्याःज्ञयापायाः २३ ताविन्यादिष्माकचतुष्टमेकान्वयं प्राकृतेनेनप्राकृतवेषधारिणैवं सगिता नाभावस्य

प्रत्ययस्य मनुष्येण विज्ञेयाः छद्मचारिणः विश्वस्तानामविश्वस्ताः छिद्रेषु प्रहरन्ति हि २१ कृत्येषु वालीमे यावी
राजानोवद्भदर्शिनः भवंति परद्भतारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः २२ तैर्व्या प्राकृतेनेव गत्वा ज्ञेयः संवरासु इंगिताः
नाप्रकारैस्त्व रूपव्याभाषणेन च २४ लक्ष्यस्व नयोभावं प्रलष्टमनसे यदि विश्वासयन्त्रप्रसाभिर्गिंगितैश्च
पुनः पुनः २५ ममैवाभिमतं स्थित्वा पृष्ठ्वा तद्दर्शिगव प्रयोजनं प्रवेशास्य वनस्यास्य परहेतो २६ शुद्धात्मा
तो यदि त्वं तोजानीहि त्वमेव वास व्याभाषितैर्वा विज्ञेयास्यात दुष्टता नयोः २७ इत्येवं कापि राजेन संदिष्टा
मा कृतात्मनः वकभगामनेवुद्धिपञ्चतो रामलक्ष्मणे २८ तथेति संप्रहृष्य वक्तव्य तस्य कपेः सुभीतस्य उरासद

कारिव्यापारगणं प्रकारैर्भेदैः रूपेण सेोम्य रूपेण व्याभाषणेन च तयो भावं लक्षयस्व २५ यदि प्रलष्टमनसे तर्हि
प्रशस्ताभिरिंगितैश्च पुनः पुनर्विश्वासयन् ममैवाभिमुखं वपद्यातया स्थित्वा प्रस्यवनप्रवेशस्य वनप्रवेशस्य प्रयो
जनं पृच्छ यद्यपि दुष्टात्मानो यद्यपि दानीमपि पृष्टौ वाक्यप्रकारेण तो मदीया कृत्वा प्रागमने प्रयोजनं जानीहि ३०

व्याभाषितैर्वा रूपैर्वा विज्ञेया दुष्टतान्नयोः इति वा पाठः

10A

इति द्वितीयः सर्गः २ विज्ञाय तान्निर्यतो ज्ञात्वा १ भिक्षुरूपं प्राकृततापसरूपं शठबुद्धितया वंचकबुद्धितया २ वि
नीतवत् सविनयं उपागम्य प्रणिपत्य नमस्कृत्य श्लक्ष्णया अपरुषया सुमनोज्ञया अर्थेनोऽतिरस्कृतया वाचाऽभ्यभा
षे वक्तुमभिमुखीचकार ततश्च विधिवत्संपूज्य कृतांजलिर्भूत्वा यथावत्समरमाथ्यंतया प्रणयेनाननमिथ्या ॥

इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे द्वितीयः सर्गः २ वचो विज्ञाय हनुमान्सुग्रीवस्य महात्मनः पर्वतादृश्य
मूकात्तु प्लवेय राघवौ १ कपिरूपं परित्यज्य हनुमान्मारुतात्मजः भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया क
पिः २ ततः स हनुमान्वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ३ आबभाषे च तौ
वीरौ यथावत्प्रशशंस च संपूज्य विधिवद्वीरौ हनुमान्मारुतात्मजः ४ उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपरा
क्रमौ राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ ५ देशं कथमिमं प्राप्तौ भवंतौ वरवर्णिनौ त्रासयंतौ मृग
गणानन्यांश्च वनचारिणः पंपातीररुहान्वृक्षान्वीक्षमाणौ समंततः इमां नदीं शुभजलां शोभयंतौ
तरस्विनौ ७ धैर्यवंतौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ ॥

स्तुतिरित्यर्थः ४ कामतः सुग्रीवोपदेशादविरुद्धसेच्छातः ५ राजर्षी च देवौ च तत्प्रतिमौ संशितव्रतौ तीक्ष्णव
तौ वरवर्णिनौ ब्रह्मचारिश्रेष्ठौ ६ अन्यांश्च वनौकसः मृगादीन् समंततो वीक्ष्यमाणौ किंचिदन्वेषमाणाविव
र्थः ७ इमां नदीमिति सरस्यपि विस्तृतत्वेन नदीत्वोपचारः नद्येवेत्यन्ये सुवर्णाभौ शोभनो वर्णः आभा कांतिश्च

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

११

रा. वारो. १९

निश्चसंतेनोकिविंडुःस्ववयोनेतिपोषः इमाःवन्याःप्रजाःपीडयंतेोस्वद्रूपमाचतइतिपोषः सिंहस्य विवृपे-
दोतेवीरोदेणययोसेनासिंहाइप्यतिशायितोवलपराक्रयेयासेना ए पाऊचापतिभेइदयत्तुः नुसेवापराहो-
न्वाशत्रुनाशनोशत्रुमहारेको श्रीमंतोकांतिमंतोरूपसंपन्नोसौदर्ययुक्तोहृषभश्रेष्टविकमोहृषभश्रेष्टग
निश्चसंतोवरभ्रंजोपीडयंतोविमाःप्रजाः सिंहविपेदेतोवीरोसिंहातिवलविक्रमो ए पाऊचापतिभेवा
येनरोन्वाशत्रुनाशनो श्रीमंतोरूपसंपन्नोहृषभश्रेष्टविकमो ८ दीसीहस्तोपमभुजोघातिमंतोनरर्षभो
श्रमयावर्वतेरोयपुवयोरिवभासितः ११ राज्याद्देवमरपरोकर्थदेशमुपागतो पद्मपत्रदलेणावीरो
जटामंडलधारिणो ११ अन्योन्यसदृशावीरोदेवलोकादिहागतो यदृच्छयेदसंप्राप्तोचंद्रसूर्येववसुधरा
१२ विशालवक्षसोवीरो [illegible] मानुषोदेवरूपिणो सिंहस्कंधोमहासत्वोसमदाविवगोवृषो
१४ आयताःसुसमावृत्ताःसुवाहवाःपरिघोपमाः सर्वभूषणभूषार्हाःकिमर्थंनविभूषिताः उभौयोग्यावहं
मन्येरक्षितुंपृथिवीमिमां ससागरवनांकृत्स्नांविंध्यमेरुविभूषिता १५ इमेवयंतुर्धीविचित्रेसलक्षणेविचित्रोज्वले
पन्ने प्रकोपोतेयथेंद्रस्यवज्रेहेमविभू ॥ त्रिकूटे ॥
गमेनो १० हस्ताः शुंडादंडःशुतिस्रेजः ११ अमरप्रख्योपद्मपत्रदलेणराज्या
हेदोवीरोपुवांजटामंडलधारिणोसंतोइहारणप्रदेशाकृथमागतो ११ अमुगाचमनयोत्पातापाहेत्वनस्मादृ ग्र-
न्योन्यसदृशाविति देवलोकादागतो अन्योन्यसदृशोवीरोइहयदृच्छयावसुधरांवप्राप्तोचंद्रसूर्याविववक्षितोकं

॥ छत्रसिंहः प्रञ्चाननतांकिमिलनायत्रपुरुषकोरले ॥

वंद्रप्रसूपी ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

11A

विलक्षणो भयाकारः प्रतीतेर्वनामममनमुसंभाविता शिन्याहृ विशालवक्षसाविति समवेदाहृ होमोमहृष्या मोगाहृषा
तेकृणादृषभाविव १५ ९ छिन्नावुलेपकेविक्रमठेलेपते स्वर्णाजलद्रूपेणायपोलिहेमभूषितेवज्रेयथा १७ १८ नि
पैतौ मुकतकेतुको १९ कस्त्वं कस्त्वं किमर्थमागतस्त्या कोद्वायामाहृ सुग्रीवत्यादिनविनिहतोनिरस्तः २०

संहृणां निशातैर्बाणैस्त्वनोस्युशुभदर्शनाः जीवितान्तकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः महाप्रमाणौ विपुलौ
तप्तहाटकभूषणौ खड्गौ वैतौ विराजेते निर्मुक्तभुजगाविव १९ एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्वै नाभिभाषथः
सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरयूथपः वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति दुःखितः २० प्राप्तोहं प्रेषित
स्तेन सुग्रीवेण महात्मना राज्ञा वानरमुख्यानां हनूमान्नाम वानरः २१ युवाभ्यां सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमि
च्छति तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजं २२ भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकारणात् ऋष्यमूकादि
हप्राप्तं कामगं कामरूपिणं २३ एवमुक्त्वा तु हनूमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलः पुन
र्नोवाच किंचन २४ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् प्रहृष्टवदनः श्रीमान्भ्रातरं पार्श्वतः स्थि
तं २५ सचिवोयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिकमुपागतः २६ तमभ्यभा
२१ वानरराजसखिवस्य माउपेरुपं जतस्तस्वादमिहद्रूपेति २२ ५ष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिं वाक्यज्ञं मधु
तेमेव सुग्रीवमेव कांक्षमाणेरुक्तोरन्वयः २९ अभ्यभाष अभ्यभाषस्व वाक्यज्ञं वाक्यैरवनाभिज्ञं मधुरैर्वाक्यैः

पुस्त भ्रां ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विनीतस्येत्यत्र विनयः प्रतिशाखादिज्ञानपूर्वकाभ्यासः शेषंषष्ठ्याः ऋग्वेदविषयेण शिक्षाहीनेन यजुर्वे-
दधारणहीनेन च एवं प्रभाषितुं न शक्यमिति प्रत्येकान्वयः प्रतिवर्णं प्रयमर्थः प्रतिवर्णस्वरभूयस्त्व
नयासावधानेनोच्चार्यमाणत्वात् ऋग्वेदविनीतस्येत्युक्तिः एकैकानुवाकेषु पुनर्वाक्यान्तरवाक्यसाकांक्ष्ये

नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः नासामवेदविदुषः
शक्यमेवं प्रभाषितुं २८ नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा
श्रुतं बहु व्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितं २९ ॥

णधारणस्य दुष्करत्वेनोक्तत्वात् यजुर्वेदधारिण इत्युक्तं ऊहरहस्यादिग्रथितगानविशेषाणां दुर्ज्ञेयतासमे-
र्दस्य सामवेदविदुष इत्युक्तं तेनायं सर्वथा सर्ववेदविनीत इति नापेक्षणीयं इति विवेकः २८ ननु वेदमात्राध्यायिना
न किंचिद्दोषो मन्त्रादिस्तावच्छक्यते चादनूनमिति कृत्स्नं यदेतदर्थं स्वरूपनिर्णायकोपयोगित्वाय संहितं व्याक-
रणं वाध्यसाधुत्वस्यार्थं चाटितत्वात् अनेन सर्वज्ञत्वमुक्तं विते तथा श्रवणादेव तन्मात्रवादेति अनेन संस्कृतभाव

॥ शेषवर्णननिर्णयार्थमुक्ते २९ ॥
९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

12A

इति नैरपेक्ष्येणाविश्वसनीयः इत्याह न सुखे इति दोषः संविदितो व्यवहारकाले इति शेषः १ अथ वचन
रचनासौष्ठवमाह अविस्तरेणातिविस्तरम् असंदिग्धं शब्दार्थसंदेहरहितं अविघ्नेन विघ्नरहितेन शीघ्रमुक्त्वा

न सुखे नेत्रयोर्वापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा अन्येष्वपि च
सर्वेषु दोषः संविदितः क्वचित् १ अविस्तरमसंदिग्धम
विलम्बितमव्यथम् उरस्थं कण्ठगं वाक्यं मध्यमे वर्तते
स्वरे २ ॥ ॐ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

नैवं व्यथायस्मात्तादृशं शङ्कितकरवर्णरहितमित्यर्थः उरस्थं मध्यमानुरूपेण कण्ठगं वैखरीरूपेण कण्ठवि
रात्तथात्वेनात्र गते अनपवमध्यमे स्वरेणात्युच्चैर्नातिनीचैर्वर्तते २ ॥

अनेन नित्य एव स्फोटरूपः शब्द इति सूचितं ३

13

रा॰ कि॰ टी॰ ३

संस्कारक्रमसंपन्नां संस्काराणां क्रमेण जनने समर्थां तदा ह्यद्भुतामविलंबितामिति अत एव हृदयहारिणीं ३२
अनया चित्रया विस्मयोत्पादिकया त्रिस्थानव्यंजनस्थया त्रिषु स्थानेषु उरःकंठशिरःसु यद्व्यंजनमभिव्यक्तिः तया
तिष्ठतीत्यात्तग्राह्यस्वरूपं लभते तादृश्या नाराध्यते नावकस्य तेकस्येत्तस्य विवरणं उद्यतासेररेरपीति ३३ एवंवि

संस्कारक्रमसंपन्नामद्भुतामविलंबितां उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहारिणीं ३२ अनया चित्रया वाचा
त्रिस्थानव्यंजनस्थया कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ३३ एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु
सिध्यंति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ३४ एवंगुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः तस्य सिध्यंति
सर्वेऽर्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ३५ एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिं अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवना
त्मजं ३६ विदिता नौ गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरं ३७ यथा ब्रवीषि
हनुमन्सुग्रीववचनादिह तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ३८ तत्तस्य वाक्यं मधुरं निशम्य प्रहृ
ष्टरूपः पवनात्मजः कपिः मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्यां ३९ इत्यार्षे रामायणे ॥

अमेतो वाकवतरीमभ्यनेयचवट्टिवातरीमभिनंदति एवंविधयति कार्याणां गतयः किष्किंधाकांडे तृतीयः ॥
परिपाकाः ३४ दूतवाक्यप्रचोदिताः दूतवाक्यैर्बोधिताः ३५ एवमुक्तो रामेणेति शेषः ३६ नौ युवयोः मार्गावो मार्ग
यावः ३७ यथा ब्रवीषि त्वामिच्छतीति पदं वा हे सत्तम तथैव करिष्याव इत्यर्थः ३८ जयोपपत्तौ सुग्रीवस्य शत्रुजयसि

टीकायां रामाभिरामाख्यायां ३९ इति तृतीयः सर्गः ३॥

हनुमान्मधुरभाषं मधुरभाषणं तद्वचः रामवचः श्रुत्वा कृत्यवानिति सुग्रीवेण कार्यवान् रामः सम्प्रति प्रहृष्टः सु
ग्रीवमनसागतश्च रामस्य कृत्यं वचनं तेनैव कोविदत्वमाणस्य तस्मै वचो वाग्मी वक्ष्यते तस्या वाक्याभासमवगतव्य
१ नैदेव विद्वणोत्मि भगाइति प्रवेशं भावोत्यर्थः यदयं पुरुषोत्तमः कृत्यवान् प्रयोजनस्योपदेशः प्राप्तपत्तत्कारय

ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानिति तद्वचः श्रुत्वा मधुरभावं च सुग्रीवं मनसा गतः १ भव्यो राज्यागम
स्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतं २ ततः परमसंहृष्टो हनूमान्प्लवग
र्षभः प्रत्युवाच ततो रामं वाक्यं वाक्यविशारदः ३ किमर्थं त्वं वनं घोरं पम्पाकाननमंडितं आगतः सानुजो
दुर्गं नानाव्यालमृगायुतं ४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथा
त्मजं ५ राजा दशरथो नाम द्युतिमान्धर्मवत्सलः चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभ्यपालयत् ६ न द्वे
ष्टा विद्यते तस्य न च द्वेष्टि स कंचन स च सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ७ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवा
नाप्तदक्षिणैः तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ८ शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशकारकः वी
रो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तरः ९ राजलक्षणसंपन्नः संयुक्तो राजसंपदा राज्याद्भ्रष्टो वने वस्तुं मया सा
र्धमुपागतं सुग्रीवं प्राप्तमित्यर्थः अथवा त्वाम्युक्तं इच्छतितत इति १४ रामचोदितः इंगितेनेति शेषः आचचक्षे
बोधितवान् ५ ६ पितामह इव पालकत्वेनेत्यर्थः ७ ८ निर्देशो निदेशः तत्पारगः तस्य सम्यक्कर्तृत्वाद्देशः

किष्किं ४

टी. ४५ ॥ सटीः किष्किंधाकाण्ड १

14 रा॰ वा॰ कि॰ टी॰ ७४

ऐश्वर्यं भ्रंशाद्धायायामम्पनुवर्ततेयेन नाथ इदं तत्पपस्थुकं ॥११॥ भवान्तस्य करत्नाकोदोर्पताहग्रहसितिग्र
हयावरः कनीयान् हातत्तस्य बहुज्ञस्याति श्रुत्यम् अपि ह्कतवइतयाजनतश्यर्थः ॥१२॥ सुखार्हस्याति महार्हस्य
ऐश्वर्येसपन्नस्य वनवासाश्रितस्य उरविन्नस्येत्यर्थः तथा च समहदिशायो चदिव्यकल्याणहास्य गुपागतो

भार्यया च महातेजाः सीतयानुगतो वशी दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः ॥११॥ अहमस्यावरो
भ्राता गुणैर्दास्यमिहागतः कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः ॥१२॥ सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभू
तहितात्मनः ऐश्वर्येण विहीनस्य वनवासाश्रितस्य च ॥१३॥ रक्षसापहृता भार्या रहिते कामरूपिणा तच्च
न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य साहृता ॥१४॥ दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः आख्यातस्तेन सुग्रीवः
समर्थो वानराधिपः ॥१५॥ स ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणं एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो ग
तः सुखं ॥१६॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः अहं चैव च रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥१७॥ एष दत्त्वा
च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति ॥१८॥ पिता यस्य पुरा ह्यासीच्छर
ण्यो धर्मवत्सलः तस्य पुत्रः शरण्यस्य सुग्रीवं शरणं गतः ॥१९॥ सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा

स्मीत्यर्थः ॥१३॥ रहिते शून्ये वा भ्यां रहिते देश इत्यर्थः ॥१४॥ दनुः कबन्धः स्वज्ञास्यतीत्याख्यातः ॥१५॥ स्वर्गं गते दिवमाका
शं गतः उत्पतितः ॥१६॥ ॥१७॥ एतत्वं मोक्षीत्येनदर्शयति पंच इति नाथं रक्षके रक्षतीति वगत्येति शेषः ॥१८॥ यस्य पिता

॥ २२ ॥

सीता यस्य स्नुषा चासीत् शरण्यो धर्मवत्सलः इतिवा पाठः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

14A

यस्य प्रसादे इमाः प्रजास्तं तं प्रसीदेयुः तत्प्रसादलब्धसकलपुरुषार्थतया सर्वदा प्रसन्नचित्ता भवेयुः स्याम
लप्रसादैकदेशस्य वानरेंद्रस्य प्रसादमभिकांक्षते स्वतंत्रे कस्यापि यत्नमशक्यत्वादिति भावः २१ स तं ते सर्व

यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः स रामो वानरेंद्रस्य प्रसादमभिकांक्षते २१ येन सर्वगुणोपेताः
पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै २२ तस्यायं पूर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रु
तः सुग्रीवं वानरेंद्रं तु रामः शरणमागतः २३ शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते कर्तुमर्हति सुग्री
वै: वः प्रसादं हरियूथपः २४ एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुभाषितं हनूमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यवि
शारदः २५ ईदृशा बुद्धिसंपन्ना जितक्रोधा जितेंद्रियाः द्रष्टव्या वानरेंद्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः २६ स हि रा
ज्यात्परिभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना हृतदारो वने त्रस्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशं २७ करिष्यति स साहाय्यं कि० ४
युवयोर्भास्करात्मजः सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे २८ इत्येवमुक्त्वा हनुमान् श्लक्ष्णं म
धुरया गिरा बभाषे सोऽभिगच्छाम सुग्रीवमिति राघवं २९ एवं ब्रुवंतं धर्मात्मा हनूमंतं स लक्ष्मणः
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवं ३० ॥

गुणोपेताः सदा राज्ञा मानिता इति संबंधः २२ २३ शोकाभिभूते शोकाविष्टे शोकार्ते शोकपीडिते २४ द्रष्टव्याः
दर्शनयोग्याः २६ स हीत्यनेन तस्यापि सहायापेक्षात्वं दर्शितं २७ यदेवमतः परिमार्गणे साहाय्यं करिष्यतीत्या

१५
रा॰
वा॰ किं॰
टी॰
१५

देशादेवंसंप्राप्तोयंकपिः स्पष्टःमहाकाव्यश्रवणात्संजातहर्षश्चसोपिसुग्रीवोपिकृतार्थावानितियथाकथ-
यतेयथावत्कथयते अतःकृतकृत्योस्मीतियोजना २१ उक्तंसमर्थयन्नाहप्रसन्नेतिमुखवर्णास्तुखशोभा २२ २३
उक्तमर्थंविवृणोतिभिक्षुरूपमितिवानरे २४ उक्तंसंगृह्णातिसत्विति विपुलयशाः सर्वदेवप्रसादेनविशा-
कपिंकथयतेस्पष्टायथायंमारुतात्मजः कृत्यवान्सोपिसंप्राप्तःकृतकृत्योस्मिराघव २१ प्रसन्नमु-
खवर्णश्चव्यक्तंहृष्टश्चभाषते नानृतंवक्ष्यतेवीरोहनूमान्मारुतात्मजः २२ ततःसतुमहाप्राज्ञोहनू-
मान्मारुतात्मजः जगामादायतौवीरौहरिराजायराघवौ २३ भिक्षुरूपंपरित्यज्यवानरंरूपमास्थि-
तः पृष्ठमारोप्यतौवीरौजगामकपिकुंजरः २४ सतुविपुलयशाःकपिप्रवीरःपवनसुतःकृतकृत्य-
वत्प्रहृष्टः गिरिवरमुरुविक्रमःप्रयातःसशुभमतिःसहरामलक्ष्मणाभ्यां २५ इत्यार्षेरामायणेकिष्किं-
किं॰ चतुर्थः ऋष्यमूकात्तुहनुमान्गत्वातुमलयंगिरिं आचचक्षेतदावीरौकपिराजायराघवौ १
अयंरामोमहाप्राज्ञःसंप्राप्तोदृढविक्रमः लक्ष्मणेनसहभ्रात्रारामोयंसत्यविक्रमः २ ॥

मारो

लकीर्तिः कृतकृत्यमदंतेभिरितकृतकृत्यवत् गिरिवरंऋष्यमूकं २५ इतिचतुर्थःसर्गः ४ ऋष्यमूकेसुग्री-
ववासस्थानेराघवोस्थापयित्वाततः सुग्रीवानयनार्थंऋष्यमूकैकदेशमलयाख्यगिरिंगतेत्यन्वयः १
भ्रात्रालक्ष्मणेनसहमहाप्राज्ञोदृढविक्रमोयंरामःसंप्राप्तःअयंरामःसत्यविक्रमःनवशाअनिरसनदक्षः

किष्किं॰ ४
१५

इक्ष्वाकूणामित्यादिना स्वरूपकथनं धर्मः स्वसत्यपरिपालनरूपधर्मनिमित्तेन निगदितः प्रेरितः पित्रेति शे
षः प्रतिपत्तस्य पितुर्निर्देशकारकः ३४ सोऽहं तेः पित्रा स्थिरं दत्तस्य वरस्य पालनहेतोः ५८ प्रगृह्य स
सर्वस्वं च स्त्रीलोचनगोचरीकृत्य प्रचेयस्व स्वस्वचक्षुर्मनोभिः इज्यस्व यत उभाउ ध्यानेनो ह्रस्वानामपि इ

इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशकारकः ३ तस्यास्य वस
तोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः रावणेन हृता भार्या स त्वां शरणमागतः ६ राजसूयाश्वमेधैश्च वह्नि
र्येनाभितर्पितः दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ४ तपसा सत्यवाक्येन वसुधा येन
पालिता स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामः शरणमागतः ५ भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ
प्रगृह्य चार्चयस्वैतौ पूजनीयतमावुभौ ७ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो वानराधिपः भयं स राघ
वाद्घोरं प्रजहौ विगतज्वरः ८ स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्रीवः प्लवगाधिपः दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या
प्रोवाच राघवं ९ भवान्धर्मविनीतश्च विक्रान्तः सर्ववत्सलः आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भव
द्गुणाः १० तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह रोचते
ते नृपतमो ११ यद्येवं परिमे सख्यं बाहुरेष प्रसारितः गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा वध्यतां ध्रुवा १२
विनीतः धर्मे शिक्षितः १० एवं मन्ये बाहुकारूपः तदेव हृदयत्वमिति ॥ रोचते यदि कार्यं वयमादि तिशेषः सख्यं

८ दर्शनीयतमो भूत्वा इत्यादि विशेषः ॥ २

किष्किन्धाकाण्डटीका ४

५४

दक्षिणहस्तेन

16

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
१९

हस्तं पीडयामास दक्षिणहस्तं गृहीतवान् १२ पीडितं पर्यष्वजत गाढमालिंगितवान् भिक्षुरूपं संत्यज्यैतौ त्वया
प्राकृतेनैव गन्तव्यौ तेषां सर्वं गमेति सुग्रीवाज्ञाकरणश्रुतौ तेपराम गमननिवेदनसमये पुनः कृतभिक्षुरूप
स्त्यजन्नयोः स्वेन रूपेणाग्नौ रूपेण काष्ठयोररणोरग्निं जनयामास १४ ततो दीप्यमानमग्निं तयोर्मध्ये निद

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितं संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना १२ हृद्यं सौहृद
मालंब्य पर्यष्वजत पीडितं ततो हनूमान्संत्यज्य भिक्षुरूपमरिंदमः काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पा
वकं १३ दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतं तयोर्मध्ये तु सुप्रीतो निदधे सुसमाहितः १४ ततोऽग्निं
दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणं सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ १५ ततः सुप्रीतमनसौ ताउ
भौ हरिराघवौ अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमभिजग्मतुः १६ त्वं वयस्योऽसि हृद्यो मे ह्येकं दुःखं सुखं च
नौ सुग्रीवं राघवो वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् १७ ततः स पर्णबहुलां भंक्त्वा शाखां सुपुष्पितां साल
स्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः १८ लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनूमान्मारुतात्मजः शाखां चंदनवृक्षस्य
ददौ परमपुष्पितां २० ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः २१

धौ निहिते वाग्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतं परिस्तरणादि सत्कृतं वाकरोत् १४ प्रदक्षिणं चक्रतुः मैत्रीदार्ढ्याय तिष्ठा
य उपागतौ ग्निसाक्षिकमिति शेषः १५ १७ हृद्यः हृदयप्रियः एकं समाने प्रहृष्टवत् प्रहृष्टः सन् १८ श्लक्ष्णं

सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् इति पाठः

167

रुद्धवनेश्त्पल्वयः चलः चकितः २२ २३ तदेवदाप्रायपुनराहकर्तमिति २४ लीलाविस्रष्टैकेक्षमाम्नसाच्य
त्वात्महसनिवति २५ उपकारः फलंयस्पते २६ वेगिताः संजातवेगाः २७ कंकपत्रप्रतिच्छन्नाः कंकपत्रैर्वद्धा

ग्रहं विनिकृतो भ्रात्रा चरामीह भयार्दितः हृतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः २१ सोऽहं त्रस्तो वने
भीतो वसाम्युद्भ्रांतचेतनः वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव २२ वालिनो मे महाभाग भयार्तस्या
भयं कुरु कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा २३ एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः प्रत्य
भाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव २४ उपकारफलं मित्रं विदितं मे महाकपे वालिनं तं वधिष्यामि
तव भार्यापहारिणं २५ अमोघाः सूर्यसंकाशा ममेमे निशिताः शराः तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्य
न्ति वेगिताः २७ कंकपत्रप्रतिच्छन्ना महेंद्राशनिसन्निभाः तीक्ष्णाग्रा ऋजुपर्वाणः सरोषा भुजगा इ
व २८ तमद्य वालिनं पश्य तीक्ष्णैराशीविषोपमैः शरैर्विनिहतं भूमौ प्रकीर्णमिव पर्वतं स तु तद्व
चनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितं सुग्रीवः परमप्रीतः परमं वाक्यमब्रवीत् ३० तव प्रसादेन नृसिंह वी
र प्रियां च राज्यं च समाप्नुयामहं तथा कुरु त्वं नरदेव वैरिणं निहंस्यथ रिपुं ममाग्रजं ३१ यथा

इत्यर्थः २८ अद्य पश्येत्यनेन शीघ्रकालं २९ मम वैरिणमग्रजं तथा च निहन्मि वैरिणं त्रिभिर्विशेषणैः हि कृतसावैर
कृतेशाद्यवैतन्न्यान्यत्र्यकं ३० कपींद्रो वा क्षणदाचरा रावणः वामनेत्रस्फुरणं साद्गुनिमित्तं स्फोरणं

वसाम्युद्भ्रांतचे तनः २

तथा कुरु त्वं नरदेव वैरिणं यथा निहंस्यात् स पुनर्ममाग्रजं ३ ... ममवैरिणमग्रजं तथा कुरु यथा पुनः मम नाहं स्यात् २

सीतादीनां राजीवादिभिः क्रमेणान्वयः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

17

गी॰
वा॰कि॰
टी॰
६

स्फुर

इति पंचमः सर्गः ५ पुनरेवेत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यं त्वयन्निमित्तं वनमागतः तदाख्याति आख्यातिवा॰
न् लक्ष्मणेनेत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यं भ्रात्रा सह वने वसता त्वं वा ततः प्रेप्सुना किं द्विदिदृक्षणा रक्षसा
गत्य हत्वा त्वया लक्ष्मणेन च विप्रयुक्ता वैदेही प्रपन्नतत्त्व भार्यावियोगजं दुःखं प्रापित इति चाख्यातवान् ६ ७

सीताकपींद्रक्षणदा[illegible]चराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि सुग्रीवरामप्रण
यप्रसंगे वामानि नेत्राणि समं स्फुरंति ११ इत्यार्षे रामायणे पंचमः सर्गः ५ पुनरेवाब्रवीत्प्रीतो राघवं र
घुनंदन अयमाख्याति मे राम सचिवो मंत्रिसत्तमः १ हनुमान्यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः लक्ष्मणे
न सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव २ रक्षसापहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा त्वया वियुक्ता वैदेही लक्ष्म
णेन च धीमता ३ अंतरं प्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषं भार्यावियोगजं दुःखं प्रापितस्तेन रक्षसा ४ भा
र्यावियोगजं दुःखमचिरात्त्वं विमोक्ष्यसे अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेदश्रुतीमिव ५ रसातले वा वर्तंतीं व
र्तंतीं वा नभस्तले अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिंदम ६ इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव न शक्या
सा जरयितुमपि सेंद्रैः सुरासुरैः ७ तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा त्यज शोकं महाबाहो तां कांता
मानयामि ते ८ अनुमानात्तु जा

मधुकैटभाभ्यां पाताले गुप्तं वेदसंतानं हरिर्यथाऽऽनीतवान् तद्वत्सीतामानयि
ष्यामि अन्वेष्यामीत्यर्थः शैलस्थायी ५ वर्तंतीं वर्तमानां ६ तथ्यं तथ्यमेवाव रहीत्यन्वयः ७ विषकृतं विषमिश्रि॰

17A

॥ आत्मना पंचमं मामित्यत्र ह्यपसदितं मामित्यर्थः ॥ आनयिष्यामि आनेष्यामि प्रतिभिन्नां तां स्तुतं ॥ १२
गहनोऽत्यवेशो ॥५॥६ हा प्रियेऽतीत्यत्र संधिरार्षः ॥ हृदीति प्रियसंबंधेन श्रीत्यनिशायान रोषितः सन्नाभेरो
क्रोशंतीं भामरामेति लक्ष्मणेति च विस्वरं स्फुरंतीं रावणस्यांके पन्नगेंद्रवधूर्यथा ॥ आत्मना पंचमं
मां दृष्ट्वा शैलतटे स्थिते उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥ तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि
च राघव आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियदर्शनं आनय
स्वसखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलंबसे ॥ एवमुक्तः स सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहां प्रविवेश ततः शीघ्रं राघ
वप्रियकाम्यया ॥ उत्तरीयं गृहीत्वा तु तान्याभरणानि च इदं पश्येति रामाय दर्शयामा
स वानरः ॥ ततो गृहीत्वा तद्वासः शुभान्याभरणानि च अभवद्बाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चंद्रमाः ॥
सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः हा प्रियेति रुदन्धैर्यमुत्सृज्य न्यपतत्क्षितौ ॥ हृदि कृत्वा स बहु
शस्तमलंकारमुत्तमं निशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं वीक्ष
्य पार्श्वतः परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्या संत्यक्तं ह्रियमाणया उत्त
रीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च ॥ शाद्वलिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया उत्सृष्टं भूषणमि
षः ॥ परिदेवयितुं प्रलपितुं दीनमिति क्रियाविशेषणं ॥ २ शाद्वलभूमुत्सर्गे लिंगमाहृतयास्वरूपमिति

सखे

वादिनं २

२४

नाहमिति ऊर्द्धं दृष्ट्वा कदाप्यदर्शनादिति भावः २१ २२ कं देशं उद्दिश्येति शेषः प्राणप्रियात् प्राणेभ्योपीष्टात् प्राण
मेव यस्य तत् दर्शनत्वादिति भावः २४ यन्निमित्तं प्रियापहारनिमित्ते २५ २६ विमथ्य वंचयित्वा २७ इति षष्ठ
मः ६ सर्वथा न जाने सर्वप्रकारेण न जाने किंचिन्न जानामीत्यर्थः सीतान्वेषणार्थं हनुमदादिवानरप्रेरणं सम

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुंडले २२ नूपुरे त्वभिजा
नामि नित्यं पादाभिवंदनात् ततस्तु राघवो दीनः सुग्रीवमिदमब्रवीत् २३ ब्रूहि सुग्रीव कं देशं ह्रियंत
ती लक्षिता त्वया रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणप्रिया प्रिया २४ क्व वा वसति तद्रक्षो महद्व्यसनदं मम य
न्निमित्तमिमान्सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् २५ हरता मैथिलीं येन मां च रोषयता भृशं आत्मनो जी
वितांताय मृत्युद्वारमपावृतं २६ मम दयिततमा हृता वनात् रजनिचरेण विमथ्य येन सा कथय मम
रिपुं त्वमद्य मे प्लवगपते यमसंनिधिं नयामि २७ इति षष्ठमः सर्गः ६ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन
वानरः अब्रवीत् प्रांजलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापकर्मणः सामर्थ्यं विक्र
मं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलं २ सत्यं तु प्रतिजानामि त्यज शोकमरिंदम करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्रा
सि मैथिलीं ३ रावणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषं त
थास्मि कर्ता नचिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि ४

येसाहिदेपास्तु वध्यस्येति रावणवासस्थाप्री
वावगतं तत्प्रतीत्य सर्वं व्याख्यास्यते १ एतावत्तवगम्यतामित्याह संतप्यत्विति २ परितोष्य भवतः परितोषाद्देया

[illegible] ४

18A

नसहशमसृष्के ५८ प्राकृतोहीनः विनीतः वद्धैः सुशिक्षितः ७ सत्वयुक्तानांसत्वगुणवतां ८ व्यसनेदुःख
वियोगजे ग्रर्थहानौ क्षयननाशे भयेचोरव्याघ्रादिजे जीवितान्तगे जीवितनाशप्रापके विमृशन्प्रारब्धवेग
प्रलेवैक्लव्यमालब्धधैर्यमात्मगतं स्मर त्वद्विधानानां सदृशां मोहं शोकहेतावेवं मयापिव्यसनेऽस्मि
नभार्याहरणजेऽसदत् नचाहमेवंशोचामि नचधैर्यंपरित्यजे नाहंत्वामिवशोचामि प्राकृतोवानरो
पिसन् महात्माचविनीतस्त्वं किंपुनर्धृतिमान्भवान् ७ बाष्पमापतितं धैर्यान्निगृहीतुं त्वमर्हसि मर्या
दां सत्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तिके विमृशन्स्वयाबुध्या
धृतिमान्नावसीदति ९ बालिशाः सततंनरोनित्यं वैक्लव्यं योऽनुवर्तते समज्जत्यवशः शोकभाराक्रान्तेव
नैर्जले १० एषोञ्जलिर्मयाबद्धः प्रणयात्त्वांप्रसादये पौरुषंश्रय शोकस्य नान्तरं दातुमर्हसि ११ येशोक
मनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखं तेजश्चक्षीयते तेषां नत्वंशोचितुमर्हसि १२ शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते
चापिसंशयः सशोकंत्यजराजेंद्र धैर्यमाश्रयकेवलं १३ हितंवयस्यभावेन ब्रवीमिनोपदिशामि ते वय
स्यतांपूजयन्मे नत्वंशोचितुमर्हसि १४ मधुरंसान्त्वितस्तेन सुग्रीवेण सराघवः मुखमश्रुपरिक्लिन्नं
मितिशेषः ९ योबालिशः यस्सततं वैक्लव्यं दैन्यमनुवर्तते स मज्जत्यन स्वार्थे वस्त्रान्तेन प्रमार्जयत् १५
भाराक्रान्ता भरवती १० अन्तरमवसरं ११ १२ हितमिव ब्रवीमि वयस्यतां मित्रत्वं १४ प्रमार्जयत् प्रामार्जे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

19

रा॰
वा॰कि॰
टी॰
२९

कर्तव्यं यत् शोकनाशार्थमिति शेषः १७ प्रकृतिस्थः स्वभावस्थो ऽदुःखदीन इत्यर्थः अस्मिन्काले व्यसन
काले १८ रावणस्य संहारे चेति शेषः १९ मया च यदनुष्ठेयं यत्नेनेति शेषः वर्षास्विव सुक्षेत्रे उप्तं बीजं संप

प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् १६ कर्तव्यं यद्वय
स्येन स्निग्धेन च हितेन च अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत्त्वया १७ एष च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे
यासखे दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषतः १८ किंतु यत्नस्त्वया कार्यो वैदेह्याः परिमार्गणे राक्ष
सस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः १९ मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदुच्यतां वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं संप
द्यते तव २० मया च यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितं तत्त्वया हरिशार्दूल तत्त्वमित्युपधार्यतां २१ अ
नृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव शपामि ते ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वान
रैः सचिवैः सह राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः २३ एवमेकान्तसंपृक्तौ ततस्तौ नरवानरौ
उभावन्योन्यसदृशं सुखं दुःखमभाषतां २४ महानुभावस्य वचो निशम्य हरिर्नृपाणामधिपस्य तस्य
कृतं स मेने हरिवीरमुख्यस्तदा स्वकार्यं हृदयेन विद्वान् २५ इत्यार्षे रामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तमः ७

प्रतेन भविष्यतीत्यर्थः शैघ्र्यप्रत्यायनाय वर्तमानप्रयोगः २० इदं वाक्यं वालिनं वधिष्यामीति वाक्यं अभि
मानात् ततस्त्व २१ एतदनृतवचनाभावे सत्येन तत्साधितया २२ २३ संपृक्तौ कृतसख्यौ संपर्कोऽत्राभाषणं

तेनवाक्येनयुक्तंतेनोक्तमुर्वंमेइत्यादिवाक्येन १ उपपन्नगुणोपेतः राजयोग्यशौर्यवीर्यादिसर्वगुणोपेतंतपत्र
२ सभाज्यः पूज्यः भजनीयइत्यर्थः ४ अनुरूपः योग्यः त्वास्यसेआनुरूप्यमितिशेषः नत्ववक्तंसमर्थः आत्मप्र
शंसामरणमितिन्यायात ५ भूयिष्ठमधिकप्रीतिनिश्चलाभवतिवयस्यानामितिशेषः आत्मवतांस्वाधीनानां

परितुष्टस्तुसुग्रीवस्तेनवाक्येनहर्षितः लक्ष्मणस्याग्रजंशूरमिदंवचनमब्रवीत १ सर्वथाहमनुग्राह्योदेव
तानामसंशयः उपपन्नगुणोपेतःसखायस्यभवान्मम २ शक्यंखलुभवेद्रामसहायेनत्वयानघ सुरराज्य
मपिप्राप्तुंस्वराज्यंकिंपुनःप्रभो ३ सोहंसभाज्योबंधूनांसुहृदांचैवराघव यस्याग्निसाक्षिकंमित्रंलब्धंराघव
वंशजं ४ अहमप्यनुरूपस्तेवयस्योज्ञास्यसेशनैः नतुवक्तुंसमर्थोहं स्वयमात्मगतान्गुणान् ५ महात्म
नांतुभूयिष्ठंत्वद्विधानांकृतात्मनां ६ निश्चलाभवतिप्रीतिर्धैर्यमात्मवतामिव ६ रजतंवासुवर्णंवाशु
भान्याभरणानिच अविभक्तानिसाधूनामवगच्छन्तिसाधवः ७ आढ्योवापिदरिद्रोवादुःखितःसुखितो
पिवा निर्दोषश्चसदोषश्चवयस्यःपरमागतिः ८ धनत्यागःसुखत्यागोदेहत्यागोपिवा
नेच वयस्यार्थेप्रवर्तन्तेस्वदृष्टान्तयाविधं तत्तथेत्यब्रवीद्रामःसुग्रीवंप्रियदर्शनं

६ साधूनांवयस्यानां साधवोवयस्याः ७ परमागतिः वयस्यस्येतिशेषः ८ तथाविधंसरस्वतोयनादित्या-
गयवनेक ९ ततथेति पउक्तस्यस्येयाधनाविभागादिकंतन्ममाप्यसमतमित्यब्रवीत लक्ष्माकांत्यायुतात्

२०

रा॰
वाटी॰
४

ततःतद्दिनापगमोऽन्यंद्वितीयदिनंस्थितंदृष्ट्वाभूमावितिशेषः १ १२ सराघवःसुग्रीवोनिषसा॰

ततोरामंस्थितंदृष्ट्वालक्ष्मणंचमहाबले सुग्रीवःसर्वतश्चक्षुर्वने॰
लोलमपातयत् १ सददर्शततःशालमविदूरेहरीश्वरः सपुष्प॰
मीषत्पत्राढ्यंभ्रमरैरुपशोभितं २ तस्यैकांपर्णबहुलांशाखां॰
भंक्त्वासुशोभितां रामस्यास्तीर्यसुग्रीवोनिषसादसराघवः ३
तावासीनौततोदृष्ट्वाहनूमानपिलक्ष्मणं सालशाखांसमुत्पा॰
द्यविनीतमुपवेशयत् ४ ॥

द ३३ विनीतंप्रकाशेनस्थितिमनंगीकुर्वन्तमित्यर्थः ४ ॥ ॐशुभं ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

20A

सुखोपविष्टमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं द्वितीयस्य रामपदस्यार्थके प्रसन्नमुदधिंयथातत्रत्यमस्त्रा

सुखोपविष्टंरामंतंप्रसन्नमुदधिंयथा फलपुष्पसमाकीर्णेतस्मिन्गि
रिवरोत्तमे १५ ततःप्रहृष्टःसुग्रीवःश्लक्ष्णयाशुभयागिरा उवाचप्रणया
द्रामंहर्षव्याकुलिताक्षरं १६ अहंविनिकृतोभ्रात्राचराम्येषभयार्दितः ऋ
ष्यमूकंगिरिवरंहृतभार्यःसुदुःखितः १७ सोहंत्रस्तोभयेमग्नोवनेसंभ्रांत
चेतनः वालिनानिकृतोभ्रात्राकृतवैरश्चराघव १८ वालिनोमेभयार्तस्य
सर्वलोकाभयंकर ममापित्वमनाथस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि एवमुक्तस्तु
तेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः प्रत्युवाचसकाकुत्स्थःसुग्रीवंप्र
हसन्निव २० ॥ ॐशुभं ॥

गंभीरंसुखोपविष्टंरामंतंदृष्ट्वेतिशेषः १५ १६ अहंविनिकृतभ्रातिसर्वदिवसोनकार्यस्मरणे १७ २०॥ २१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२१
ख्वा
कि॰टी॰
१

नतुभ्रातृत्वमस्तियेनविरुद्धमितितन्नाशंक्यंकार्यार्थंस्वयमेवेतरइतिउपकारीत्यादि उपकारस्यफलमेवमित्रत्वेप्र-
योजकंनैवकोऽद्वेषजनेनेत्याशयः २१ पत्रिणःप्रशस्तपत्राःकार्तिकेयवनोद्भवाःशरवणोत्पन्नाः २१ रूपवाणाः

उपकारफलंमित्रमपकारोरिलक्षणं अद्येवंतवधिष्यामितवभार्यापहारिणं २१ इमेहिमेमहावेगाःप
त्रिणस्तिग्मतेजसः कार्तिकेयवनोद्भूताः शरारुक्मविभूषिताः २२ कंकपत्रप्रतिच्छन्नामहाशनिसन्निभाः
रूपवाणाःसतीव्राग्रास्संरोषास्वपन्नगाः २२ वालिसंतममित्रंतेभ्रातरंकृतकिल्बिषं शरैर्विनिहतंपश्य
विकीर्णमिवपर्वतं राघवस्यवचःश्रुत्वासुग्रीवोवाहिनीपतिः प्रहर्षमतुलंलेभेसाधुसाध्वितिचाब्रवी-
त् २४ रामशोकाभिभूतोऽहंशोकार्तानांभवान्गतिः वयस्यइतिकृत्वाहिवक्ष्याम्यहंपरिदेवये त्वंहिपाणिप्रदा-
नेनवयस्योऽग्निसाक्षिकः कृतःप्राणैर्बहुमतःसत्येनचशपाम्यहं २७ वयस्यकृत्वा [illegible] वविस्रब्धःप्रव
दाम्यहं उक्तंमनोगतंमनेयन्मेमनोदहति [illegible] नित्यशः २८ एतावदुक्त्वावचनंबाष्पदूषितलोचनः बा
ष्पदूषितयावाचानोच्चैःशक्नोतिभाषितुं २९ बाष्पवेगंतुसहसानदीवेगमिवागतं धारयामाससुधैर्येण
शोभनानिपर्वणिप्रायेणाते २२ २५ उःखोत्पत्तिप्रायात्पुनराह रामेत्यादिशोकार्तानांगतिर्हृदयस्यवाञ्छितपरिरक्ष
ने २६ वयस्यत्वमुपपादयन्करणमित्यादयतित्वहोति २७ विस्रब्धोविश्वस्तोऽभवामि हरतिदोषाकरोति २९
एतावदुक्त्वावचनंरामशोकाभिभूतोऽहमित्यारभ्यमनोदहतीतिनित्यशःइत्यंतंवचनमुक्त्वाऽनुरूपेणभाषितुं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२१ वालिविनिकारं संक्षेपेणाहमब्रवीमिति स्वाद्राज्यात् प्रच्यावितोः पहृताधिकारः निर्धूतो भर्त्सितः २२
भयेन प्रुवेपनो गोरेश्वतपताः वहाः २३ तमभ्युपक्रतः मद्धयायतत्यरिताः २४ पतयां शोकयामद्धयाय वालिधे

स विग्रहत्वनं वाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे विनिश्वस्य च तेजस्वी राघवं प्रत्युवाचवान् ३१ भ्राताहं वालिना नामा
जोत्स्वाद्दवरोपितः परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोस्मि बलीयसा ३२ हृता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योपि गरीय
सी सुहृदश्च मदीया ये संयता बंधनेषु ते ३३ यत्नवांश्च सुदुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव बहुशस्तत्प्र
युक्ताश्च वानरा निहिता मया ३४ शंकया त्वेतया चाहं दृष्ट्वा त्वामपि राघव नोपसर्पाम्यहं भीतो भये सर्वे हि
बिभ्यति ३५ केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्विमे अतो हि धारयाम्यद्य प्राणान् कृच्छ्रगतोपि सन्
३६ एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षंति समंततः सह गच्छंति गंतव्ये नित्यं तिष्ठंति च स्थिते संक्षेपस्त्वेष
मे राम किमुक्त्वा विस्तरेण ते स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विख्यातपौरुषः ३७ तद्विनाशाद्धि मे दुःखं प्रमृष्टं
स्यादनंतरं सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबंधनं ३८ एष मे राम शोकांतः शोकार्तेन निवेदितः
दुःखितोऽदुःखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ३९ श्रुत्वैतच्च वचो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् किं नि-
मित्तं त्वया शंकया नोपसर्पामि नोपसर्पे भयेषु यत् किंचिद्दृष्ट्वा प्रभो मितम भद्रं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ४१
भ्यां निमित्तं तत्प्रवेदितोपाध्यः ३४ ३० एतच्छ्रुत्वार्थमाह स मे ज्येष्ठ इति ३८ ४१ तन्निमित्तं तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि तव

सर्ग ४

चा६

कि॰ ५६

हनुमत्प्रमिति ३९

रा॰ वा॰ कि॰ टी॰ २२

तवतेनैव रस्य कारणं श्रुत्वा बलाबले संप्रधार्य गुणदोषौ विचार्य अनंतरं प्रः मकर्मं तव स्वं वयथातथा विधा
स्यामि हितानि संबंधः ५२ ग्रंथः सर्वथी प्रावृट्कालिको विगाः इव मे अग्रमेषो वर्द्धते ५२ अपि स्मः सुग्रीवमया यावद्गु
गरीयसे तेवाणः स्पष्टो विस्रब्ध एव तव रिपुर्निरस्तः श्वेत्य तो विस्तब्धा प्रेष्यैः कारणं कथ्यं वर्ति संबंधः सम्भूजया

स्वं वैरिहि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर आनंतर्यात् हि धास्यामि संप्रधार्य बलाबलं ५२ बलवान् हि ममा
मर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितं वर्द्धते हृदयोत्कंपः प्रावृड्वेग इवांभसः ५२ हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदा
रोप्यते धनुः सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ५४ एवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना प्र
हर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ५५ ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे वैरस्य कारणं तत्त्वमा
ख्यातुमुपचक्रमे ५८ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे अष्टमः सर्गः ८ वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः श
त्रुनिषूदनः पितुर्बहुमतो नित्यं मम चापि तथा पुरा १ पितर्युपरतेऽस्माकं ज्येष्ठोऽयमिति मंत्रिभिः कपी
नामीश्वरो राज्ये कृतः परमसंमतः २ राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत् अहं सर्वेषु कालेषु प्र
णतः प्रेष्यवत् स्थितः ३ ॥

पालेकारोत्र ५४ ५५ तत्त्वतो निर्विकं वैरस्य कारणमित्यन्वयः ५८ इत्यष्ट
मः सर्गः ८ उपक्रांतमेवाह वालीति पितुः हे वि एः मैत्रे काले भ्रातृत्वमीमांसनादिवत् १ कपीनां राज्य
ईश्वरः कृत इत्यन्वयः २ पितृपैतामहं अत्र सनः पितामहे एतेभेदतत्वात्पितामहत्वं आर्षं त्वादुत्तरपद

२२

दुंदुभेः पूर्वजः असुरजः सुतः मयस्येति विश्रुतः तेन मा विना तस्य वालिनः स्त्रीकृतं स्त्रीनपितं महद्वैरम स्तीति श्रुता
श्रुतं ४ स तु सुप्ते जने स्मिन्जनेनायस्मिन रात्रौ राज्यशास्त्रं रात्र इत्यर्थः रणे रणनिमित्तं ५ ६ उत्क्रुष्टता उद्यता ८

मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः तेन तस्य महद्वैरं स्त्रीकृतं विश्रुतं पुरा ४ स तु सुप्ते जने रात्रौ
किष्किन्धाद्वारमागतः नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे ५ प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दतो भैरवस्वनं
श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ६ स तु वै निःसृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमं वार्यमाणस्ततः
स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ७ स तु निर्धूय पत्नीः सर्वा निर्जगाम महाबलः ततो हमपि सौहार्दान्निःसृतो
वालिना सह ८ स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितं असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव तदा भृशं ९
तस्मिन्द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ प्रकाशश्च कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा १० स तृणैरावृ
तं दुर्गं धरण्या विवरं महत् प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ११ तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा
विलं रोषवशं गतः मामुवाच ततो वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः १२ इह तिष्ठाद्य सुग्रीव विलद्वारि समाहि
तः यावदत्र प्रविश्याहं निहन्मि समरे रिपुं १३ ॥

ग्रावां ग्रासाद्य विलद्वारं प्राप्य विष्ठितौ ११ विलं प्रविष्टं दृष्ट्वा ११ १२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

23

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
२२

एवमहं वो रिपुवधाय बिलप्रवेशाववनं याचितः सहप्रवेशमितिशेषः स्वपादाभ्यां शापयित्वा स्वपाद-
शपथपूर्वं सहप्रवेशान्निवार्य यावन्मदागमनं तावद्बिलद्वारि तिष्ठेति चोक्तेत्यर्थः २५ द्वारिस्थितस्य च म
मकालः साग्रः किंचिदधिकः संवत्सरो व्यत्यवर्तत अतिक्रान्तः ५ अहं तं नष्टं ज्ञात्वा पूर्वोक्तसाग्रसंवत्सर-
मदृष्ट्वा स्नेहादागतः संभ्रमः क्षोभो यस्य तादृशः सन् तं भ्रातरं न पश्यामि ततो मे मनस्तु पापाशंकितम्

मयाप्येतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परंतपः शापयित्वा स मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं ततः ९ तस्य प्रविष्टस्य
बिलं साग्रः संवत्सरो गतः स्थितस्य च मम द्वारि स कालो व्यत्यवर्तत ९ अहं तु नष्टं तं ज्ञात्वा स्नेहादागत
संभ्रमः भ्रातरं न प्रपश्यामि पापाशंकि च मे मनः ६ अथ दीर्घस्य कालस्य बिलात्तस्माद्विनिःसृतं
सफेनं रुधिरं रक्तमहं दृष्ट्वा सुदुःखितः ७ नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः निरस्तस्य च सं
ग्रामे क्रोशतोऽपि स्वनो गुरोः ८ अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतं पिधाय च बिलद्वारं शि
लया गिरिमात्रया ९ शोकार्तश्चोदकं कृत्वा किष्किंधामागतः सखे गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मंत्रि

रणं शंकितं ज्ञातमित्यर्थः १६ रक्तमरुणं ७ संग्रामे रतस्य निरस्तस्य क्रोशतोऽपि गुरोः स्वनो न भिःश्रुतं १
श्रोत्रमागत इत्यनुकर्षः ७ चिह्नैर्बिलद्वारि रुधिरनिःसरणासुरध्वनिभिर्भ्रातरं हतमवगतः ज्ञातवान् अपि
धाय राक्षसनिर्गमनशंकया ९ यत्नतो गूहमानस्य प्रच्छादयतोऽपि मे मन्त्रिभिः तत्त्वं यथार्थं वालिमरणं मंत्रि

रा॰ कि॰ टी॰ २३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

23A

ममेते मिलितेन स्वराज्यमिति विग्रहे वन्यायतः प्रशास्ते तामम समीपमागतामवानरः इत्यन्वयः २१ २२ मदी
यानमदभिषेककांक्षिन् निग्रहे समर्थस्यापि मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवेण यंत्रिता मंत्रज्ञ चिता मंत्रीति पाप्यप्रतिनिग्रहा
तेनाहं तैस्समागम्य स्वमैस्तैरभिषेचितः राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायेन मम राघव आजगाम रिपुः क्रोधाद
न्येवुमतवानरैः अभिषिक्तं तमां दृष्ट्वा क्रोधात्संरक्तलोचनः २२ मदीयान्मन्त्रिणो बध्वा परुषं वाक्यम
ब्रवीत् निग्रहे च समर्थस्य तं पापं प्रतिराघव २३ न प्रावर्तत बुद्धिर्भ्रातृगौरवयंत्रिता हत्वा शत्रून्स मे भ्रा
ता प्रविवेश पुरं तदा २४ मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभिवादयं नाक्रोशि पूजितेन मतं हि तेना नरात्मना
२५ नत्वा पादौ वदं त्वस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो अपि वाली मम क्रोधान्न प्रसादं चकार सः २६ श्रीमत्किष्कि
न्धाकांडे नवमः सर्गः वालिदेशादित्यादिभ्रातृकाल्लाप्रसर्गः समाप्तः १ ततः क्रोधसमाविष्टः संरब्धस्तमुपागतं
अहं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं हितकाम्यया १ दिष्ट्यासि कुशली प्राप्तो दिष्ट्यासि निहतो रिपुः अनाथस्य हि मे
नाथ स्त्वमेको नाथनंदनः २ इदं बहुशलाकं ते पूर्णचंद्रमिवोदितं छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मया
यत न प्रावर्तत २३ उक्तानुवाद एवं मम वाशिष्टव्यापारकथनं हत्वेत्यादि २४ २५ अपि तथापि २६ इति नवमः
सर्गः संरब्धः क्रोधावेशावेवद्धमित तत्विते हितकाम्यया आत्महितेच्छया १ त्वमेको नाथनंदन इत्यत्र अनाथेन

तमेत्र ममाश्रि ४

मयोद्यतं

टकर्ति कि: ११

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२५

रा॰ वा॰ कि॰ टी॰

प्राप्तं तत्र बिलद्वारि पिधाय तिरोधाय ५ विषादात्मा विषामित्यन्वयः ८ अभिषिक्तो बलात्तु न कामेन नम्रदी
यराज्यकृत्या ततस्मान्मे देवगतापराधं क्षन्तुमर्हसि यथापुरा नवमेव कस्यथेव सदाऽहं दासोऽस्मि वोऽन्वयः २ रा
जभावे राज्ये यं मम नियोगो मंत्रिभिस्त्वद्विरहात्कृतः ८ तेष्वद्वदीयराज्यमर्पित्वा भृतशोन तद्वदतव निर्यः

१। प्राप्तं तत्र बिलद्वारि स्थितः संवत्सरं नृप दृष्ट्वा च शोणितं द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितं ४ शोकसंविग्नहृदयो
भृशं व्याकुलितेन्द्रियः अपिधाय बिलद्वारं शैलशृङ्गेण तत्तदा तस्माद्देशादपाक्रम्य किष्किन्धां प्राविशं पुनः ७
विषादात्त्विह मां दृष्ट्वा पौरैर्मन्त्रिभिरेव च ८ अभिषिक्तो न कामेन तन्मे क्षन्तुं त्वमर्हसि त्वमेव राजा माना
र्हः सदा चाहं यथापुरा २ राजभावे नियोगोऽयं मम त्वद्विरहात्कृतः सामात्यपौरनगरं स्थितं निहत
कण्टकं ८ न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहं मा च रोषं कृथाः सौम्य मयि शत्रुनिबर्हण ९ याचे
२ त्वां शिरसा राजन्मया बद्धोऽयमञ्जलिः बलादस्मिन्समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः १० राजभावे नियुक्तो
ऽहं शून्यदेशजिगीषया स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां स विनिर्भर्त्स्य वानरः ११ धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा बहु त
त्तदुवाच ह प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव सम्मतान् १२ मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितं विदि
तं वामिमां रात्रिं क्रुध्याद्यहन्त्यन्वयः ९ १० शून्यदेशस्य राजन्दीनदेशस्य चापरीभो जिगीषया तान्निहत्य मे देहत्वेन
न्वयः मया कार्योत्थमस्ति बद्धमंगयोगः ११ ततउवाच अप्रवाक्यवचनजातमित्यर्थः प्रकृतीः स्वीयप्रजाः

२५म

१४ सहितौ यं भ्रात्रा स समं सुहृद्यं १५ १६ १७ शक्तिः इंक्षाशक्तिः प्रतीक्ष्य प्रतीक्षस्व १८ स्थितो यं विलद्वारीति शो
१९ अनिर्वेदाद् क्लेशात्तात् संवत्सरान्वेषणेऽपि दृष्टो नाभावाड्यावद्देः सनकंय चिरदृष्टो निहतस्य २० भूतले
भवः अथ सलिलसिनततः शोद्रेकं वत स्तस्य स्यात्वं हेनेन रुधिरौघेणातद्धिलेऽभक्रममासीत् २१ विक्रान्तस्य शृं ततः प्र
मोसमाहूयते क्रोशहङ्कांदी स्वगैति नस्यतद्दूर्जितं श्रुत्वा निस्ततोऽहं नृपालयात् अनुयातस्त्वमा
तृणामयं भ्रातास्तदारुणः सतहेतुर्वमां राज्ञो सहितीयं महाबलः १५ शाद्ववृद्धयसेत्र स्तौ वीदपावी
समुपागतो अभिद्रुतस्तु वेगेन विवेश सुमहाबिलं १६ तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहाबलं अयमुक्तो
ना यमे भ्राता मया तत्क्रूरदर्शनः १७ अहत्वा स्लिमं यास्ति प्रतिगतमितः पुरीं बिलद्वारि प्रतीक्षत्वं यावदे
नं निहन्म्यहं १८ स्थितो यमिति मत्वा ह प्रविष्टस्तु दुरासदं तं वै मे मार्गमाणस्य गतः संवत्सरस्तदा १९
दु स तु दृष्टो मया शङ्कनिर्वेदो भयावहः निहतस्त्वं मया सत्यः सोऽसौ रोदत्पुभिःसृद्ध २० तस्यास्यात्तु प्रहतेन
रुधिरौघेण तद्धिले पूर्णमासीद्दुराक्रामं तेन ते स्तस्य भूतले २१ सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्त वमहासुरं
निष्क्रामन्नेदं पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखं विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः यदा प्रतिवचो ना
स्ति हंमायावि स्तिततोऽहं भृशदुःखितः २२ पदप्रहारैस्तु मया बहुभिस्तं विदारितं ततोऽहं तेन निष्क्रम्य पथा पु
नं स्वं मदपि त्वां महाशङ्कातें तेन निष्क्रामं निर्गममार्गेण पश्यामि यतो बिलस्य तं त्वं पिहितं २२ तेन यथा विलस्ता

अभ्रमहद्दि त्यमितिवा

किष्किन्धा ॥ २५ ॥

रमुपाग तः १

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
२५

भ्रातरं मे हृदं विस्मृत्य भ्रात्रमेनो राज्यं मार्गयता सुग्रीवेण तत्र बिले संरुद्धोस्मि २५ निर्वासयामास निष्कासया
मास २६ अपविद्धो निरस्तः २७ कारणं तेन मे तेन राज्यापलब्धेन कारणेन विशेषसन्निवासिनाइत्यर्थः इत्युक्त्वे
तश्चनेना[illegible]स्मि संरुद्धो राज्यं मार्गयतात्मनः सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदं २५ एवमुक्त्वा तु मां
तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः २६ तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघ-
व तद्भयाच्च मही सर्वा क्रान्तेयं सवनार्णवा २७ ऋष्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः प्रविष्टो
नाहम[illegible]स्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे २८ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत्
त् अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव २९ वालिनस्तु भयार्त्तस्य सर्वलोकाभयंकरः कर्त्तुमर्हसि
मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् ३० एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितं वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहस-
न्निव ३१ अमोघाः सूर्यसंकाशा निशिता मे शरा इमे तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते पतिष्यन्ति रुषान्विताः ३२ या-
वत्तं नहि पश्येयं तव भार्यापहारिणं तावत्स जीवेत्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ३३ आत्मानुमानात्प
श्यामि मग्नं त्वां शोकसागरे त्वामहं तारयिष्यामि सर्वं प्राप्स्यसि पुष्कलं ३४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघव
स्य ३५ वैरानुकथनं वैरकारणं २५ वालिन इति पंचमी ३।३१ रुषान्विताः रुष्टेन मया प्रयातिताः ३२ चारित्रदूष-
कः निषिद्धतानवदैसन्निजीवेत्ता भ्रातृभार्यापहारात् ३३ आत्मानुमानात् आत्मवत्सर्वभूतानीति न्यायात् ९०

२५

25A

इति दशमः सर्गः इदानीं वालिनो बलमाहात्म्यं रामस्येति वचनं वालिवधविषये १ राघवं प्रशंसे तस्मै तं प्रसंसा
मारू प्रसाधयामिति २ पौरुषं बलं वेगमेव वीर्यं परसंहारशक्तिः धृतिः शौर्यं धैर्यं ३ प्रवृद्धिते सयो कामंतिशालि:

इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे दशमः सर्गः रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्द्धनं सुग्रीवः पूजयांच
क्रे राघवं प्रशशंस च १ असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः १ [illegible]
त्वं दहेः क्रुद्धो युगान्ते लोकानिव भास्करः २ वालिनः पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या तन्ममैकमनाः
श्रुत्वा विधत्स्व यदनंतरं ३ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरं क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यप
गतक्लमः ४ अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महांत्यपि ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवा
न् ५ बहवः सारवंतश्च वनेषु विविधा द्रुमाः वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मनः ६ [illegible]
[illegible] महिषो दुंदुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः बलं नागसहस्रस्य धारयामास
वीर्यवान् ७ वीर्योत्सेकेन दुष्टात्मा वरदानाच्च मोहितः जगाम स महाकायः समुद्रं सरितां पतिं ८
ऊर्मिमंतमतिक्रम्य सागरं रत्नसंचयं मम युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवं ९ ततः समुद्रो धर्मात्मा
श्रुते उत्थायेति शेषः ४ उद्धुत्तिष्ठ समुत्थाय महाबले अब्रवीद्वचनं राजन्नसुरं कालचोदितं ९
उत्थाय कदकवादिति भावः ५९ महिषस्य परः १० ऊर्मिमंतमूर्मिमत्वाद्याकारवंतं समुद्रमतिक्र-

स्कं किष्किं० टी० दशमः सर्गः ८

११ १२ १३ १४ गजेंद्रऐरावतः १५ १६ १७ १८ ॥

समर्थोनास्तितेदातुंयुद्धंयुद्धविशारद श्रूयतांवाभिधास्यामियस्तेयुद्धंप्रदा-
स्यति ११ शैलराजोमहारण्येतपस्विशरणंपरं शंकरश्वशुरोनामहिमवानि
तिविश्रुतः १२ गुहाप्रस्रवणोपेतोबहुकंदरनिर्झरः ससमर्थस्तवप्रीतिमतुलां
भि कर्तुमाहवे १३ तंभीतंइतिविज्ञायसमुद्रमसुरोत्तमः हिमवद्वनमागच्छच्छर
श्च्युतः श्चापादिवच्युतः १४ ततस्तस्यगिरेःश्वेताःगजेंद्रविपुलाःशिलाः विक्षेपव
हुधाभूमौदुंदुभिर्विननादच १५ ततःश्वेताम्बुदाकारःसौम्यःप्रीतिकरा
कृतिः १६ हिमवानब्रवीद्वाक्यंस्वएवशिखरेस्थितः १७ क्लेष्टुमर्हसि
स्वु२ मांनंदुंदुभेधर्मवत्सल रणकर्मण्यकुशलस्तपस्विशरणोह्यहं १८
तस्यतद्वचनंश्रुत्वागिरिराजस्यधीमतः उवाचदुंदुभिर्वा
क्यंकोपसंरक्तलोचनः १८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

26A

युद्धे प्रसमर्थं इति केवलः त्वं युद्धासमर्थो यदि यदि वा समर्थोपि मद्वयान्निरुपमः उभयथापि न त्वां योत्स्या
मीत्यर्थः युयुत्सतः योद्धुमिच्छतः ९ अनुक्तपूर्वं इतः संवेनडक्रोधहदातान्ग्रस्य तत मस्सरं १० ॥ एकः

यदि युद्धे समर्थस्त्वं मद्वयाद्वा निरूपमः तमाचक्ष्व प्रदास्यामि यो वै युद्धं
युयुत्सतः ९ हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः अनुक्तपूर्वं
धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् १० वाली नाम महाप्राज्ञः शक्रपुत्रः प्रता
पवान् अध्यास्ते वानरः श्रीमान् किष्किन्धाम् अतुलप्रभाम् ११ स समर्थो
महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा
द्वन्द्वयुद्धं स दातुं ते नमुचेरिव वासवः १२ ॥

तै

एकः स शत्रुः प्रसिद्धपराक्रमार्थकः १२ ॥ २२ ॐ रामजी ॥ २०

वा.की
५ कि
९
27

२५ मद्दस्तेभिरितिरेकादितिभावः २६ त्रिंतव्यकालितिपृहंगणियेष्वतामिपदानियारितत्कर्मणितव्यकाद
रपदमितिक्रियाविशेषणाद्दिनीणामीश्वरोद्दमसीतिशेषः २९ नगरद्वारंमानकमितिशेषः मेविदितोसि

तेषांत्वमभिगच्छत्वंयदियुद्धमिहेच्छसि तद्धिरमर्षेणनित्यंशूरःसंग्रामकर्मणि २३ श्रुत्वातिमव
तोवाक्यंकोपाविष्टःसदुंदुभिः जगामतांपुरींतस्याकिष्किंधांवालिनस्तदा २४ धारयन्माहिषंवेषंती
क्ष्णशृंगोभयावहः प्रावृषीवमहामेघस्तोयपूर्णोनभस्थले २५ ततस्तद्वारमागम्यकिष्किंधायामहा
बलः ननर्दकंपयन्भूमिंदुंदुभिर्दुंदुभिर्यथा २६ समपज्ञानुमानमंजनवसथाद्दारयन्दुवैः विषा
णेनाद्दिखन्दर्पात्तद्वारंद्दिरदोयथा २७ अंतःपुरगतोवालीश्रुत्वाशब्दममर्षणः निष्पपात
सहस्त्रीभिस्ताराभिरिवचंद्रमाः २८ मितव्यक्ताक्षरपदंतमुवाचसदुंदुभिं हरीणामीश्वरोवालीसर्वे
षांवनचारिणां किमर्थंनगरद्वारमिदंरुध्वाविनर्दसि दुंदुभेविदितोमेसिरक्षप्राणान्महाबल
३० तस्यतद्वचनंश्रुत्वावानरेंद्रस्यधीमतः उवाचदुंदुभिर्वाक्यंक्रोधात्संरक्तलोचनः ३१ किंत्वंस्त्रीसन्निधौ
वीरवचनंवक्तुमिच्छसि ममयुद्धंप्रयच्छत्वंततोज्ञास्यामितेबलं ३२ अथवाधारयिष्यामिक्रोधमद्य
मयातातवलोप्रस्तिनुःश्व निशामिमां गृह्यतामुदयःस्वैरंकामभोगेषुवानर ३३ दीयतांसंप्रदानंचपरिष्व
ज्यानरद्वेकः ३१ ३२ स्त्रीसमृद्दगतोयुद्धायदानत्यादातिस्मत्वापद्वांतरमाह अथवेतिस्वैरंकामभोगेषु३३

नत्वेऽ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा. कि
टी.
२८
28

४४ उत्पाद्य उत्पाद्येति विषाणेन कृत्वा ४४ पंचत्वं पंचभूतानां पृथग्भाव मरणमिति यावत् आगतः प्राप्तः पपात
४६ तोलयित्वा हस्तेन प्रक्षेपेण न भास्तात्वा एकेन वेगेन पकम्पयतेन योजनेतावद्दूरे ४७ वेगप्रविद्धस्य वेगेन
प्रच्युतस्ततस्तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव शिलाभिः पादपैस्तथा ५२ परस्परं घ्नत
स्तत्र वानरासुरयोस्तदा आसीद्दीनोऽसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत ५४ तं तदा दुंदुभिं गृह्य धरण्याम् अभ्य
पातयत् ५५ युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुंदुभिस्तदा पपात च महाकायः क्षितौ पंचत्वमागतः ५६ तं तो
लयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनं चिक्षेप वेगवान् वाली वेगेनैकेन योजनं ५७ तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात्क्ष
तजविंदवः प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतंगस्याश्रमं प्रति ५८ तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मुनिः शोणितविप्रुषः मतं २
गस्तु महाप्राज्ञः क्रुद्धः कस्येति चाब्रवीत् ५९ क्रुद्धस्तस्य महाभागश्चिंतयामास कोन्वयं येनाहं सहसा
स्पृष्टः शोणितेन दुरात्मना ६० कोयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः ६० इत्युक्त्वा च विनिष्क्रम्य ददृ
शे मुनिसत्तमः महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ६१ स तु विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत् उत्स
सर्ज महाशापं क्षेप्तारं वालिनं प्रति इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् "वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः
विमस्य ४८ शोणितविप्रुष इति पुंस्त्वमार्षं ५९ स महात्मा क्रुद्धः सन् कोन्वयमिति चिंतयामास दुरात्मा दुः
स्वभावः कृतपत्रबुद्धिः अकृतात्मा अवशीकृतात्मा तः करणः बालिशः मूर्खः ६२ अस्य वेश्यं न प्रवेष्टव्यमि

टी.
२८

वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रु
धिरस्रवैः १ ता.

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कृ॰ ३१

27A

वानरान्विसृज्य तेभ्यः संप्रदाने प्रीतिदाने दीयतां संसाधय ग्रामं श्रयस्व २४ सुहृष्टो ऽपुनर्दर्पेणासमभवत् ग्रा॰
मं संपुत्रादिकराज्यरक्षायै राज्ञा ऊरुपृष्ठकीः स्वग्रामुदयं २५ मत्तो मधुपानादिना प्रमत्ते ग्रतवहिंते वहिंतमाङ्गु॰
धादिभिः त्वद्विधं त्वामिव स्त्रीमध्यगं तं मदमोहितं स्त्रीभोगार्थं मधुपानादिति कर्तव्यतामूढं मर्या ह्नन्यास्त
सुहृष्टो ऊरुकिष्किंधां ऊरुपृष्ठस्समं पुरे कीः स्वचसुहृत्स्त्रीभिरहंते गर्वनाशनः २७ योऽहमत्तं प्रमत्तं वा
तमेव वादिते मृधा हन्यात्स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितं २८ स शक्रस्यात्रवीन्मंदकेऽयं त्वमस्वेणात्तम
विसृज्यतां स्त्रियः सर्वास्तारा प्रभृतिकास्तदा ३२ मत्तोऽहमिति मामस्य यद्यभीतोऽसि सुग्रीवे मदीयसं
प्रदाने स्मिन्वीर उत्स्तृहि मर्षितो ३८ तमेव मुक्त्वा कांचन मालां मुक्तां किष्किंधां चैनं पिष्ट्वा दत्तां महेंद्रेणापु
त्रायस्वावतिष्ठत ३९ विषाणयोर्मदीत्वा तं ऊर्ध्वमिति सिसंत्रिम ग्राविष्य नततदा वाली विनदन्कपिकुंज
रः ४० वलाद्यपादयावकेन नर्दच महास्वन श्रोत्राभ्यामथ पुर्यं कृत्तवहूरु स्रावपात्यतः ४१ तयोस्तु
भ्रूणहा योऽन्यत्र कोऽयं संरभान्परस्परजयैषिणोः युद्धं समभवद्घोरं ऊर्ध्वे वालिनस्तथा ४२ कृत ४३ मदेष्व॰
हस्य धर्मोऽतिवाक्यश्रवणादिति भावः ३० मदीयं स्त्रीगोष्ठी जनितेऽपि वीरपाने वीरेण मनउत्साहार्थं कि
यमाणः पानविशेषः समर्पितो ज्ञायताम् ३८ उद्दिष्य कंठे प्रतिमुच्य स्वादिना सा संग्रामजायद्य ३९ ग्रावि
ध्यतांदिमवान् ४० व्यापादयावकेपातितवान् पात्यतः पात्यमानस्य ४१ ग्रसेव्युपवसस्यारित्यादि कोय

सं ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

.28A

प्रास्त रीतंनुंल्लिपतायेन इमे पादपः संभग्नाः इत्यन्वयः सयदि मामकमाश्रमं तदागमनसुहृद्गणसमेताः
तस्मिन्सरवतिष्ठणेयोजने तत्प्येत ५५ आक्रमिष्यति यद्याश्रमं वृद्धपतिस्तद्दिन भविष्यति नजीविष्यती-
त्यर्थः ५५ येवालिसचिवैः क्रन्नामउत्सृष्टशापं ५६ शापमेवहेतुत्वयन्यासद्दृश्यमेवाह वनेऽस्मिन्निति फला-

संभग्नाः पादपाश्रमे लिप्यताल्पास्तरीतंते समंतायोजनं पूर्णमाश्रमेमामकंयदि आक्रमिष्यति
दुर्बुद्धिर्यो सनभविष्यति येचास्यसचिवाः केचित्संश्रिता मामकंवने ५५ नचैतैरिहवस्तव्यं श्रुत्वा
यांतुयथासुखं यदितेचेहतिष्ठंतिशापिष्यतानपिध्रुवं वनेऽस्मिन्मामकेनित्यं पुत्रवत्परिरक्षिते पत्रां
५४ कुरविनाशायफलमूलाभवाय च ५७ दिवसश्चास्यमर्यादायंद्रष्टाश्वोस्मिवानरं बहुवर्षसहस्रा
णिसवैशैलोभविष्यति ततस्तेवानराःश्रुत्वागिरंमुनिसमीरितां निष्क्रमुर्वनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वा
वालिरब्रवीत् किंभवंतःसमस्ताश्चमतंगवनवासिनः मत्समीपमनुप्राप्ता अपिस्वस्तिवनौक
सां ६० ततस्तेकारणंसर्वं तदाशापंचवालिनः शशंसुर्वानराःसर्वे वालिने हेममालिने एतच्छ्रु
त्वातदावालीवचनंवानरेरितं समहर्षिसमासाद्ययाचतेस्मकृतांजलिः ६१

यमवायतनाशायजायंतेयतोऽतःशापिष्यामि ५७ अद्यदिवसः अद्यदिवसःमर्यादादास्यमानशापस्य
तेदवाहयामितिश्चास्मिन्द्रष्टेयवानरेवालिनः संवत्सरेनश्चाद्दृष्टेसशैलोभविष्यति ५८ गिरेशापं ५९ वनौकसां

वनेरेभ्यः ६० कारणोऽङ्गुलिपतनं ६१ यावत्तस्समग्रयावत्नशापमोक्षामि
निशेषः ६२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वाकि॰
टी॰
४१
29

शापद्वारेणेनसा परिक्षयदोषतानेन ९१ ४५ अस्तिनिचयः शुष्ककायः ४६ इमेविपुलाः विशालमूल-
स्कंधाः शाखावलंविनः प्रशस्तवाः शाखावंतः यत्र येषु एकं एककालमेववाली ओजसा ओजोयुक्ते
के पनेन सर्वान्निष्पत्रयते पत्रदीनान्करोति चटते चेटते तेइमे सप्तसालाः इत्यर्थः अनेन वायोः रथ्याधिकवल
मरर्षिस्तमनाहत्य प्रविवेशाश्रमं प्रति शापपारणभीतस्तु वाली विक्लवतां गतः ततः शापभयाद्भी
तः ऋष्यमूकं महागिरिं प्रवेष्टुं नेच्छति द्रष्टुं वा वानरेश्वरः तस्या प्रवेशात्ताल्वाहमिदंराम महा
वने विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः एषोस्थिनिचयस्तस्य दुंदुभेः संप्रकाशते वीर्योत्सेकान्नि
रस्तस्य गिरिकूटं [illegible] निभो महान् इमे च विपुलाः सालाः सप्तशाखावलंविनः यत्रैकं घटते वा
ली निष्पत्रयितुमोजसा ४७ एतदस्य समं वीर्यं मया राम प्रकीर्तितं कथं तं वालिनं हंतुं समरे शक्ष्य
से नृप ४८ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसन् लक्ष्मणोब्रवीत् कस्मिन्कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्दध्या वालिनो
वधं ४९ तमुवाच ततः सुग्रीवः सप्त सालानिमान्पुरा एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ स चासकृत् ५०
सुचिते तद्द्वयोः पृगपत्कपनेन सकलादि यत्र पातनं कापि हृष्टवं ४७ उक्तवालिवीर्यस्य पसंहरति
एतदिति ४८ ४९ एवमुक्तप्रकारेणैकैकशः एकैकस्मिन्काले सप्तापि स वाली असकृत् विव्याधपी
डितवान् सकृत्तु एकैकाकताली यत्तु तदासाया सकृदिति ५० एकेन वाणेनैषामेकं द्रुममपि चेन्निदारय

29A

पादेनेति दृष्टेनास्य: सर्गो योगपत्वात् २७ अस्य भक्षोऽहेनोत्क्षिप्य देपत्तुः शतेयत्तुः शतहंयंयत्तुनाम चन्द्रहस्त
मात्रे नरसाक्षेनप्रक्षिपेदपि चेत्तदापि रामे सुविक्रामं दृष्ट्वा वालिनं हंतुमप्यसमर्थ इति मे बुद्धिः २१ । २२ । २३ सु-
ग्रीवरक्तांतलोचनरामभित्युक्त्वा ध्यात्वा राममवीर्यस्याप्रमत्तत्वादभ्रमेण विलेयः शोकेनानवति संवित्यपुन-
रामरक्तांतलोचनं ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थः २
रवस्य महिषस्याऽस्थि पादेनैकेन लक्ष्मण उद्यम्य प्रक्षिपेच्चापि तरसा द्वे धनुःशते २१ एवमुक्त्वा तु
सुग्रीवो ऽप्युनरेव वचोऽब्रवीत् २२ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो राममरक्तांतलोचन ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पु-
नरेव वचोऽब्रवीत् २३ शूरस्त्वामरवाति च प्रख्यातबलपौरुषः बलवान्वानरो वाली संयुगेष्वपराजि-
तः २४ दृश्यंते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि यानि संचिंत्य भीतोऽहमृश्यमूकं समाश्रितः २५
तमजेयमधृष्यं च वानरेंद्रममर्षणं विचिंतयन्न मुंचामि ऋश्यमूकमहं त्विदं २६ उद्विग्नः शंकितस्त्रा-
२ दृष्टिश्चरामिमहद्वने प्रत्तैः कैश्च सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः २७ उपलब्धं वमे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्र ८
वत्सल त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवंतमिवाश्रितः २८ किं तु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्बलशालिनः अप्र-
त्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव २९ न खल्वहं त्वां तुलये नावमन्ये न भीषये कर्मभिस्तस्य भीमैस्तु का-
मित्रभावेना दृष्टशाभिः श्लोकैः शूरस्त्वेति २५ २८ यदि समाश्रितस्तर्हि त्यजवालिभवेत्त्रादर्शकोऽपि इति तद्बले-
ताने तद्बलं चात्तातमतो भयमित्यर्थः २९ तुलये इदलपरीक्षानं कुर्वे इतिभावः नावमन्ये नाविभाष्ये च किंतु

तर्हिकातरत्वमम

किष्किन्धाकांडटीकायां ८

रा॰
वा॰टी॰
कि॰
३॰
30

बाणो वालिवधविषयाः प्रमाणं विश्वसनीयता धैर्यमकातर्यं आकृतिर्दिव्यविग्रहः एतैः कल्याणगुणाः
परं तेजः काममतिशयेन सूचयंति भस्मछन्नानलोपमया गुप्तावस्थितमहाशक्तिमत्त्वं सूचितम् ८० ८१

कामं राघव ते बाणाः प्रमाणं धैर्यमाकृतिः सूचयंति परं तेजो भस्मछन्नमिवानलम् ८१ क्रियतांतांप्री-
तियुक्तानां सुहृदां सुहृद्प्रति कातरं हृदयं राम प्रतियत्नाधिगच्छति ८२ यदि बाणेन भिन्नास्त्वं साला-
न्सप्त राघव वालिनं समरे हंतुं समर्थः स्यात्ततो भवान् ८३ तस्मात्तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महा-
त्मनः स्मितपूर्वमथो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रति ८४ यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर प्रत्ययं स-
मरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ८५ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सांत्वयन्लक्ष्मणाग्रजः राघवो दुंदुभेः का-
यं पादांगुष्ठेन तोलयत् ८६ पुनश्च लीलया रामः विदेपदशयोजनं प्रक्षिपत्स तं कायं पादांगु-
ष्ठेन वीर्यवान् ८७ क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तपंतमिव भा-
स्करं ८८ हरीणामग्रतो वीरमिदं वचनमर्थवत् आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे परि-
श्रांतेन मत्तेन भ्रात्रा मे वालिना तदा ८९ लघुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव क्षिप्त एवं प्रहर्षेण
भवता रघुनंदन ९०

समरे समरविषये ८४ ८५ अस्मासु विक्रमे अस्मन्निष्ठविक्रमे प्रत्ययो विश्वासः
८६ ८७ सुग्रीव उपपत्तियुक्तमिदं वचनमब्रवीत् अत्र नास्ति प्रत्यय इति शेषः ८८ तदेवाह आर्द्र इति प्रत्यग्रो

तोलयित्वा महा-
बाहुः ४

ऽक्षतः महेनमोगांहीतमहेन ८९ पं॰

शुत्रेउइभिकायापदेशयकर्मणिाकृतः प्राईमिति ५१ नवतस्यचयहृलंतत्रसप्तवसंशयेनानिहन्तइतिशेषः त-
दिकिंतेप्रत्ययकारकंतत्राहसालमेकमिति एकंसालंउकेष्वपिविनिर्भिंधवलाबलविषये ५२ ५३ त्वयाप्रहि-
तः हतः शरइमंसालंविदारयिष्यसिप्रत्ययनसंदेहस्तस्मात्तयाविमर्शो विचारो न कर्तव्यः मयासत्यनान्यापिशापि-
तात्रवाक्यवलंत्वातंतुववान्तस्यचाधिकं प्राईपुष्कमितितयतत्त्वमहट्टाद्यचवांतरं ५१ सप्तवसंशय
त्वाततवतस्यचयहृलं सालमेकंविनिर्भिंयभवेद्यक्तिवलावले ५२ हत्वैतत्काकुकंसज्यद्वास्तिहस्त-
मिवायते प्राकर्णपूर्णमायम्यविसृजस्वमहाभारं ५३ इमंहिसालंप्रहितस्त्वयाशरेणनसंशयोऽत्र-
त्रविदारयिष्यति अलंविमर्शेनममप्रियंध्रुवंकुरुष्वराजन्प्रतिशापितोमया ५४ यथाहितेजःस्ववरः
सदारविर्यथाहिशैलोहिमवान्महाद्रिषु यथाचतुष्पात्सुचकेसरीवरस्तथानराणामसिविक्रमेवरः ५५
इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेएकादशः सर्गः पतत्तुवचनंश्रुत्वासुग्रीवेणसुभाषितं प्रत्ययार्थंमहातेजा
रामोजग्राहकार्मुकं १ सगृहीत्वाधनुर्घोरंशरमेकंचमानदः सालानुद्दिश्यचिक्षेपपूरयन्सरवैर्दिशः २

शापितः शपथपूर्णंनिरुक्तोऽतोममयतिप्रियंधुवंकुरुष्वेत्यर्थः ५४ तेजःस्वतेजस्विषुविक्रमेवरः श्रेष्ठस्त्वंता-
यिमतोऽसिभवसि सालभेदनेसनीतिशेषः ५५ इत्येकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

सायकल्तु १

रा॰ वाकि॰ टी॰ ११ 31

सपक्षसालोहग्रेणैव विसृष्टः शरः सप्तसालान्भित्वा तदाश्रयगिरिप्रस्थमपि भित्वा तदाधारभूमिमपि भित्वा
सप्तमभूमिं रसातलं विवेशेत्यर्थः ३ प्रविष्टः शरोत्तमः मुहूर्तेन पुनर्धरां भित्वा निष्पत्य स्वतूणीं प्रविवेशेति योज-
ना ४ ५ प्रलंबमानभूषणः साष्टांगप्रणामवशात्प्रलंबमानशोभः कंठादिवर्तिसकलभूषणः कृतांजलिर्हार्या
स विसृष्टो बलवता बाणो हेमविभूषितः भित्वा सालान् गिरिप्रस्थे सप्त भूमिं विवेश ह ३ प्रविष्टस्तु मुहूर्तेन ना १
रसां भित्वा महाजवः निष्पत्य च पुनस्तूर्णं स्वतूणीं प्रविवेश ह ४ तान्दृष्ट्वा सप्तनिर्भिन्नान्सालान्वानरपुं-
गवः रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ५ स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलंबीकृतभूषणः सुग्रीवः परमप्रीतो
राघवाय कृतांजलिः ६ इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितं ७
सेंद्रानपि सुरान्सर्वांस्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ समर्थः समरे हंतुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ८ येन सप्त महासाला
गिरिर्भूमिश्च दारिताः बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ९ अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य पराम-
म सुहृदं त्वां समासाद्य महेंद्रवरुणोपमं १० तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणं वालिनं जहि काकुत्स्थ
मया बद्धोयमंजलिः ११ ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनं प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणा-
नुमतं वचः १२
नानंतरमिति शेषः ८ भूमिश्चात्र सप्तपातालाः ९ १० ११ लक्ष्मणानुमतं तत्स-
मतमित्यर्थः १२

अस्मात्तत्र ऋष्यमूकात् भ्रातृगोपितं नष्टं न यत्र भ्रातृव्यपदेशं १२ १४ क्रानकारणं तस्याक्रानमिमित्तं गाढं
परिहितः वेगात् वासस्ताहठसंवीतः वेगात् वादकारणं प्रणयं वेगात् उत्पन्नेरि विशेषः १५ भास्करास्तत
अस्माद्धत्वा किष्किंधां दिशं गच्छत्वमग्रतः गत्वा वाक्यं सुग्रीव वालिनं भ्रातृगोपितं १६ सर्वेते त्वरि
तं गत्वा किष्किंधां वानरः पुरीं हृदे राहत्य वातमाने व्यातिष्ठन् गाहने वने १७ सुग्रीवो व्यनदद्घोरं वालि
नो ह्वानकारणात् गाढं परिहितो वेगान्नर्दन्निव भिदन्निवांबरं १८ तच्छ्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महा
बलः निष्पपात सुसंरब्धो भास्करोऽस्ततटादिव १९ ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् गगने ग्रह
योर्घोरं बुधांगारकयोरिव २० तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः जघ्नतुः समरेन्योन्यं भ्रातरौ
क्रोधमूर्छितौ २१ ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदीक्ष्य तौ अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्वि
नौ २२ यन्नावगच्छत् सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः ततो न कृतवान् बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरं २३ एत
स्मिन्नंतरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना अपश्यन् राघवं नाथमृश्यमूकं प्रदुद्रुवे २४ क्लान्तो रुधिरसि
क्तांगः प्रहारैर्जर्जरीकृतः वालिनाभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनं २५ ॥

दीर्घिताः इस्मैपुदयपर्येन मतल्पस्नकात्वेनयातिवषमहश्चास्यानतयातन्नल्पग्रहांतः खेणेनवहिराय
नरुत्ययः १९ २० अशनिर्दंभोलिः वज्रं वज्रा आयुधं २१ २२ वगच्छत विविच्योतिशोषः २३ २४ २५ ॥

रा·वा·
कि·टी
३२
32

वनं प्रविष्टं ऋष्यमूकं स्यात्तिशेषः स निहतः पराहतः २३ २४ ह्रीमान् पराभूतत्वात् २५ विक्रमं संभेद
नैव ख्यातविसवाद्वहृप्राणाद्दाराः किं कृतमनुचितमेव कृतमित्यर्थः २६ तामेव वेलां समभ्यर्थ्य द्वितीया वृ॰

ते प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयात्ततः क्रुद्धोऽपि सिषिवमित्युक्त्वा स निवृत्तो महाबलः २ राघवोऽपि स तद्
भ्रातरौ तदैव च दृष्टवान् मता तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः २४ तमभीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहल
क्ष्मणं ह्रीमान् दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् २५ आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमं
वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतं २६ तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः वालिनं न
निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे २७ [illegible] हन्यते २८ तस्यैवं ब्रुवाणस्य
सुग्रीवस्य महात्मनः करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् २९ सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यप
नीयतां कारणं येन बाणोऽयं न मया स विसर्जितः ३० अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च त्वं च सुग्री
व वाली च सदृशौ स्थः परस्परं ३१ स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वो नाप
लक्षये ३२ ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिबर्हणं ३३

वालिना युद्धप्रवणवेलायां तत्त्वतो देत्यर्थः २७ ततः ऋष्यमूकवनात् २७ २८ सर्वोऽपि वालिसंहारको बाणः २९·
तदेव कारणमाह अलंकारेणेति ३० वर्चः शरीरकांतिः वाक्यवयोः ३१ मोहितो मोहितत्वेन रघुनाथ तद्रक्षामि नोत्सृजामि नाहस्र

राम ३२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

32A

विंशांकितः शंकावानहिनिस्रुयेनमेनोग्रावयोर्द्वयोरपित्वमाशेनमूलचातेनासानमाभूदितियानद्ध-
थमयाकृतः प्रारात्तसर्गश्रितिशाष: २२ मूलचात्तमेवदर्शयतित्वयीति मुखाविपक्षेयापारनाशिन युद्धा-
नमनिस्रुयरतिः लाघवात् चापलात् २४ राधकांतरमाह दक्षमभयस्मेसदत्ताभयस्तस्यवधोमदूत्या
मोविलांतकरंचोरंसाहर्शाद्विविशांकितः मूलघातेननैनोस्याद्विद्वयोरपिकृतोमया २३ त्वपिवी
रविपत्रेद्रिप्रत्तानालाघवान्मया मोघ्मचममवाल्पवाप्यापितेस्यात्कपीश्वर २४ दत्ताभयवधो
नामपातकमहदुच्यते प्रदेचलक्ष्मणेसुवसीताचवरवर्णिनी २५ त्वदधीनावयंसर्वेवनेस्मिनश
रणंभवान् तस्मात्त्वमस्मभयस्त्वमामापांकीदवानर २६ एतत्समहूतेतमयापप्रावालिनमाह
वे निरस्तमिशनैकेनचेष्टमाणंमहीतले २७ प्रभिज्ञानंऊकषत्वमात्मनोवानरेश्वर येनत्वामभि
जानीयाहंद्रुतमुपागतं २८ ततोगिरितटेजातामुत्पाट्यऊसमाश्रुतो लक्ष्मणोगजपुष्पीतांत
स्यकंठेसमर्पयत् २९ गजपुष्पीमिमामुत्पाट्यशुभलक्षणा ऊस्तलक्ष्मणकंठस्यसुग्रीवस्य
महात्मनः ५
तकमितिनामप्रसिद्धं ३४ स्वमूलघातमप्याहुग्रहमिति २९ ३० ३८ गजपुष्पीनाम
पुष्पीतामलता शुभंसम्यकलक्षयतितिशुभलक्षणातो ३१ ऊसजंयत्समर्पितवानित्यर्थः ५-लत-
याशुकंपुष्पनामपुष्पीलतयासंध्यारागसहितेनाथदश्वस्यवलाकानामालयेवतयाशुशुभे ५१ ॥

मिथुनौ
केन ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रामा·
किष्की·
३३

रामवाक्येन ततस्तत्करणेन समाहितः ॥ ५१ ॥ इति द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ संहतग्रीवः हृष्टवंयवद्धाग्रीवः ॥ ४ ॥ ५
कन्दराणि मंदिराकार पर्वतविवराणि सदाः देवखातं दरीः स्फुटित शैलं सर्वविशेषान् ॥ ६ ॥ व्याकोशैः विकासि
विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्य समाहितः जगाम सह रामेण किष्किंधां वालिपालितां ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे रामायणे
किष्किंधाकांडे द्वादशः सर्गः ॥ ऋष्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किंधां लक्ष्मणाग्रजः जगाम सह सुग्रीवो वालि
विक्रमपालितां ॥ १ ॥ समुद्यम्य महच्चापं रामः कांचनभूषितं शरांश्चादित्यसंकाशान् गृहीत्वा रणसाधका
न् ॥ २ ॥ अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ३ ॥ पृष्ठतो हनुमा
न्वीरो नलो नीलश्च वानरः तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपः ॥ ४ ॥ ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलं
बिनः प्रसन्नांबुवहाश्चैव सरितः सागरंगमाः ॥ ५ ॥ कंदराणि च शैलांश्च निर्झराणि गुहास्तथा शिखरा
णि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥ वैडूर्यविमलैस्तोयैः पद्मैर्व्याकोशकुड्मलैः शोभितान्सजलान्मा
र्गेस्तटाकांश्चावलोकयन् ॥ ७ ॥ कारंडैः सारसैर्हंसैर्वंजुलैर्जलकुक्कुटैः चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैः प्रति
नादितान् ॥ ८ ॥ मृदुशष्पांकुराहारान्निर्भयान्वनचारिणः चरतः सर्वतः पश्यन्स्थलीषु हरिणान्स्थितान् ॥ ९ ॥ त
टाकवैरिणश्चापि शुक्लदंतविभूषितान् घोरानेकचरान्वन्यान्द्विरदान्कूलघातिनः
नैः कपैलेमु कूलस्वतेनेषद्धि
कासितैः पद्मैः शोभितान् ॥ ७ ॥ अवलोकयन् अवलोकयन् कारंडैः कारंडवैः ॥ ८ ॥ सष्यांकुराणि कूलघातिनो द्वेष

३३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तपाकर्त्रीकौतूहलस्योत्सुकास्यापनयनं निवर्तनं
कर्तुंकारयितुमिच्छामि २५

33A

निशितैर्नतकर्षाणान् उल्लिखितगिरितटान् ॥ ११ ॥ १२ द्रुमाणांखंडः सप्तहोपस्मिन्तादृशंवनं १३ वृत्तखंडो
हेदेवसप्तदः सेवेत्याघ्नतराण्यपि १४ १५ उद्यानेउपवनेश्चसप्तजनेभकः ६ १६ केवलवायुनेवसप्तरात्रीतेक·

मत्तान्गिरितटोत्कर्षानुपर्वतानिवजंगमान् वारणान्वारिदप्रख्यान्महीरेणुसमुक्षितान् ॥
वनेवनचरांस्तान्यांस्तुवचरांश्चविहंगमान् पप्पपतत्स्वरिताजकः सुग्रीववशवर्तिनः १ तेषांतत्साश्रुकृता
तत्रवीरितरघुनंदनः उक्तखंडवनेदृष्टारामः सुग्रीवमब्रवीत् १२ पष्पमेघइवाकाशेद्रुमखंडः प्रकाशते
सा ४ मेघसंघातविपुलेपर्यंतकदलीवृते १४ किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखेकौतूहलंमम कौतूहलापनयनं ॥२॥
कर्तुमिच्छाम्यहंत्वया १५ तस्यतद्वचनंश्रुत्वा राघवस्यमहात्मनः गच्छन्नेवाचचक्षे सुग्रीवस्तद्
नेमहत्वत १६ एतद्राघवविस्तीर्णमाश्रमंश्रमनाशनं उद्यानवनसंपन्नंस्वादुमूलफलोदकं १७ अत्रसप्त
जनानाममुनयः संशितव्रताः सप्तैवासन्नधःशीर्षानियता [illegible] जलशायिनः सप्तरात्र
कृताहारावायुनावनवासिनः दिवंवर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः १९ तेषामेवप्रभावेनद्रुमप्रा
कारसंवृतं आश्रमंसुदुराधर्षमपिसेंद्रैः सुरासुरैः २० पक्षिणोवर्जयंत्येतत्तथान्येवनचारिणः विशं
नाहाराः सप्तभिर्वर्षशते सकलेवरादिवंयाताः १४ ऊर्ध्वोदिशाश्रमशब्दः २ वर्जयंतिनप्रविशंतिपुन

सप्तजनानाम स
प्तजनाश्रि प्रसिद्धा
श्रमः जीर्णाः मूप
निष्पापितः॥ २ श्लः २

२५
२६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धू३ वध्रूमो३

ग॰
वा॰टी॰
३४
34

शरीरं तेनैव पुनरजगामेत्याप्सरोभिः क्रीडंतीत्याशयेनाह विभूषणेति सकलाभरणाभिर्मंडिताभरणाभि
र्वानिभ सहिता भूषणास्वाम्बरसमिति शेषः दिव्यागंधस्रजामेवानुभूयत इति शेषः २२ नकेवलं भोग
भूमिः कर्मभूमिरपीत्याह कर्मणां तां गावदक्षिणेन सरो... वनं दृष्ट्वा ग्रान् वेष्टयन्त्या पुनरहश्यते २२ ते
विभूषणानि वास्त्राणि आश्रयं ते सकलाभरणाः तर्पेगीतस्वनस्यापि गंधो दिव्यस्वराघव २१ येनाग्रेयापि दीय्य
ते भूमो हेतु शेषः प्रहृष्यते वेष्टयन्निव हृत्वा ग्रान् कर्मणां तां गाम् क्षणे पुनः २३ पतेवृत्ताः प्रकाशंते धर्मसस
कर्मसत्काः मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्यं गिरयो यथा २४ कर्मप्रणाम धर्मात्मा तेषामुद्दिश्य राघव ल
क्ष्मणेन सहभ्रात्रा प्रयतः सक्कतांजलिः २५ प्रणमतिदियेते षां कर्मणां भावितात्मना नतेषामशुभं
किंचित्शरीरे राम विद्यते २६ ततो रामः सहभ्रात्रा लक्ष्मणेन कृतांजलिः समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीन
भ्यवादयत् २७ अभिवाद्य च धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः
ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात्सप्तजनाश्रमात् दद्दशुस्ततो दुराधर्षां किष्किंधां वालिपालितां २९ ततस्तु रामा
नुजरामवानराः प्रगृह्य शस्त्राण्युदितार्थ तेजसः पुरीं सुरेशात्मजवीर्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागता इह ३०
ध्यामुद्दिश्यतानुद्दिश्य २५ तेषां प्रणाः मे तितांप्रणामेति २६ महात्मानः महात्मनस्तानृषीनुद्दिश्याभ्य
वादयात् नमस्कृतवान २७ २८ २९ वानराणां शाखाशिलादिउदि तमग्रे तत्तेजो येषां ते ३० ॥

ध जर

34A

इति त्रयोदशः सर्गः ॥ गदनेन छव्वेशो १२१ वायोर्वेगः क्रमः सेतोयस्य स समदो मेघ इव बालार्कसदृशो
वणोत्मप्रमाथेन च ५ शत्रुग्राहकके हगवानरायवव्रागुरातेन निरूपिताः तद्ग्रामांइतरउः प्रवेशामित्यर्थः वा

इत्यार्षे किष्किंधाकांडे त्रयोदशः सर्गः सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किंधां वालिनः पुरीं वृक्षैरात्मानमावृ
त्य व्यतिष्ठन्गहने वने १ विसार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहा
रयद्भृशं २ ततः सनिनादं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत परिवारैः परिवृतो नादैर्भिदन्निवांबरं ३ गर्जन्नि
व महामेघो वायुवेगपुरःसरः ४ अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्ततः ५ दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सु
ग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ५ हरिवागुरया व्याप्तं तप्तकांचनभूषणं प्राप्ताः स्म ध्वजयंत्राढ्यां किष्किंधां
वालिनः पुरीं ६ प्रतिज्ञा या त्वया वीर कृता वालिवधे पुरा सफलां तां कुरु क्षिप्रं लतां काल इवागतः
७ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः तमेवोवाच वचनं सुग्रीवं शत्रुसूदनः ८ कृताभि
ज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाह्वया लक्ष्मणेन समुत्पाट्य येषा कंठे कृता तव ९ ॥ समुत्पाटर

गुणाख्यगणालिके तिहलाप्रय: ५८ यथा आगतः कालोसजनवर्षं पालनं तां प्रत्याक भश्मितो स फलाकरो
नितयास्वकृतप्रतिस्तान्व सपिसकलोऽज वित्यर्थः ० वहतमभिज्ञानं ध्यंविकृद्धयसमः गजसाह्वयागजेन

रामायणसंक्षेप ५५

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰ ५५
35

विपरीतेरात्रौसूर्यः पौर्णमासीचंद्रइवतयाशोभते परीतंतद्दिवाभोक्तेविपरीतंतत्ह्यावैशी पौर्णमासीगत
चंद्रः सूर्यइत्यभिधीयते इतिवचनात् रात्रावाकाशेपूर्णचंद्रोनदत्तमालयायथाशोभतेतथा कंठसक्तया
मालयात्वं शोभसेइत्यर्थः यद्वानदत्तमालयाआकाशोविपरीतोविशेषणपरीतोवेष्टितः सूर्यइवताद्दशः स
यावरिभवेत्तदातत्कणाकेवर्णस्यकंठसक्तशक्रपुष्पमालस्योपमास्यादित्यभूतायमेव यद्वारात्रावेद्दयर्द्धर्शो

शोभसेप्याधिकंवीरलतयाकंठसक्तया विपरीतइवाकाशेसूर्येणनदत्तमालया ॥१०॥ अद्यवालिसमुत्थं
तेभयंवैरंचवानर एकेनाहंप्रमोक्ष्यामिवाणमोक्षेणसंयुगे ॥११॥ ममदर्शयसुग्रीववैरिणंभ्रातृरूपिणं
वालीविनिहतोयावद्वनेपांसुषुवेष्टते ॥१२॥ यदिदृष्टिपथंप्राप्तोजीवन्सविनिवर्तते ततोदोषेणमागच्छे
त्सद्योगर्हेच्चमाभवेत् ॥१३॥ प्रत्यक्षंतेमयासप्तसालाः मयावाणेनदारिताः ततोवेत्सिवलेनाद्यवालिनंनिहतं
रणे ॥१४॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेवीरकृच्छ्रेपितिष्ठता धर्मलोभपरीतेनचवक्ष्येकथंचन ॥१५॥ सफलांचक
रिष्यामिप्रतिज्ञांजहिसंभ्रमं प्रसूतंकलमंक्षेत्रेवर्षेणेवशतक्रतुः ॥१६॥ तदाह्वाननिमित्तंत्ववालिनोहेम मालिनः

कंठसक्तया प्रलंबया उत्पुष्पावलिशोभमानगजपुष्पमालयाअधिकंशोभसेइत्यर्थः ॥१०॥ प्रमोक्ष्यामिप्रमो
दयिष्यामिप्राणाजेतत्वमाधे ॥११॥ वेष्टतेलुठिष्यतिमद्दर्शनानंतरमेवतिशेषः ॥१२॥ यदिमद्दृष्टिपथंगतोजीवन्
सविनिवर्ततेततस्त्वंसदामामदोषेणापततिंतमागच्छेदवगच्छेत्समागर्हेत ॥१३॥ किंचमद्बलस्यदृष्टत्वाद्वालिनं

वद्धा १

35A

हेम्नोऽपि प्राणसंकटे स्थितिमयाय धर्मलोभेन धर्मलाभेच्छया परीतेन व्याप्तेन विवेकेन १५ प्रसन्नं तं शुक्रगीतं कल्मष
देवेन्द्रो हितेन च ममित्यर्थः १६ १७ जितकाशी जितश्वासः त्वया चापर्षितः मनःपरायेण निष्पतिते तेशाह्नृकृरु य
तो वालीप्रियसंप्रयुक्तः युतः प्रसंगेन स्वादिस्मापरित्यागेन निष्पतीत्यर्थः १८ नमर्षयति श्रुणोति शोषः १९
[illegible] धर्मलोभपरीतेन च वेदेन लोकवंदन १५ सफलोऽवकारिष्या
[illegible]
[illegible] सुग्रीवकृतं तस्याह्न निष्पतेयेन वानरः १७ जितकाशी जितश्वासी त्वया च पर्षितः पुरा निष्पतिष्य
तेसंयोगेन वालीस प्रियसंयुताः १८ हिरण्यपिते स्कन्धमर्षयति न संयुगे जातेत त्स्वकेवीर्ये द्वीसमेद
विशेषतः १९ स तत्र राम वचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिंगलः ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिंदन्निवांबरं २० तस्य
शब्देन वित्रस्ता गावो यान्ति निष्प्रभाः राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः २१ द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं
भग्ना इव रणे हयाः पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या ग्रहा इव २२ ॥

गावो मदांतो वृषभाः रत्नप्रभाः रत्नपालकयः राजदोषेण प्रजारक्षणाभावरूपेण परैरभ्येताः स्पृष्टा अत
एव व्याकुलाः कुलस्त्रियः इव गावो यान्ति २१ ग्रहा देवाः २२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
किष्किं॰
टी॰
३६
36

वाष्पाकृष्टवार्थं सोवित्यतिविवक्षुरयानादं बचनप्रतीतः प्रसिद्धः ससुग्रीवः शौर्यपराक्रमकरणेनाविद्धहंतेजो
यस्य तथाभ्रमवद्दितियोधः ९ इतिचतुर्दशः सर्गः १४ एकपदेतत्क्षणे प्राप्यादितः संपादितः २ संध्यातपप्र
भः संध्यातपवत्पिंगलवर्णः तस्यक्रोधादतिक्रमेनेचसद्जप्रभानाशेनापराक्रमादित्याघेमयता ३ पतदादि

ततः सत्तोभूतत्कृतप्रनादोनादं विसुवनत्वरयाप्रतीतः सूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः सरित्पतिर्वानिल
वेचलोर्मिः १२ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेचतुर्दशः सर्गः अथतस्यनिनादंतसुग्रीवस्यमहात्मनः
शुश्रावांतःपुरगतोवालीभ्रातुरमर्षणः १ श्रुत्वाचतस्यनिनदंसर्वभूतप्रकंपनं मदश्चैकपदेनष्टः क्रो
धश्चापादितोमहान् २ सतुरोषपरीतांगोवालीसंध्यातपप्रभः उपरक्तइवादित्यःसद्योनिष्प्रभतांगतः
३ वालीदंष्ट्राकरालस्तुक्रोधाद्दीप्ताग्निलोचनः भात्युत्पतितपद्माभः समृणालइवह्रदः ४ शब्दंदुर्मर्ष
णंश्रुत्वानिष्पपाततेतोहरिः वेगेनचपदन्यासैर्दारयन्निवमेदिनीं ५ तंतुतारापरिष्वज्यस्नेहाद्दर्शितसौ
हृदा उवाचत्राससंभ्रांताहितोदर्कमिदंवचः ६ ॥ त्रासेनसंभ्रांतलक्षणानि उत्पतितपद्माभः राज्ञादिभि
स्त्यक्तपद्माभः समृणालोह्रदइवभातिदंष्ट्रामृणालस्थानीया ४ दुर्मर्षणंदुःसहंवेगेनयुक्तैःपदन्यासैः ५ ता
रातस्यवचनंश्रुत्वाणाभिमुख्योपदर्शितसौहृदायथाभवतितथास्नेहादालिंग्यत्रासेनसंभ्रांतास्वाभित
वितास्वनीदर्कं हितस्यानंतरकालफलंकमिदंवचउवाचेत्यर्थः ६ ॥

भ्रामः ५

३६

36A

शयनादुत्थितः शुकृष्णः कामम्वभूतांमस्जंकांस्यमानः कालेयथात्पनतितयानदीवेगमिवागतमतिश
हेहं कायस्युतिः शोषन्यज्ञातिसंवयः ७ कालपमातः कलेसाग्रासंग्रामंजरू देवीरपघपिसंग्रामेशश्चावा॰
कालत्वतश्चापिकमनविद्यतेनापितनफलगमालञ्चताविद्यतेश्चापिसहसाहगतवायनिष्क्रामोमनिष्क्रम॰
रोचतेऊनतस्त्वचाहस्यतामिति ५॥ एवंक्रोधादायतितः सग्रीवोपक्षायत्वामाह्यतेश्चाह्यत नदातेत्वया

मास्तुकोयमिमंवीरनदीवेगमिवागते शयनादुत्थितः कालंत्यजभुक्तामिवस्रजं ७ कालमेतेनमं
श्रामंकरिष्यसिचवानर वीरतेशत्रुबाहुल्यफल्गुतावानविद्यते ८ सहसातवनिष्क्रामोममतावन्नरोच
ते स्वतामभिधास्यामित्रिमितिंतनिवार्यते ९ एवंमापतितःकोधात्सत्वमाह्यतेशुचि निष्पत्यचानि
रस्तस्तेहन्यमानोदिशोगतः १० तथातस्यनिरस्तस्यपीडितस्यविशेषतः इदेत्यपुनराह्वानंपर्णकां
ननयतीवमे ११ इत्थंचव्यवसायश्चयाहणोस्तस्यनदंतः निनादस्यचसंरंभोनैतत्स्याद्दकारणं १२ ना

निष्पत्यनिरस्तोहन्यमानश्चदिशोगतः १० तस्यतथानिरस्तस्यपुनरेत्यार्ह्वानंपर्णकां सदायमहमन्यस्त
नेनयत्येव ११ कृतनस्त्वचाहदर्पश्चेति नदंतस्तस्यदर्पोगर्वः व्यवसायोयत्नः निनादस्यसंरंभोहृदिस्थयाह
शस्तारणोस्यैतकारणमंत्यनभवति अयंदर्पादिःकारणविशेषपूर्वककार्यविशेषत्वादितिमितामित्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰ किं॰
टी॰ ३७
37

नंक्ष्यतीतस्यबुद्धिः कृतस्तत्रास्यकृतेयोति प्रकृत्यानिपुणाःस्वभावेनैवाविस्तृकृत्यनिष्पादनेसमर्थाःतन्त्व
मबुद्धिमांश्च नत्रुमहायंतवपिश्यामीतिचेतत्राह अप्रधीक्षितशत्रुनाशकवीर्येणश्रमाःसुग्रीवः सत्वंनेष्य
ति कृतस्तत्तद्दायभूतःशाकवीर्यएव १४ नैकेवलंमद्दत्रुमितएवायमर्थः किंतुशाह्मणाद्एवश्रुतस्त्या
दृष्टमेवेतियन्म यासर्वंमृगाद्दस्यकुमारस्यवचः कृतंततवाहितंश्रयतंवक्ष्यामि १५ तदेवाहश्रगाद्दसितिव
नोतेवनमध्ये यातेसैवारैनिवेदिताप्रहृतिःवार्तासातेनागदेनममकथिता १६ १७ नत्रराज्यादिवायितोक॰
प्रकृत्यानिपुणश्चैवबुद्धिमांश्चैववानरः अप्रधीक्षितवीर्येणसुग्रीवःसहनेष्यति १४ पूर्वमेवमयावीर
कृतकृत्ययतोवचः श्रगाद्दस्यकुमारस्यवक्ष्याम्यपरिचितंवचः १५ श्रगाद्दसकुमारोयंवनात्मृगपनिर्गतः प्र
श्रुतिसेनकथितावारैःनिवेदिता १६ अप्रेयाश्यापियतेःपुत्रोरश्रेरासमरदुर्जयो इश्वाकूणांकुलेजा
तोप्रस्थितोरामलक्ष्मणौ १७ सुग्रीवप्रियकामार्थप्राप्तौतत्रदुरासदौ तवभ्रातुर्हिविख्यातःसहायोरण
यैसुग्रीवंरक्षितंत्यक्त्वाकोवावलवंतंमांविहायदुर्बलंसुग्रीवंकथमवलंबेकर्कशः १८ रामःपरवलामर्दीगुणा
वेतेइत्याशंकायामाहसुग्रीवेत्यादिना तोकीदृशाविसाधेपेक्षायामेकस्यस्वरूपकथनेनान्यस्वरूपमर्थाद
क्तंभवतीतिमत्वाप्रधानभूतरामस्यस्वरूपमाहश्लोकत्रयेणतवभ्रातुरित्यादिः सरामपरवलामर्दीतस्यस्व
गुणात्मकानेनानिवासहृदः प्राश्रयःवासदेवतरुकल्पानानिशीतानपर्जन्यदानरकांगारगामनीमाकिर्थव

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कथं किमर्थं मामनुगच्छति मामनुसृत्य आगच्छसीत्यर्थः भक्तिरनुरागः ८ संभ्रमं संभ्रमं कर्पंचर्पामेवविः
याहृष्टेविषेनायिष्येनेमोदरत्वात् ९ उक्तमेवविवृणोतिग्रहमिति ग्रातिग्रहेण्यितेत्वदीयितेन स्वर्थेमा

निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं मामनुगच्छसि मोहादंदर्शितं तावन्मयि भक्तिस्त्वया कृता ८ प्रतिषेधात्सखा
स्मद्गत्वा सुग्रीवं जहि संभ्रमं दर्पं चास्य विनेष्यामि नत्वं प्राणैर्वियोक्ष्यते ९ अहत्वा निःसपत्नस्य
करिष्यामि प्रदीपितं हते तस्मिन्नखिले मदीरं सप्रीतिः प्रतियास्यति ८ नाहं गवितमायन्मे त्ससहिष्यामि ह
रोषमनः कृतं तावस्महदायत्वद्दर्शितं मोहादमपि ९ शापितासि मम प्राणैर्निवर्तस्व जनेनच प्रत्ले·
जित्वा निवर्तिष्यतमहं भ्रातरं रणे १० तं तत्र तारापरिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी चकारस्रुदती मंदं
दक्षिणमास्य दक्षिणं ११ ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मंत्रवद्विजयैषिणी अंतःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोक
मोहिता १२ प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयं नगर्यान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् १३
स निःश्वस्य महारोषो वाली परमवेगवान् सर्वतश्चारयन्दृष्टिं शत्रुदर्शनकांक्षया १४ स ददर्श ततः
२ श्रीमान्सुग्रीवं हेमपिंगलं सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलं १५ ॥ ६६१

वनमेवेत्यर्थः हेते वदिष्प्रदारैः परिवितेगार्वश्रत्वं प्रयतंच सहायतं बुद्धिमान्विवद्य १ तेन च स्वपरिवारज·
नेन प्रलेजित्वाजनमारे कृत्वा निवर्तिष्यतत्वं यमित्यर्थः १० ११ मंत्रवन्नत्वस्त्ययवेदेवाशात्वामंत्रात्वा

कि॰
वा॰ कि॰
टी॰ ४९
39

१६ गाढं संवीतः हेमवज्रकचः कृतलक्षणः कृतावरणः १७ सुग्रीवोपि च वालिनं संमुखमभिसंरब्धं
मुग्रमभ्यसमुखमागतः १८ ४९ वेगाद्विमुक्तस्त्वपरीतिशेषः २० मूर्द्धिः मुष्टिः पतत्विति अब्रवीत् २१ सुग्रीवं स-
मभिद्रुत्याभ्यस्थिते स्वालिना वेगतस्ताडितः सुग्रीवः सोत्पीडः सविस्फुरः पर्वत इवाभवत् २२ निःसंज्ञं प्राणि-
तं सदृष्ट्वा महाबाहुं सुग्रीवं समुपस्थितं गाढं परिदधे वासो वाली समरदुर्मदः २६ सवाली गाढं संवीतो
मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणं सुग्रीवमेवाभिमुखो वाक्ययोद्धुं कृतलक्षणः २७ क्रियं मुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमाग
तः सुग्रीवोपि समुद्दिश्य वालिनं हेममालिनं १८ तं वाली क्रोधताम्राक्षः सुग्रीवं रणकर्कशं ग्रुपपात
महावेगामिदं वचनमब्रवीत् १९ एष मुष्टिर्मया वेद्धा गाढः सुनियताङ्गुलिः मया वेगविमुक्तस्ते प्राणा
नादाय यास्यति २० एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्रवीत् तवैव च हरन्प्राणान्मुष्टिः पततु मू
९३ र्द्धनि २१ ताडितस्तेन संक्रुद्धः समभिक्रम्य वेगतः ग्रमुवेक्ष्याणिताह्नारी सोत्पीडश्च पर्वतः २२ सुग्रीवेण
९२ तु निःसंगं सालमुत्पाट्य तेजसा गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः २३ सतु वृक्षेण निर्भग्नः सा
लताडनविह्वलः गुरुभारभराक्रान्ता नौः ससार्थेव [illegible] सागरे २४ तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णवलवेगि

तौ प्रवरन्तुरुप्वसंबन्धौ प्रदहितेयथा तथा प्रभिहतो वाली सागरे ससार्थो संचातमहिता नौरिव विह्वलोऽभवन् २५
२४ सुपर्णास्यवद्वलेवगितं वेगायये ताली पौर्णमासी च दृश्यौ वि विप्रकृष्टौ वभूवतामिति शेषः २५ २६ ॥

९१२ ९२ ४१

37A

आर्तानांआर्तप्रपन्नानामार्तिनाशायसंश्रयः समाश्रयः यशसश्चैकभाजनंज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजः
प्रभवकीर्तेरसाधारणमास्पदं ज्ञानंब्रह्मज्ञानंत्वन्यमेविषयविज्ञानंतेनसंपन्नः निदेशेनिरतइत्यनेनस्वराज्य
मप्रतिपन्नवतः अन्यःपररादीनांमामध्यामितिपास्तं १९ ततस्मात्तेनमहात्मनातवविरोधोनक्षमोनयुक्तः ॥ २१ ॥ दु

आर्तानांसंश्रयश्चैवयशसश्चैकभाजनं ज्ञानविज्ञानसंपन्नोनिदेशेनिरतःपितुः २० धातूनामिवशैलें
द्रोगुणानामाकरोमहान् तत्क्षमंनविरोधस्तेसहतेनमहात्मना २१ दुर्जयेनाप्रमेयेणरामेणरण
कर्मसु शूरवक्ष्यामितेकिंचिन्नचेच्छाम्यभ्यसूयितुं २२ श्रूयतांक्रियतांचैवतववक्ष्यामियद्धितं यौ
वराज्येनसुग्रीवंतूर्णंसाध्वभिषेचय २३ विग्रहंमाकृथावीरभ्रात्राराजन्यवीयसा अहंहितेक्षमंमन्ये
तवरामेणसौहृदं २४ सुग्रीवेणचसंप्रीतिंवैरमुत्सृज्यदूरतः लालनीयोहितेभ्रातायवीयानेषवा
नरः २५ तत्रवासन्निहस्थोवासर्वथाबंधुरेवते नहितेनसमंबंधुंभुविपश्यामिकंचन २६ दानमा
नादिसत्कारैःकुरुष्वप्रत्यनंतरं वैरमेतत्समुत्सृज्यतवपार्श्वेसतिष्ठतु २७ सुग्रीवोविपुलग्रीवस्त
वबंधुःसदामतः भ्रातृसौहृदमा

नयेवेत्यायद्दैश्वर्यंल्वायितेशूरकिंचिद्वक्ष्यामितेअभ्यसूयितुंनेच्छामि
हितंषेयअभ्यसूयानक्रियतइत्यर्थः २२ २३ तेनवलीयसाभ्रात्रारामेण २४ २५ तत्रतस्मिन् देशेवासन्नविद्यमानः इह
समीपेस्थस्यसमीपस्थोवा २६ प्रत्यनंतरंस्वाधीनं २७ भ्रातृसौहृदमालंब्यैवनत्वगतिर्नान्यागतिरस्तीत्यर्थः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा०
वा०कि०
टी०
३८
38

तेत्वयाग्रेवेधिज्ञानासि प्रयत्नेनवहुमपानप्रदर्शनेन २१ स्ववचनाश्रवणेवाधकंसूचयंत्याहप्रसीदेति
३. विनाशकालत्वेहेतुः कालाभिपन्नस्यातिमृत्युनागृहीतस्येत्यर्थः २२ इतिपंचदशःसर्गः १५ । समसंरुद्ध
त्रु। यदितेमत्प्रियंकार्यंयदिचावैहिमांहितां याच्यमानःप्रयत्नेनसाधुवाक्यंजकृषमे २१ प्रसीदपथ्यं
श्रृणुजल्पितंहिमनरोषमेवानुविधातुमर्हसि हमोहितेकोसलराजसूनुनानविग्रहःशक्रसमा
नतेजसा ३. तथाहितारावदितमेववाक्यंतवालिनेपथ्यमिदंवभाषे नरोचतेतद्वचनंहितस्यकाला
भिपन्नस्यविनाशकाले २३ इतिश्रीमत्किष्किंधाकांडेपंचदशःसर्गः १५ तामेवहुवंतीतारांतारावधि
पनिभाननां वालीनिर्भर्त्सयामासवचनंचेदमब्रवीत १ गर्जतोस्यसुसंरब्धंभ्रातुःशत्रोर्विशेषतः
मर्षयिष्याम्यहंकेनकारणेनवरानने २ अधर्षितानांशूराणांसमरेष्वनिवर्तिनां धर्षणामर्षणंभीरु
मरणादतिरिच्यते ३ सोढुंनचसमर्थोहंयुद्धकामस्यसंयुगे सुग्रीवस्यचसंरंभंहीनग्रीवस्यग-
र्जितं ४ नचकार्योविषादस्तेराघवंप्रतिमत्कृते धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चकथंपापंकरिष्यति ५

स्वार्थेनिष्ठास्वसंरंभमित्यर्थः स्वसंरंभमितिपाठःसुगमः २ धर्षणामर्षणमसहनं ३ संयुगेसंरंभ
युगनिमित्तमावेशाल्यं ४ राघवंप्रतिराघवनिमित्तंभयमत्कृतेमत्कृतेत्वयाविषादोनकार्यःयतोयं
निरपराधमहंघपहत्य ५ ॥

३९A

१९ परिहीयते पश्ये हीयत शुद्धभावग्राथः २० लाघवं शेशेव्रलक्षुमोर्धेर्यशौर्यविश्ययोरिति निबद्धः राघवमिति पाठे
राघवं दर्शयामास स्वरानमिति शेषः २८ २९ युद्धेताम युद्धेतां ३० ३१ मरामः शांरवौद्गते स्म वालिवधोपि

परस्परमभिघ्नन्तौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ततोऽवर्धत वाली तु बलवीर्यसमन्वितः २९ सूर्यपुत्रो महावी
र्यः सुग्रीवः परिहीयते वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः २७ वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामा
स राघवं वृक्षैः सशाखैः सशिखैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः २८ मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः
तेषां युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव २९ तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ मेघाविव महाश
ब्दैस्तर्जमानौ परस्परं ३० हीयमानमथापश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरं प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मु
हुर्मुहुः ३१ ततो रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरं स शरं वीक्षते वीरो वालिनो वधकारणात् ३१ ततो
धनुषि संधाय शरमाशीविषोपमं पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः ३२ तस्य ज्यातलघोषेण
त्रस्ताः पत्ररथेश्वराः प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव युगान्त इव मोहिताः ३४ मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनि
सन्निभः राघवेण महाबाणो वालि

तेषां यथा लोके यथा दित्यर्थः ३३ कालचक्रं यमस्यायुधविशेषं ३३
पत्ररथेश्वराः पतत्रिश्रेष्ठाः ३४ वज्रस्येव निर्घोषो यस्य तेन तथा प्रदीप्ताशनिसमतिभः प्रदीप्तविद्युत्तुल्यः ३५

वालिवधोपक्रमः ३५

कि॰का॰ टीका: ३५ ॥

रा.वा.
कि.
टी.
५०

ऋष्यमूकसमये ऋष्यमूकप्रस्थे उत्तीर्णो पौर्णमासीयत्नमासेत्तु स्मिन्नाश्विने मासि पौर्णमास्यांत्विंद्रध्वजोत्स
वोत्तेद्धूत उन्नितिमं इंद्रध्वजो यथा भूमौ पपात तद्वद्वाली भूमौ पतित इत्यर्थः अतएव सुग्रीवाभिषेकम
मये श्रावणे मासि पुनावर्तत इति वचनेनानत विरोधः २० २८ उत्क्रमुपसंहरति कोजनम इति सुखतः सुख

ततः स तेन महातेजा वीर्योत्सिक्तः कपीश्वरः वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले २६ इंद्रध्वज इवोद्धू
तः पौर्णमास्यां महीतले ऋष्यमूकसमये मासि गतसत्वो विचेतनः २७ नरोत्तमः कालइवान्तकोपमं
शरोत्तमं काञ्चनरूप्यभूषिते ससर्ज दीप्तं तममित्रमर्दनं सधूममग्निं सुखतो यथा हरः २८ अथोक्षि
तः शोणिततोयविस्रवैः सुपुष्पिताशोक इवानिलोद्धतः विचेतनो वासवसूनुराहवे प्रभ्रंशितेंद्रध्व
जवत्क्षितिं गतः २९ इत्यार्षे रामायणे किष्किन्धाकांडे षोडशः सर्गः ततः शरेणाभिहतो रामेण रण
कर्कशः पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः १ स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषणः अपत
द्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः २ तस्मिन्निपतिते भूमौ हर्यृक्षाणां गणेश्वरे नष्टचंद्रमिव व्योमन
व्यराजत मेदिनी ३ ॥

मुखललाटनेत्रेणेत्यर्थः २९ शोणिततोयस्य विस्रवैः स्रुतिभिः प्रभ्रंशितः उत्सवांते इंद्रध्वज इव ५०.३
तिषोडशः सर्गः मुक्तरश्मिः मुक्तरथं जवयन्तः २ मेदिनी तद्राज्यभूमिः ३ ॥

वाष्पसंरुद्धकं
एवस्तुवालीचा
न्नेश्वरः १ग्गे: ३८
॥२॥

५०

40A

तेजः प्रजज्वाल ५ प्राणापहाने कारणमाहवे सौमित्रि ५ हेममय्या देम्नां सेव्यायां संध्यारागेणानुरंजितः पर्यंतो
द्युमस्ताम्रवालिदेहस्य ८ पतितस्यापि तस्य माला देहगा रत्नपालका श्रिया रचिता त्रिधा विभक्तेव ग्रवशा

भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः नश्रीर्जहाति न प्राणान्न तेजो न पराक्रमः ५ मौक्तिकैर्वरा
१२ मात्सा काञ्चनैर्नेरमूषिता रथाग्रहस्ति ... प्राणोस्त्रजः श्रियं चक्षा ५ सत्यामालयावीरो हेमयाद्
विभूषयः संध्यानुगतपर्यंतः पयोधर इवाभवत् तस्य माला च देहस्थ मर्मघातीन वक्षःशरः त्रिधेव रचिता
लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ७ तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनं रामबाणासनक्षिप्तमावहत्
परमां गतिं ८ तेन यापतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलं ययातिं पुण्यान्ते देवलोकादिह च्युतं आदि क्षिप
त्यामिव ... कालेन युगान्ते भुवि पातितं महेन्द्रमिव दुर्धर्षमुपेन्द्रमिव दुःसहं १० महेन्द्रपुत्रं पतितं वालि
नं हेममालिनं व्यूढोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनं ११ लक्ष्मणानुचरो रामो ददर्शोपससर्प च
तं तथा पतितं वीरं गतार्चिषमिवानलं १२ बहुमन्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव उपयातौ महावीर्यौ
भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ १३ तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलं अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसं

भोतस्यर्थः रामस्य बाणासनेन ... विमें तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनं तत्प्रकाशांकेसत्प
स्मा ... भगवद्दास ग्रावत् संपादयामास ९।११ हरिलोचनं पीतनेत्रं १२ शनैरिव शनैरेव उपयातौ समीपं

... हनुमान्य सन्मान्य १

६१ महेन्द्रं उपेन्द्रं ... वृत्रवधोत्तं ... नाम ... महेन्द्र आजानदेवः
उपेन्द्रः कर्म देव ...

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गर्वितं गर्वोपेतं यथा भवति तथा रावणं गर्वितरा समर्थं पुरुकृपया वा चापरूपमब्रवीदित्यन्वयः पराङ्मुख-
स्य पुत्रेन तु दुर्यम्मेन तु पक्के त्वेतत्यर्थः १४ तेदेवा दृपुद्ध समद्धः पुत्रार्थमन्यस्मै कृतक्रोधः १५ तेदेवाद् पुद्धं समद्धः पु-
त्रार्थमन्यस्मै समरथ्य ल्लयाताडितः १७ सानुक्रोशः सदयः समयेत अविनकालस्त्तः १८ दमइंद्रियनिग्रहः

धर्मसंहितया वाचा गर्वितं रावणं गर्वितः पराक्रमं विवर्ध्य कृत्वा कोऽनुशाम स्वयागुणाः १५ यद्यहं युद्धसंस्कृतः
प्राचेतसोऽरम्मितादितः तनयाधिपतेः पुत्रः प्रथितः प्रियदर्शनः १६ अकुलीनः सत्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्र
तः रामः करुणावेदी प्रजानां च हिते रतः १७ सानुक्रोशो महोत्साहः समर्थस्तोऽरूढव्रतः इति ते सर्व
भूतानि कथयन्ति यशो भुवि १८ दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्यं पराक्रमः पार्थिवानां गुणा राजन् दृ
ष्टाश्चापकारिषु १९ तान् गुणान् संप्रधार्याहं वंशं चाभिजनं तव तामथ प्रतिविद्वापि स्त्रीत्वेण समा
गतः २० त्वमामन्त्रेण संयुक्तं प्रमत्तं नेयाद्दुमर्हतीति इति मे बुद्धिकृतया माभूवादर्शनेन तव सत्यं विनिश्चिता
त्मानं धर्मध्वजमधार्मिकं जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतं २२ सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव
पावकं नाहं त्वामभिजानामि धर्मछद्माभिसंवृतं २३ ॥

शमस्त्रिनप्रधानतिः त्वमामपकारसहिष्णु-
ता १९ तान् राजयोग्यान् गुणान् अभिजनं महाकुलप्रसूतत्वं २० अन्येन संयुक्तमनत्पव समसावधानमेवाद्धुना
हेतोर्ति बुद्धिमत्वादर्शनात्मागत्यक्ता २१ विनिश्चितात्मानं सूर्पधर्माचरणानष्टात्मानं धर्मध्वजं यथार्थनितो वस्त्र-

समागतं २ कि १

41A

विषयेदेशेपदाप्सान्नापकरोमित्वंनावजानेत ववन्नानकरोकरोमिचतस्मात्स्वविषंमांकस्माद्धंसी
तिमेवंद्यः २४२५ धर्मोस्तिनवल्कलधरत्वं २६ अभव्यःअविनीतः २७ देशेस्त्वत्तेनाहरणपकारित्वमस्यनुःस्वत्व
देदन्तमाहघयमिति पर्णावनचरत्वाविरूपाप्रकृतिःस्वभावःक्रूरषस्त्वंसर्वजनानामीश्वरः २९ अत्रकस्त्वा

विषयेवापुरेवातेयदानापकरोम्यहं नचत्वामवजानेहंकस्मान्मांहिंसाकिल्विषं ३४ फलमूलाश
नंनित्यंराजानंवनवनौकसां मामिहप्रतियुध्यंतमन्येनचसमाकुलं ३५ कःत्वयजुक्रलेनातःक्षत्वर्वानहेस
पापयः धर्मलिंगप्रतिच्छन्नःक्रूरकर्मसमाचरेत ३६ रामराजकुलेजातोधर्मवानितिविश्रुतः अभव्योभव्य
रूपेणकिमर्थंपरिधावसि ३७ सामदानंक्षमाधर्मःसत्यंधृतिपराक्रमौ पार्थिवानांगुणाराजन्दंडश्चाप्य
पकारिषु वयंवनचरारामम्मृगामूलफलाशनाः एषप्रकृतिरस्माकंपुरुषस्त्वंनरेश्वरः ३९ भूमिर्हिर
ण्यंरूप्यंचविग्रहेकारणानिहि अत्रकस्तेवनेलोभोमदीयेषुफलेषुच ४० नयश्चविनयश्चोभौनिग्रहानुग्र
हावपि राजवृत्तिरसंकीर्णानन्नृपाःकामवृत्तयः ४१ त्वंतुकामप्रधानश्चकोपनश्चानवस्थितः राजवृ
मः त्वंकोपोत्यर्थः अतीनावयोर्विरोधःसमाप्तिरितिभावः ४० नयोनीतिर्विनयःप्रश्रयः असंकीर्णानिग्रहानुग्रहा
दिविषयेअविपरीताततथाचनृपाःकामवृत्तयोनस्युःस्वेच्छयानयोविनयश्चराजभिर्नकार्यइत्यर्थः ४१ कामप्र
धानः येषुकामानुसारीअनवस्थितःअमर्यादः राजवृत्तेराजचरितासंकीर्णराजवृत्तइत्यर्थः शरासनपरायणः

२२ २४

कामवृत्तः स्त्रीविषये कामासक्त इति संबंधः परिवित्ता ज्येष्ठे कृतदारे कृताग्निहोत्रे वाऽकृतदारः कृतदारो
ऽनुजः २४ सूचकः पिशुनः कदर्यो लुब्धः गोकृते गोकृतेनि तेष्वकृते राजहत्यं विदोषः २५ यद्यपि तत्रापि
मृगाहननमप्यस्ति तथापि विहिप्यमिदमप्रयोजनत्वामित्याह अथार्थमिति वर्तितेऽप्रसूक्षयत्वेन स्मृतिषु
नते व्यवस्थितिर्धर्मेनार्थे बुद्धिर्व्यवस्थिता इन्द्रियैः कामवृत्तः सन्नकृष्यमेमनुजेश्वर २६ हत्वा वाणे
नः काञ्चनस्यमामिदानापराधिन किंचन्यमितमासम्यकं लोकमंज्ञयेप्सितं राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चो ७२
रः प्राणिवधरतः नास्तिकः परिवेत्ता चैवं निरयगामिनः २७ सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतः
ल्पगः लोकान्पापात्मनामेतेषां कृतेनात्र संशयः २८ अथार्थं च मे मे सङ्गी रामा एप्स्यि च वर्जितं
अभक्ष्याणि च मांसानि वृद्धिर्धर्मे वा विभिः पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव शल्यकः श्वा
विधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः २९ वर्मेवास्थि चर्मरामनखशान्तिमनो विशाग्र भक्ष्याणि च मांसानि
सोऽहं पञ्चनखो हतः तारया वाक्यमुक्तोऽहं सत्यं सर्वेन्नयादिति तदतिक्रममोहेन कालस्य वशमागतः
कामित्यर्थः ३२ ब्रह्महत्वं च ब्रह्महत्वं तेन पञ्चनखेषु पंचैव भक्ष्या इति नियमः तानेव परिगणयति शल्य
क इति शल्यवान् शिल्यः अर्गाग्रामिलासिव शल्यपववा शल्यकः शुक्तिकाकारशल्यात् संधोगोजेन ७२
विधा वः श्वाविधः कटकाकारदीर्घरोमभिः श्वानं विध्यतीति श्वाविधः ३१ सोऽहं पञ्चनखो वानरेण तन्मूलनः ५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा. माग्रसेतोयेस्मथ्यवर्तिद्वीपे श्वेताश्वतरीमिवयुकेटभार्म्येपातालेनिकृष्टाश्वेताश्वतरीपर्यांत्विप्यर्थः ५८ लोकः
वा. कि. सर्वोपिकालेनकालधर्मेण मृत्युनानियुज्यते एवंविधः एवंविधस्वभावः काममस्तु तस्मात् ममभ्रानकृता
टी. नविषादः सुग्रीवेणभवताराज्यप्राप्तमेवेत् तथामवधकारणस्यतद्राज्यस्यालोके श्रेष्ठत्वंमयुक्तंमतांतरस्माप
८८ मम्यकविचित्यताम् ५९ उपमंहरत्रजिइत्यवमिति ६० इतिसप्तदशःसर्गः १७ सुग्रीवेत्यवमस्यामासापेत्यवे

४३

सुखंपरस्यानुपादाद्राज्यंसुग्रीवेःस्वर्गोतमपि सुयुक्तंमयदूयेमेणस्त्यांदृनिहतोरणे ६१ काममेवंविधोलोकः
कालेनविनियुज्यते हामेवेद्भवतावाक्यंमुत्तरस्माप्तविप्यतो ६२ इत्येवमुक्ता [illegible] परिशुष्कवक्त्रः शराभिघा
५३ तार्द्धपितोमहात्मा समीक्ष्यरामंरविसंनिकाशंतसीवभूवामरराजसूनुः ६३ इत्यार्षेकिष्किंधाकांडे
सप्तदशःसर्गः १७ इत्युक्तःप्रश्रितंवाक्यंधर्मार्थसहितंहितं परुषंवालिनाप्रोक्तंनिहतेनविचेतसा
१ तंनिष्प्रभमिवादित्यंमुक्ततोयमिवांबुदं उक्तवाक्यंहरिश्रेष्ठमुपशांतमिवानलं धर्मार्थगुणसंपन्नंह
टिप्पणी रीश्वरमनुत्तमं अधिक्षिप्तस्तदारामःपश्चाद्वालिनमब्रवीत् २ धर्ममर्थंचकामंचसमयंवापिलौकिकं अविज्ञाय कथंवाल्मी

धर्मार्थसहितंत्वंहितंत्वंवाभासरूपमेवनप्रमाणमेवयदिसर्वेमित्यादिहितंभासोऽर्थभासस्वराजहत्यादिधर्म कामिस
भासःपरुषंतमस्त्वामेव निहतेनविहतेनविचेतसावालिनाइतिवाक्यंमुक्तोरामइत्यन्वयः १ तंनिष्प्रभमित्या चिविगर्हसे
दिश्लोकद्वयमेकान्वयं अधिक्षिप्तमाःपरुषमुक्तोरामः धर्मार्थगुणसंपन्नमनुत्तमंयथावालिनमब्रवीत् २ सोकि ५३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शोदामृष्ठविप्रकृत निकृतिं परापकारं चरतीति निकृतिकः त्वद्द्वद्द्वकर्मकारी मि येयम्प्रवित्तप्रणाते मान
मयमसः प्रजितानः कराणइत्यर्थः ४१ कित्वाचारिश्यमस्यकत्पामर्यादायेन सतायममतिक्रान्तेन ४२ वद्यसे कि
वदसे किमित्यध्याहार्यं ४४ अपकारिष्ववामापहारिषु ४५ ४६ ४७ यतदर्थं मैथिल्यानयनार्थं मामेव स्वं वंशा

त्वयानाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुंधरा प्रमदाशीलसंपन्ना पत्येव च विधर्मिणा ४१ शाठेनैकृतिकः
त्वदेहोमिथ्याप्रश्रितमानसः कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना किंनु चारित्रिकदोन संतापमानिव
लिना त्वत्कृयमेकोऽयमोत्कारं हि निहतो राम स्त्वलिना अप्रभेचाप्यप्रकृकवमतो वेवाद्विवादितं वद्यसे चेत् शंकुत्वा
मद्विसदृसमागतः ४४ उदासीनेषु योस्मासु विक्रमोयं प्रकाशितः अपकारिषु ते राम नैवं पश्यामि वि
क्रमं ४५ दृश्यमानस्तु युद्धे यामया युधि नृपात्मज अद्यवैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया त्वयात्वदृश्ये
न रणे निहतोहं दुरासदः प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पापवशं गतः ४७ सुग्रीवप्रियकामेन यदहं निहतस्त्वया
मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः ४८ मैथिलीमहमेकाह्नात्तव चानीतवान्भवेः राक्षसं च दुरात्मानं तव
भार्यापहारिणं कंठबध्वा दशग्रीवं प्रदद्यां तेरावणं रणे ४९ न्यस्तां सागरतोयेवा पाताले वापि मैथिली
प्रानयेयं तवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव ५१ ॥
पपयद्यचोदयः ४७ तदात वमैथिलीमहमेकाह्नानीतवान्भवे
यमिति यावत् यस्य रावणस्य कंठे बध्वा निहतो स्मि नं कंठे बध्वानेष्यं सुग्रीवस्य ख्यानि मित्तमैथिल्यानयनस्वतामा

43A

अविनानेरेतदाह प्रहृष्टेति इक्ष्वाकोसिप्रजोः ५ इमं भूमिरिक्ष्वाकूणां मनुनास्मत्कुलकूटस्थेन दत्तेतिशेषः
तथा मृगादिपूर्णं तेषामनुग्रहे अधिकारो विदन्नः ६ ना पितृपितामहादिकमागता भवति प्राह स्वयं हृष्टेशिष्ट
यो विनिशेषः यथा हृष्टप्रमोदना न भवतिङ्गः स राजा प्राप्तसिन्काले प्रमीतितिशेषः ८ ततः कितत्राह भरतस्य
प्रहृष्टावुद्धिं प्रपन्नान्वहानाचारसंमतान सौमंत्र वनरचापल्यात्वं मांवक्तुमिहेच्छसि ५९ इक्ष्वाकूणा
मियंभूमिः सशैलवनकानना मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहानुग्रहेष्वपि नोपालयतियोमान्मां भरतः स
त्यवान्नृपः धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ७ नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन्सत्यं च सुस्थितं विक्र
विक्रमश्च यथा दृष्टः स राजा देशकालवित् ८ भरतस्य कृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः चरामो वसुधां
कृत्स्नां धर्मसंतानमिच्छवः ९ तस्मिन्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले पालयत्यखिलां पृथ्वीं कश्चरेद्धर्म
विप्रियं ६० तेवयं मार्गविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः भरताज्ञां पुरस्कृत्य चिंतयामो यथाविधि ६१ त्वं तु
संक्लिष्टधर्मा च कर्मणा च विगर्हितः कामतंत्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ६२ ॥
ति धर्माख्यकृतप्रादेशा नियोगयेषांते धर्मसंधर्मवृद्धिं धर्मनिहंतेरक्षणलक्षणं ९ धर्मविप्रियं धर्मनाशक
श्रेरेत् आचरितं शक्नुयात् १० तेवयं भरताज्ञया मार्गभ्रष्टविजयमः विचारयामः ११ तं त्वं कर्मणा आचारेण गर्हि
तः लोके निंदितः अतएव संक्लिष्टः पीडितो धर्मो येन तादृशः कामतंत्रे कामस्वरूपः पुरुषार्थः स एव प्रधानो यस्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा· वा·कि· टी· ४४ ५५

तदुपाख्यन्ति ज्येष्ठ इति धर्मे च पथि धर्ममार्गे वर्तीवर्तनं यस्य तस्य १३ अत्र धर्मः कारणं व्यवस्थापकं प्रमाणं १४
हे प्लवंगम सर्वभूतानां हृदिस्थ आत्मा परमात्मा शुभाशुभं शुभाशुभहेतुं धर्माधर्मं वेद वेत्ति न तु तादृशा इत्यर्थः
सूक्ष्मो धर्मः सतां यः परमदुर्विज्ञेयः त्वादृशैरशक्यः किं पुनस्त्वादृशस्य विशापलपरस्य एवं च सर्वात्मयोमिलात
व्याप्यमहं जातेऽस्ति गृह्णन्वेग १५ वालिनो धर्मापरिज्ञानाभावे हेतुमाह चपल इति जात्यन्धो जात्यन्धैरिव चप·

ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि यश्च विद्यां प्रयच्छति त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे च पथि वर्तिनः ॥ यवीयानात्मनः
पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चेदत्र कारणं सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयः सतां धर्मः प्ल
वंगम हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभं १५ चपलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः जात्यन्ध
इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन्द्रक्ष्यसे नु किं १६ अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते न हि मां केवलं रोषात्त्वं
विगर्हितुमर्हसि १७ तदेतत्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां देहोऽपि प्रतिपादितः १८
त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् १८ इति पा

लैरकृतात्मभिः सह गुरुः स्थितैः प्राप्तैः वानरैः सह मंत्रयन् निश्चिन्वन् किं नु कथं नु द्रक्ष्यसे ज्ञास्यसि धर्ममिति शेषः
अतो धर्ममुद्दिश्य राजदण्डस्त्वमिति भावः १६ अस्य वचनस्य यवीयानात्मन पुत्र इति पूर्वोक्तवचनस्यार्थव्यक्तं ब्र
वीमीत्यर्थः १७ पश्य युक्तमिति चिन्तय वर्तसि वर्तसे १८ ॥ ५४

ननु भ्रातृभार्याविमर्शो नेन सुग्रीवस्यापि समानमित्याशंक्य सत्वस्यापि विलांतमेतेषु हेतत्वन्मारणं निश्चित्य षष्ठ्यसु
मारण्याभवतिंधुवततजीवतत्तात्वापि रुमायां वर्त्तसे इति वैषम्यमसेलात्पदृग्रस्यत्वमिति धरमाणस्य प्राणान्नृथाव
यतः नालिनेषविलनिर्गमनात् सुग्रीवस्य तारायां परिग्रहोऽस्तीति भ्रातृभार्यापहरणे यस्य भार्या जीवतो महिषी प्रिया धर्मेण
मातरयस्नुस्तो केरोतिसनुगुम्फित इति भार्यायापवेशसमयोक्ताग दवाकाद वगम्यते १९ ततस्माद्धर्मातीतस्य धर्म

अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः रुमायां वर्तसे कामात् स्नुषायां पापकर्मकृत् १९ तद्व्यतीतस्य ते
धर्मात् कामवृत्तस्य वानर भ्रातृभार्याभिमर्शेऽस्मिन् दण्डोऽयं प्रतिपादितः २० नहि लोकविरुद्धस्य धर्मवृत्ताद
पेयुषः दण्डादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप २१ नच ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्गतः २२ औरसीं भगि
नीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः २३ भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेश
वर्तिनः त्वं च धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्यमुपेक्षितुं २४ गुरुधर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् भरतः का
मवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः २५ ॥ इत्यस्य कामवृत्तस्य अस्मिन् व्यवहारे अयं प्राणान्तिको दण्डः प्रतिपादितः २० हे
हरियूथप लोकवृत्तात् लोकव्यवहारमर्यादातोऽपेयुषः गतवतो लोकविरुद्धस्य त्वादृशस्य निग्रहं दण्डादन्यत्र न प
श्यामि २१ ते पापं न च मर्षये नैवाहं सहे यतः क्षत्रियोऽहं दुष्टनिकारीत्यर्थः २२ दण्डादन्यत्र निग्रहं न पश्यामीत्युक्तेऽर्थे
स्मृतिप्रमाणयति औरसीमिति प्रचरेत् उक्तेति तावधं एव दण्डः स्मृतः धर्मेति वधः २४ गुरुधर्म इत्यादि धर्मं व्यतिक्रान्तं त

त्वद्युतं निघ्नन्प्राज्ञो विद्वान्भरतः धर्मप्रवृत्तं धर्मेण पालयन्कामवृत्तानां निग्र
हे पर्यवस्थितः त्वयैषद्रोणेनान्वयः २५

रा॰
किष्कि॰
टी॰
५५
45

भरतादेशविधिंसरत्नाकरां भरतेनरामेप्रत्याज्ञायाप्रकृतत्वेपिसत्यसंधेभगवतःभरतस्यपालनाज्ञाप्यांदाता-
यामर्थान्तस्मिन्वनराजपुरुषत्वसिद्धेर्नदासार्थ्यसिद्धेवेत्येवंवादः २५ ग्रंथकारणादोषममसत्यमस्तियस्मा
ततःसुग्रीवःदारराज्यनिमित्तंस्वदारग्रामार्थ्यचमेममनिःश्रेयसकरःसन्निश्रेयसविषयकृतप्रतिज्ञः २२ तत
प्रतिज्ञातोतरंमयापितस्मिमत्तविषयाप्रतिज्ञातादत्ताकृतासाचकृताप्रतिज्ञामद्विधैःकथमपेक्षितुंशक्या २६ त-

दे१

त्वंभरताज्ञामविधिंकृत्वादरोषस्य त्वद्विधानभिन्नमर्यादान्निग्रहीतव्यवस्थिताः २८ सुग्रीवेणचमेस-
ख्यंलक्ष्मणेनेयथापुरा दारराज्यनिमित्तंचनिःश्रेयसकरस्समे २२ प्रतिज्ञाचमयादत्तातदावानरसन्निधौ
प्रतिज्ञावकथंशक्यामद्विधेनानवेक्षितुं २६ तदेभिःकारणैःसर्वैर्महद्भिर्धर्मसंहितैः शासनंतवयद्युक्तं
तद्भवाननुमन्यतां २९ सर्वथाधर्मइत्येवद्रष्टव्यस्तवनिग्रहः वयस्यस्योपकर्तव्यंधर्ममेवानुपश्यता ३०

तथा

तस्मात्कारणात्मद्भावाद्भिःकारणैर्भ्रातृभार्यादरणात्ताकरणसुग्रीवसख्यकरणप्रतिज्ञाकरणरूपेभ्यात्तभा
र्याचमर्षीकस्यतवशासनेकृतंतद्युक्तमितिभावानन्वमन्यतांवितर्येति २९ सर्वथामयायःकृतस्तवनिग्रहःसधर्मएव
वेतिद्रष्टव्यःप्रवर्तनस्यग्रहणस्यइष्टत्वात् गृहार्थत्वात्स्वपाशयोमध्यच्छः किंचधर्ममेवानुपश्यताज्ञाततामित्र
स्योपकर्तव्यमित्रोपकारकरणमपिधर्मएवेतिसुग्रीवोपकारकरणत्वाद्धयस्यधर्मत्वमितिभावः ३० ॥

निर

५५

45A

किंच अकृत्वा पापादिनो धर्ममनुवर्तितो पतत्येव कर्म प्रायश्चित्तरूपधर्मात् तर्हि निःकुर्वतो त्वया पापिनः कार्यं मत्कृतं नि·
ग्रहस्य कार्ये शाकं राजप्रार्थितो मध्ये कारयितं शाकं समनुपततो पस्वया प्रार्थनाम्रैवमयेदंडः स्वस्य करणीय एवेति
त्वत्करणीयमेवं मया कृतं तत्वाग्रात्र दोषः कार्य इति भावः पापिनामेव स्वदंडप्रार्थनास्मृतिसिद्धत्वात् श्रूयते इ
ति वाचिरवत्सलो वी वत्सलो चारित्रप्रतिपादनतत्परे धर्मरूपशालैर्गृहीतो च भवतः ततस्तदर्थं त्वमेव तथा शास्त्रा
केप्रकारेणैव मया चरितं कृतं २१ तो भ्राकावाहराजभिरिति अनेन स्वकृतं दंडस्य शास्त्रसंमतं त्वयोक्तं २२

मकार

शाकं त्वया पितत्कार्ये धर्ममेवानुवर्तितो श्रूयते भगवता गीतो श्लोको चारित्रवत्सलो ४ गृहीतो धर्मरूपाले
न तथा चरितं विभो २३ राजभिर्धृतदंडास्तु कृत्वा पापानि मानवाः निर्मलाः स्वर्गमायान्ति संतः सुकृतिनो
यथा २४ शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेनादिमुच्यते राजा त्वशासनात्पापं तदेवाप्नोति किल्बिषं २५ अ
तथापि प्रार्थनाम्रैवं मयमर्थः कर्तव्याय स्फुरित्यर्थं प्रतिपादकं स्तोकमाह येणममसाधात्राकामसंनेवाए
शासनादेतियायां ममेदंडकुर्विति प्रार्थनयास्वसमीपमागतस्य पापिनः शासनात् दंडकरणाद्वामोक्षा·
णात् यथा विसर्जनाद्वा स्तेन पलत्वाणालपाय पापान्मुच्यत इत्यर्थः इत्याय पलः तत्र हितीय यद्वा राजे
दोषाइत्याह राजेति राजानुपापं पापस्येत्यर्थः अशासनानानिग्रहाकारणात् किल्बिषं पापमवाप्नोति अत्र
स्वदंडप्रार्थनपकर्षतिभावः २५ अत्रार्थे शिष्टाचारमपि प्रमाणिकेनैयापेकृते ममापेणमाथयाचातस्मिन्नेवो

८

परिस्थापयेल्लोति।
चित्रपुरुषेण।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
किष्कि॰
टी॰
४९
46

अन्यैरपिवसुधाधिपैः प्रमत्तपुरुषैः कृतंपापंप्रतिश्रुद्धयेदंतं नेकृतमितिशेषः नकेवलंराजदंडएवपापाय॰
श्चित्तंत्वन्यदपीत्याहप्रायश्चित्तंचकुर्वंतिकृतयायाइतिशेषः तेनप्रायश्चित्तकरणेननतद्दुःखप्राप्यशापितो
भूत्वार्थंलब्ध्वा २५ एभिःतः यमेशास्त्रतः नवध्यंस्ववशेनास्थिताः किंतुशास्त्राधीनाइत्यर्थः यतेनादर्शितस्वंके
वधोऽधर्म्मइतियदुक्तंतदपिसमाहितं दशार्थवधेदर्शनात्तेपोदितपान् २७ सध्येषासनराज्यपरिपालनादि
कंतियमेनाऽनुष्ठितवतोवालिनः शास्त्रवधत्वमासमेतत्सर्वंउक्तं इदानींशास्त्रवधमगात्वमवलेव्याहश्रृणु

अन्यैरपिकृतंपापंप्रमत्तैर्व्वसुधाधिपैः प्रायश्चित्तंचकुर्वंतितेनतच्छाम्यतेरजः २६ तदलंपरितापेनधर्म्म
तःपरिकल्पितः वधोवानरशार्दूलनवयंस्ववशेस्थिताः २७ शृणुचाप्यपरंभूयः कारणंहरिपुंगव यच्छ्रुत्वा
हेतुमद्वीरत्वंनमन्युंकर्तुमर्हसि २८ नमेतत्रमनस्तापोनमन्युर्हरिपुंगव वागुराभिश्चपाशैश्चकूटैश्चवि
विधैर्नराः २९ प्रतिच्छन्नाश्चदृश्याश्चगृह्णंतिसुबहून्मृगान् प्रधावितान्वित्रस्तान्विस्रब्धानतिविष्ठितान्
प्रमत्तानप्रमत्तान्वानरामांसार्थिनोभृशं विध्यं

वाप्यपरमित्यादिकारणंश्रुत्वाभिमुखंसद्यनिःप्राकृतवधे
इतिशेषः २८ तत्रप्रश्नेनवधेमनस्तापः कथमेवंकृतमितियस्त्वात्तापोनेनापिचवधस्यकारणंमन्युर्मन्म॰
कोयप्रश्नेवधेयत्नस्याज्ञास्वभावत्पादोषाभावात् तदेवोपपादयतिवागुराभिरित्यादिना कूटैः कपटो॰
पायैः २९ प्रतिच्छन्नाः पर्णादिभिरितिशेषः विस्रब्धान् अतिविष्ठितान् स्वपालनमृगोविदोषनस्थितान् ययमा

रामतिलकटी॰ स॰ ५८ ॥

46A

नदोषस्त्यत्रशिष्टाचारप्रमाणमिति यानीति ४१ प्रतियुध्यमानमन्येन युद्धं कुर्वन् ४२ मांसादिलोभाभावे पि
त्रियस्वाभाव्यात्तववधे मम्याकृतः इतरव्याघ्रादितिर्यग्जन्तवत्तताविशः पृथिवीपतिविनिस्सरणादेवता
रूपत्वात्तामविहेयमलद्रवपुले इत्याशयेनाह इलेभसेपत्यादिश्लोकद्वयेन ४३ भस्यैहिकाभ्युदयस्यनहिस्या
तरणन्यातिरेकोणत्यर्थः आक्रोशानिंदाश्रादेयोः वमानं अप्रियवादः प्रतिहल्लवचनं ४४ प्राबाधितः अ
यातिराजर्षयश्चात्रमृगयायांधर्मकोविदाः तस्मात्त्वं निहतोयुद्धेमयावाणेनवानर ४५ अयुध्यं प्रतियुध्य
त्वंयस्मात्कपिशाखामृगोह्यसि इलेभस्यवधमेस्यजीवितस्यश्चभस्यच ४६ राजानोवानरश्रेष्ठप्रदातारो
नसंशयः तान्नहिंस्यान्नचाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियंवदेत् ४७ देवामानुषरूपेण चरन्त्येतेमहीतले त्वंतुध
र्ममविज्ञायकेवलंरोषमास्थितः ४८ विदूषयसिमांधर्मेपितृपैतामहेस्थितं एवमुक्तस्तुरामेणवा
लीप्रव्यथितोभृशं ४९ नदोषंराघवेदध्यौधर्मेधिगतनिश्चयः प्रत्युवाचततोरामंप्राञ्जलिर्वानरेश्वरः ५०
यत्त्वमात्थनरश्रेष्ठतदेवंनात्रसंशयः प्रतिवक्तुंप्रकृष्टेहिनापकृष्टस्तुशक्नुयात् ५१ तदयुक्तंमयापूर्वं
प्रमादाद्वाक्यमप्रियं तत्रापिखलुमांदोषंकर्तुंनार्हसिराघव

तातादृमीत्वानेत्वामयिन्तिमवानहमित्यनुनमः ४८ नदोषंराघवेदध्यौ यानेनापिनविदत शुद्धबुद्धस्व
कस्वभावत्वादितिभावः धर्मेधिगतनिश्चयः भगवद्वचनादेवधर्मविषयेजाततनिश्चयः ४९ प्रकृष्टेप्रकृष्ट
तानेषर्थे अपकृष्टमारशास्तिशेषः ५० मद्यायत्वमाहाहावाक्यमुक्तंनदयुक्तमेव तत्रापिअप्रयोक्तावपि

यु४

त्व॰१

ग३

४०

रा॰वा॰
कि॰
टी॰

तवेदंतत्संबंधीति दृष्टेनापरोक्षानुभवनार्थं तत्वस्य यमादिनत्वस्यज्ञातानाकार्यं देहः कारणंतद्देहत्वभूतेपापतः
योः सिद्धौनिश्चयेतत्वबुद्धिः प्रसन्नानिर्मलावैषम्यरहितेत्यर्थः ५० यमादेवव्यतिक्रांतानांप्रकृतमेषमसुरेश्च
वगतंतनदयेस्वरतेनप्रसिद्धपामपि पुनरथर्मयुक्तापावाचाचापरिपालयसमासास्वपेत्यर्थः ५१ नत्वात्मानेभर
वतान्वयादृतत्वात् नतारांसुग्रीवस्यापितस्यामनुभागतनवायवासुग्रीवोपिसेन्याजीवनलाभात् पुत्रे

त्वद्विधार्थतत्वतः प्रजानांच हितेरतः कार्यकारणसिद्धौच प्रसन्नाबुद्धिरव्यया ५० मामप्यवगतंध
र्माद्व्यतिक्रांतपुरस्कृतं धर्मसंहितयावाचाधर्मज्ञपरिपालय ५१ बाष्पसंरुद्धकंठस्तुवालीसार्त्तरवः
शनैः उवाचरामंसंप्रेक्ष्यपंकलग्नइवद्विपः ५२ नत्वात्मानमहंशोचेनतारांनापिबांधवान् यथापुत्रं
गुणज्येष्ठमंगदंकनकांगदं ५३ सममादर्शनाद्दीनोबाल्यात्प्रभृतिलालितः तटाकइवपीतांबुरुप
शोषंगमिष्यति ५४ बालश्चाकृतबुद्धिश्चएकपुत्रश्चमेप्रियः तारेयोरामभवतारक्षणीयोमहा
बलः ५५ सुग्रीवेचांगदेचैवविधत्स्वमतिमुत्तमां त्वंहिशास्ताचगोप्ताचकार्याकार्यविधौस्थितः

शोचामिबालत्वात् ५३ मयालालितः ममादर्शनात्क्षोभंगमिष्यति पीतांबुसरसायस्यपयोजितंभुक्त
टाकइव ५४ तारेयस्त्वाराघवत्वयैवपुत्रत्वेनातिलालितव्य ५५ मतिमुत्तमांस्वीयसाम्यभूषितांसुग्रीवेच
भांगदेतादनेनराज्यमनुप्रदत्तंप्रार्थितं कार्यविधौगोप्ताशास्त्राकार्याविधेयशास्ता ५६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

47A

वृत्तिः प्रीतिरितियावत् ५७ महोपकृते दोषो मत्कृत यथैनकृता यथा राघवं न तस्य तः तपस्विनी योषा वंशाश्र
वस्थानेमवस्थापयितं ५८ राज्यवानरराज्यं उपासितमयेति शेषः नुके कवलं मद्राज्यमस्य झत्याहृष्टा कामि
ति ५९ नरितमपाकिमकृतेन तदा हतनश्ति प्राकातत प्राकालमायाः व्यक्तदर्शनमपुत्र हृवोधृ ६० वयंभवता ३३

पोतेन रपतेवृत्तिर्भरवेलक्ष्मणेन वया सुग्रीवेवांगदे राजंस्त्वां चितयितमर्हसि ५७ महोपकृते दोषो
तो यथा तारां तपस्विनी सुग्रीवानामवेन्यतन यथावस्थातमर्हसि ५८ त्वयाऽनुगृहीतेन शक्यं राज्यमु
पासितुं त्वद्वशवर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ५९ शक्यं दिवं चार्जयितुं वसुधां चापि शासितुं त्वत्तो
दंवधमाकांक्षेतीचार्यमाणो पितारया ६० सुतमाप्याससयद्रामो वालिनं व्यक्तदर्शनं साधुसमतया
वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ६१ न वयं भवता चिंत्या नाप्यात्मा हरिसत्तम वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृत
निश्चयाः ६२ देवेऽपमातये दृष्टं दंड्ये यश्चापि दंड्यते कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ६३ ॥

वक्तव्ययत्कृत्या कृत्यकारित्वेन विचार्यौः नाप्यात्मा भ्रातृभार्यापहरणरूपाकृत्यकारित्वेन न तत्र हेतुर्वयं
मित्याह वयं भवद्विशेषेण भवतो विशेषेण धर्मतो यथार्थकृतनिश्चयाः अत्र पापेयमवदंडे शनिकृतो निश्चयो
येषां तादृशाः ६२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वा॰ कि॰
टी॰ ५८

उक्तमेवार्थं विशदयन् त्वा कार्यकारणेनेति भावः प्रकारी जातं दण्डत्वमापितनयेति भावः ५४ तदेवाह स्वाप्रकृतिं स्वयं
विशुद्ध स्वभावत्वं दण्डवीयक पापं तेन न कर्मणा मार्गेण ५५ शोकमोहौ नाशातो रूपविषयौ भयं दुःखं मज्जतितनरके
धात्मनो निर्देशः कार्यं दण्डत्वकारणं त्वं दण्ड पितृत्वं तस्मात्सिद्धार्थानिष्पन्नपरलोकप्रयोजनो अतएव नावसीदतः
नैव पापतः पर्वत्यायं दण्ड का स्त्रिकाज्ञाद्दमत्तः त्यभयत्यजं दण्डेन कर्मणा नाशात् विधानप्राप्तमवीर्यकर्म ५६ तथा
मे तस्य वीहं दण्डसंयोगाद स्माद्विगत कल्मषः गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्यां दण्डदिष्टेनवर्त्मना ५७ त्यज शोकं च मोहं च भयं
च हृदयस्थितं त्वया विधानं हर्यग्र न शक्यमतिवर्तितुं ५८ यथा त्वयाङ्गदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर तथा वर्तेत
सुग्रीवे मयि चापि न संशयः ५९ स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः समाहितं धर्मपथानुवर्तिनः निशम्य रामस्य
रणावमर्दितो वचः सयुक्तं निजगाद वानरः ६० शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रदूषितस्त्वं यदजानता विभो
इदं महेन्द्रोपमभीमविक्रम प्रसादितस्त्वं क्षम मे महेश्वर ६१ इत्यार्षे किष्किंधाकाण्डे अष्टादशः सर्गः १८ सवा
नरमहाराजः शयानः शरपीडितः प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रतिपद्यते १ अश्मभिः परिभिन्नाङ्गः पादपैराहृ
तो भृशं रामबाणेन चाक्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः २ तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे हतं प्लवगशार्दूलं ता

वर्तेत प्रसमतः तथा वृत्तिप्राप्तमयादित्यर्थः पितृवदेव तं पालयिष्यावइति भावः तस्य वाक्यं आत्मनः समतेः प्र
पालनस्यैव प्रतिपादकं ६० इदं भाषणं ६१ इत्याष्टादशः सर्गः १९ देवमहावाक्यैः दत्तपन्यासप्रतेवीकेरा प्रत्युक्तः

तो॰ १

48A

ग्रपियमितिच्छेदः शेषंगादः विवियात् विविंचात प्रदेशात् ४ स्मातारग्रापततः प्रताप्यमानात् ८ इशुभिव
अवहानिवग्रगुरुतानिवरामविश्वासितान्रामाद्विवलनः ७ उंतावस्ताद्किपपस्थतः ८ हृतातिरोशि
त्वामागीणः पातितप्रकिंपुष्याभिःपलयतइतिशेषः वालिविषयवहवाणप्रयोगसंभावनयामार्गणैरि

मामस्तुत्रप्रियं कृत्वा वयं भर्तुः सुदारुणं निष्पात भृशं तस्माद्धिविपात् गिरिकंदरात् ४ येन्नगुरुप
रीवाराः वानरा हि महाबलाः तेसकार्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः ५ मारुद्धशंतन हृतौ हरीणा नृ१
पततोद्दृत पृथाविपरिभ्रष्टान्मृगानिव तत्पृथपान् ६ तानुवाचकुमारतापशुरविताद्भः विनासतो रा नृ२
नृ४ मविश्वासितास्सर्वान् उवडानिवेशुभिः ७ वानराराजसिंहस्य यस्य यूथपुरःसराः तेविहाय स्वविलाःक त्र४
स्माद्भवतङगताः ८ राज्यहेतोः सचेद्भ्रातान्त्राताक्लेशणपातितः रामेणप्रस्थजैर्हुतान् मार्गणैरेवपातिभिः
९ कपिपत्न्या वचः कृत्वा कपयः कामरूपिणः प्राप्तकालमविशिष्टमूचुर्वचनमंगनां १० नीवपुत्रे
निवर्तस्व पुत्रस्त्वस्य वादा ग्रंतकारामरूपेण हत्वानपतिवालिनं ११ ॥

विवद्धवचननिर्देशाः ९ प्राप्तकालकालेपचितं ग्रविशिष्टं सर्वसमानिरुर्वमेकरूपग्रगंतावालिनइतिशे
षः १० पुत्रस्त्वस्वरामादितिशेषः नयातिपुत्रमितिशेषः ११ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
५१
49

वृक्षान्वालिप्रहितानयं सर्वेपि संभाव्यवादः इंद्रेणेव वज्रेण वृत्रासुरश्च ११ अभिद्रुतं तं किष्किंधायामिमुखे वनं द्रुतं कि-
ष्किंधाभिमुखे वनं द्रुतं विद्रुतं विधावितं प्रसृतं प्रकीर्णं १३ पदस्थ वानरराज्यपदस्थ १४ तेन तव दृढं किष्किंधायां यास्या
नमस्थानं अविरमनभिमतं हियस्मात्कारणाद्वानराः शाखामृगाः दुर्गाणि किष्किंधायाः प्रवेशस्थलानि अविशंति

ह्रिमान वृक्षान्समाविध्य विपुलाश्च तथा शिलाः वालीवज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणैव निपातितः १२ अभिद्रुतमि
दं सर्वं विद्रुतं प्रसृतं बलं तस्मिन्प्लवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे १३ रक्ष्यतां नगरं शूरैरंगदश्चाभिषिच्यतां
पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यंति प्लवंगमाः १४ अथवा रुचिरं स्थानमिह ते रुचिरानने आविशंति हि दुर्गाणि
क्षिप्रमद्यैव वानराः १५ अभार्याश्च सभार्याश्च संत्यत्र वनचारिणः लुब्धेभ्यो विप्रलुब्धेभ्यस्तेभ्यो नः सुमहद्भयं
अल्पांतरगतानां तु श्रुत्वा वचनमंगना आत्मनः प्रतिरूपं सा बभाषे चारुहासिनी १६ पुत्रेण मम किं कार्यं
राज्येन च किमात्मना कपिसिंहे महाभागे तस्मिन्भर्तरि नश्यति १७ पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः
योसौ रामप्रयुक्तेन शरेणाविनिपातितः १८ एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदती शोककर्शिता शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुः

आक्रमिष्यंति १५ अत्रावस्थाने भयमवस्थं भावीति पादद्वयं ति अभार्या विरचिताः सभार्याश्च वालिहतत्वेनरायेनवा
रिणः संति तेभ्यो लुब्धेति राज्यादिवप्रलुब्धेभ्यः पूर्वमस्माभिर्वंचितेभ्यो नोस्माकमत्र किष्किंधावस्थाने तुमुलं महद्भ
यं भवतीति योजना १६ अल्पांतरगतानां नातिदूरवर्तिमानेषां वानराणां वचनं श्रुत्वा आत्मनः प्रतिरूपं काले

५१A

पर्वतेंद्राणांवेश्मांरवेणाहितऋनिशेषः रणभेदमपेद्ववज्राणामितिवहूवचनप्रयोगः सद्वातेनसमंत
तस्थ्राविह्मावेशायस्मृगाणाबुतं २२ शाकतस्यपराक्रांतपराक्रमोयस्यतंवृष्टवलेनजगत्स्तु छ्यविरंते नर्द
तामथ्यमीमनंदंतशार्दूलेनव्याघ्रेण मृगराजमृगाग्र्यहृ २४ सर्वलोकस्यसर्वलोनाचितंयतध्वथवति
सावतं तिद्दर्शीयपतिंनिपतितंभुवि हतंरवानरेंद्राणांसमरेषुनिवर्तिनो २१ द्वेमांरपर्वतेंद्रा
णावज्राणामिववासव महावातसमाविष्टमहामेघोघनिस्वन २२ शक्रतुल्यपराक्रांतवृष्टेवाप
रतेवन नर्दंतनर्दतांभीमंशूरंशूरेणपातितं २३ शार्दूलेनामिषस्यार्थेमृगराजंयथाहृतं अर्चितंस
र्वलोकस्यसपताकंसवेदिकं २४ नागरंतारमपोणनेवेममुन्मथितंयथा २५ अवष्टभ्यावतिष्ट
न्तद्दर्शीयतउर्जितं रामंरामानुजंचैवभर्तचैवतथानुजं २६ तानतीत्यसमासाद्यभर्तारंनिहतंरणे
समीक्ष्यव्यथितामूमौसंभ्रांतानिपपातह २७ सुप्तेवपुनरुत्थायआर्यपुत्रेतिवादिनी रुरोदपतिंनिदृ ष्ट्वा
श्चासंदीनमृदामभिः २८ तामवेक्षतुसुग्रीवःक्रोशंतीकुररीमिव विषादमगमत्कष्टंदृष्ट्वावा
गरसमागतं २९ इत्यार्षरामायणेकिष्किंधाकांडेएकोनविंशःसर्गः १९
केनागरेतोरंतंविषमानतोगाभत्तनार्थेनागरुरुस्नयथाभ्यथितंतयासुग्रीवस्यराज्यभोगहेतोरामेण
न्मथितामित्यर्थः सिंदरतेविह २५ इतिरामायणेकिष्किंधाकांडेएकोनविंशःसर्गः १९ ॥

सापतिं दृष्ट्वा २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा० वा० किं० टी० ५ 50

ऽन्तकेनेव मृत्युकालिना १ उन्मूलमृत्युपतितस्य शोधः २ सवनं वा मज्यरागेण श्लेषे ४ ५ ६ देवी रथ्यमितः संप्रव-
र्तता धर्मेण सुहृन्महत्वत्वया धृष्यस्वर्गमार्गसाधन रणभूमौ किष्किंधेवान्या रम्या पुरै विनिर्मिता नो चेत् त्वं

रामबाणविसृष्टेन शरेणान्तकरेण च हृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना सा समासाद्य भर्तारं प-
र्यष्वजत भामिनी इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुंजरोपमम् १ वानरेन्द्रं महेन्द्राभं शोकसंतप्तमानसा तारा तरु- तरु
मिवोन्मूलं पर्यदेवयदातुरा २ रणे दारुणविक्रान्त प्रवीर प्लवतां वर किमिदानीं पुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ४
...पेत ३ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ४ अती-
व खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप गतासुरपि यां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ५ व्यक्तमद्य त्वया वीर धर्म-
तः संप्रवर्तता किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ७ यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु
विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ८ निरानन्दा निराशाहं निमग्ना शोकसागरे त्वयि पञ्चत्वमापन्ने कृ३
महायूथपयूथपे ९ हृदयं सुस्थिरं मह्यं दृष्ट्वा निपतितं भुवि यन्न शोकाभिसंतप्तं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा १० सृ २
सुग्रीवस्य त्वया भार्या हृता स च विवासितः यत्तत्तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप ११
किष्किंध्यां विविहायाचेदे
पोषेऽभ्युत्थः यानि त्वया साह विहृतानि तेषां मत्काले त्वपोपरमः कृतः समाप्तिः कृता ९ हृदयमिति मे
त्यादिः १० सुग्रीवस्य भार्या त्वया हृता स च विवासितश्चेति यत्तत्कर्म कृतं तस्येयं व्युष्टिः फलं प्राप्तेति योजना ११ ५०

तं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मत्रुवंसान्त्वयामासद्विरागाहितात्र्यस्ते कृतवचना

50A

पेवं रहितं वाक्यं कृतेति ११ यत्विणाणं नो विदश्यानो चितानिश्रमयिष्यामि कामयेत्तत्नेननतिशेषः १२
निस्पायः ततदाशुविषयसंदेहर दितः कालः प्राप्तइतिशेषः येनावपन्नाभापितासि १४ नसंतप्यनिते
दास्यानेप्रयुक्ते १५ एवंप्रदुःखोपवितादुःखरहितेयथाभवति तथावर्धिता ग्रहपणाचस्तनोसप्रानिक

निश्चयमपरामोहाप्त्वयावादं विगाहिता पेषाववं रहितंवाक्यंवानैदृहितै विणी ११ इयपयाव
नेहमानादहिणानोचमानद वृतम प्रपसामायचितानिश्रमयिष्यामि १२ कालोनिःस्वपाययान्
दृ नेनोचितानकरेत्तव वलाधनावपन्नासिसुग्रीवस्यवशीवशा १४ प्रस्थैनेवालिनदत्त्वाशुध्यमाने
परेणच नसंतप्यानिकाकृत्स्याः कृत्वाकमसंगादितः १५ येयश्योकसंतपकृपणाकृपणासः
ती ग्रहदोषविताप्रवर्तयिष्याम्यनाथवत १६ लालितस्त्रांगदोवीरः सुकुमारः सुखोचितः वत
कि ३ स्यतेकोमवस्थामे पितृक्रोध मूर्छिते १७ अंकेषपितरंपुत्रः सुदृश्यमेवत्सल दुर्लभं दर्शनेतस्य
सं २ तववत्समविष्यति १८ समाश्वासपपुत्रंत्वंसंदेशं सदिशस्वमे मूर्ध्निचैनमुपाघ्रायप्रवासंप्रस्थितोह्य — मूर्ध्निचैनमुप
सि १९ रामेणहिप्रसूतं कर्मकृतं त्वामभिनिघ्नता आनृण्यंतुगतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे २० ॥ आनृण्यं

यणाभूत्वावैधव्यशोककृतसंतापं वर्तयिष्यामि १६ ममयालालितकामवस्थांप्राप्यत्स्यते इत्यर्थः
१८ यतः प्रवासंप्रस्थितोसि अतः मूर्ध्न्युपाघ्रायपुत्रंसमाश्वास्यसंदेशादिशस्वेतिसंबंधः १९ प्रतिश्रवे प्रति-

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वक्त्रो ५

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
५१

२१ प्राप्तवन्तसि तः २२ किं त्वं गादमिति सांगदवीरवाहो सांगदौ वीरौ वाहू यस्य तादृशः गुणैः सन्निकृष्टं गुणैः अ
न्यासन्नगुणैस्त्वत्सदृशं पुत्रं विहाय दीर्घप्रवासायं गतोऽसि नैतद्युक्तमित्यन्वयः २४ अप्रसंप्रधार्य अविचार्य त्वं तामि
स्वशामीत्यर्थः २५ यत्र वाली नत्रोपवेष्टुं भुवि तत्र समीपभुवि प्रायमुपवेष्टुं प्रायोपवेशं कर्तुं व्यवस्यत निश्चितवती
स कामो भवतु सुग्रीवरुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे संक्रराज्यमनुद्विग्नः शास्ता भ्रातारिपुस्तव २१ किं मामेवं
विलपतीं प्रियां नाभिभाषसे इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर २२ तस्या विलपितं श्रुत्वा वान
र्यः सर्वतश्च ताः परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः संप्रचुक्रुशुः २३ किमंगदं सांगदवीरवाहो विहाय यातोऽ
सि चिरप्रवासं न युक्तमेवं गुणसंनिकृष्टं विहाय पुत्रं प्रिय [illegible] वारुवेषम्
हितेनाथ [illegible] सदा [illegible] नामया याप वीर जत्तृप्यतो दीर्घवितत: [illegible] २५ यद्यप्रियं किंचिद
सप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घवाहो क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ व्रजामि मूर्ध्ना तव वीर पादौ २६ तथा त
तारा करुणं रुदती भर्तुः समीपं सह वानरीभिः व्यवस्यत प्रायमनिन्द्यवर्णा उपोपवेष्टुं भुवि यत्र वाली २७
इति विप्राः २८ ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवांवरात् शनैराश्वासयामास हनूमान्हरियूथपः १ गुण
२० इति किं॰ सर्गः २० जेभ्फलहेतवे स्वर्गनरकादिफलस्य दोषकृते जनः स्वकर्मफलहेतुके अव्यग्रस्तद
यत्नेर्गुणैः समादिभिः दोषैश्चमादिभिर्वाहतेयत्स्वकर्मोपार्जितस्य शुभाशुभरूपं फलं प्रेत्याव्यग्रो नाकुलेना॰

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

51A

इहृव्योवानिवेशोक्तनिहत्यर्थमितिभोषः आपत्स्यांइत्तरकालेयनिविधेयानिकार्याणिसमर्थानिशेष्ठानिग्र
स्यग्रगदस्यचिंतयुविचारय ५ नियतामव्यवस्थितां तस्मात्कुम्भपरलोकस्यखावेदयत्नवत्कर्मकर्तव्यं पहितैः
नरहृद्यांतपत्न्यादिवियोगकालेलौकिकवद्दरोदनादिनकर्तव्यं ५ वर्तयंतिजी वनेऽऋवितिं कृतापशानिक
तविभागानि दिष्टांते प्रायुर्दायरूपकसितकालो ८ न्यायेतनीतिमार्गेणाहृष्टार्थाराजकार्ययेनसः यमेजि
प्रापत्स्यावविधेयानिसमर्थान्यस्यचिंतय ५ ज्ञानास्यनियतामेवंभूतानाम गतिंगतिं तस्मात्कुम्भेः
हिकर्तव्यंपहितैनेहलौकिकं ५ यस्मिद्दरिसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच वर्तयंतिकृतापशानिसोयदिष्टां
तमागतः ८ यदयंन्यायहृष्टार्थःसामदानतमापरः गतोधर्मजितांभूमिंनैनंशोचितुमर्हसि ७ सर्वेच
हरिशाहेलाःप्रत्रस्युयंतवागदः इयंदलपतिराज्यवन्नवत्सनाथमनिंदिते ८ नाविमाशोकसंततोशुभेः
प्रेरयभामिनि त्वयापरिगृहीतोतायमंगदःशास्तमेदिनी ९ संततिश्वयथाहृष्टाकृत्यंयच्चापिसा
तायमेणाधुमितित्वय पते राजस्तत्क्रियतांसर्वेषकालस्यनिश्चयः ९ ॥ तोराज्ञाभूमिंस्पनंगतः गतेतत्वर्थःप्र
तोनेतत्काकेइवितः ७ त्वमपिनशोककरणार्हेत्याह सर्वेवैतित्वत्सनाथत्वयैकयासनाथ ८ नाविमोह
शीवैवांगदोपानैः प्रेरयउत्तरणार्थंकरणायतिशेषः ९ संततेःअंगदःयथाहृष्टायत्प्रयोजनकत्वप्रशस्त्रहृष्ट
यद्वतः साप्रतंपरलोकहितंकृत्यंमत क्रियतांपषकालस्यइदानींतनकालस्योचितोनिश्चयः ९ ॥

श्रीगदस्तु कु मारोयं दक्ष श्रो जुविषु त्रया ९

मे

रा

यदाश्रये नवीना सहला ले

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
५२
52

११· तदेवाह संस्कार्य इति १२ यदुक्तं पुत्रेण सहाविशामी भवेति वक्तव्यत्वाख्यात्य तारा अंगदे हि पक्षः शांतं भवतीति·
शेषः तदाये वयाम्यस्य गात्रसंश्लेषणं वरमित्यर्थः १३ राज्यं त्वदधीनमिति पद्यं कृतं निराचेष्टेन राज्यस्य अ

संस्कार्यो हरिराजस्त्वंगदश्चाभिषिच्यतां । सिंहासनगतं पुत्रं पश्यंती शांतिमेष्यसि ११
मातस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता । अब्रवीद्दुःखितेतारा हनूमंतमवस्थितं १२ अंग-
दप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतं । हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरं १३ न चाहं ह-
रिराजस्य संभवाम्यंगदस्य वा । पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनंतरः १४ न ह्येषा बु-
अंगदं च द्धिरास्थेया हनूमन्नंगदं प्रति । पिता हि बंधुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम १५ न हि मम हरिराज
संश्रयात् क्षमतरमस्ति परत्र चेह च । अभिमुखहतवीरसेवितं शयनमिदं मम सेवितुं क्ष-
मे १६ ॥ ॐ रामजी ॥

प्रभवामि योग्यं प्रत अंगदस्य वा राज्यदानेन भवामि अनंतरः सतः प्रत्यासन्नः १४ एषा बुद्धिः मत्कर्तृका·
भिषेकबुद्धिः पिता ततस्यः सुग्रीवः बंधुः सर्वादीनाधिकारी न मातेत्यर्थः १५ ॥

५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

52A

इति वाल्मीकीरामायणे किष्किंधाकांडे एकविंशः सर्गः ॥२१॥ वालिजीवितस्य प्रतीयमानत्वेप्यमोघरामबल
त्वमाणपातेन मरणस्य निश्चितत्वान्सर्वसर्गसंस्कार्यो हरिराजइति हनुमद्उक्तिः समंजसाग्रात्ममस्याग्रस्थिते·
सुग्रीवमेवादौ ददर्शे आभाष्य सुग्रीवेति संबोध्य हे सुग्रीव किल्बिषात राज्यवैवास्मन दाराहरणकिल्बिषाद्धे·

इति श्रीरामायणे वाल्मीकीये किष्किंधाकांडे एकविंशः सर्गः ॥२१॥ वीक्ष्य
माणस्त्वमंदासुः सर्वतोमंदमुच्छ्वसन् आदावेव तु सुग्रीवं ददर्शानुजम
ग्रतः तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरं आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्ने
हमिदमब्रवीत् १ सुग्रीव दोषेण न मां गंतुमर्हसि किल्बिषात् कृष्यमा
णं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् २

तो मां दोषेण गंतुं दोषसहितं स्तात तेनार्हसि किंतु भविष्येण माठिफलिनं दैवेन नाज्ञानेन बुद्धिमोहेन बा
लात्कृष्यमाणं मां तात मर्हसि २ ॥ भविष्यता वश्यं भाविना बुद्धिमोहेन त्वापि वैरबुद्धिरूप
लवलात् कृष्यमाणं मां तातुमर्हसि २

५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

काप्यनुचितंकम
प्राबल्यंदर्शयतिपु
[illegible]वादितिभ्रातृपुत्रौ
[illegible]पुत्रकृतमविनसौ
हार्दंसखे वा० रा०
करत्वमसु कि०
तेनुवयोः टी०
[illegible]प्राणयुग ५३
पत्नोविंहितंपितिम
यत्नत्वादितंज्ञचितम
पि सौहार्दंनुत्सववो
यथाज्ञानतेत्रिघ
हितामित्यर्थः १

ताततुल्याभ्यो भ्रातृसौहार्दं स्वविवृतं हमयचनत्युगापश्रमित्यर्थः ४ प्रतिपद्यप्रतिलं ५ यद्दितंयथावामी-
केनाप्यवध्यत्वेनवेशुशक्षेयथाः ६ यद्यप्यहंकर मयातेनमयकृतत्वाननयाप्यिकृतेमहेस्यैव ७ नदेवाहम्
त्वादीनिति प्रवालिशसमर्थं ८ प्राणैःप्राणेभ्यः ममसुत्रस्वमोरसंग्रमिवप्रहीनार्थम हीणैदिकसक-

युगादहितिंतातानमस्येसखमाक्येः सौहार्दंभ्रातस्युक्तंहि नदिदंज्ञानमन्यथा ४ प्रतिपद्यत्वमयैव
राज्यमेषांवनौकसां मामप्येवगच्छतेविहितवेसृतवंयं ५ जीवितं चहिराज्यंचश्रियंचविपुलांतथा
प्रजहाम्येषवैतूणींपद्वावागाहितेयथाः ६ अस्यांत्वहमवस्थायांवीरवल्लामियद्वचः यद्यप्यहंकारोराज
तेकृतेमेवत्वमर्हसि ७ सद्वावादंसहवसंहृहवेलमेन मिवालिश [illegible]
वाप्यप्राणारावपपप्रभूमोधयन्तिमगादं ८ ममप्राणैःप्रियतरःपुत्रःपुत्रमिवोरसं मयाहीनमहीनार्थं
सर्वतःपरिपालय ९ त्वमस्यहितदातावपरित्राताचसर्वशः भयेष्वभयदश्चैवयथाहंप्लवगेश्वर १० प्लव
एषतारात्मजःश्रीमांस्त्वयातुल्यपराक्रमः रक्षसांचवधेतेषामग्रतस्तेभविष्यति ११ अनुरूपा
निकर्माणिविक्रम्यबलवान्रणे करिष्यत्येषतारेयस्तेजस्वीतरुणोंगदः १२ ॥
सप्रत्ययात्मनेयथातथासर्वतःसर्वत्रदेशेकालेनपालय स्वातंतरमस्यैवराज्यंदेयमितिव्यंगं ९ १०३कोस्व-
अस्यावातिशालंदर्शयतिपद्यप्रतिरक्षसांवधेरामप्रत्युपकारप्रसंगाभावे ११ अनुरूपाणिमदनुरूपाणि १२ ॥

प्लवगेश्वर२३

५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अकरणे अधर्मः स्यात् मिथ्याप्रतिज्ञात्वापत्तेरिति भावः एवं पार
लौकिकमनिष्टं यद्दृष्टैहिकमपि तद्दाह ६३

53A

पृथ्वीनामयेसूक्ष्मः परमद्रुतेयोयोर्थस्तन्निश्चयेयेप्रोत्पातिके च विविधे नानाप्रकारोत्पातसूचितार्थके
लिकान्नेणायनिश्चये सर्वतः पारिकासूक्ष्मिकनिश्चये च परिनिष्ठिताः ३ ततः किं तत्राह यदिति ४ अथ
प्रथमान्नेवमत्वापदेशमादराचवस्येति त्वावृत्तिमामिव पूर्वमभूत्त्वादिति भावः ५ अथ राज्यानुपतिकि
यथाविदर्शयति इमांचेति उदाराप्रथमास्ताश्रीवेपलक्ष्मीरस्यास्थितामेदानुग्रहात् हियतेमृतेमयिया

लेवाणाइदितावेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये प्रोत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ६ यदेशासाक्षिति
ब्रूयात्कार्यं तन्मुक्तसंशयं नहितारामतेकिंचिदन्यथापरिवर्तते ७ राचवस्यचेतकार्यं कर्तव्यमविश
कया स्यादधर्मेहिवृणेत्वावाहिस्यादमानितः ८ इमांचमालामाधत्स्वदिव्यांसुग्रीवकांचनीं उदारा
श्रीस्थितातस्यांसासमुज्झत्यान्मृतेमयि ९ इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् हर्षंत्यक्त्वापु
नर्दीनोग्रहग्रस्तइवोडुराट् १० तद्वालिवचनाच्छांतः कुर्वन्युक्तमतंद्रितः जग्राहसोभ्यनुज्ञातोमाला
तांचैवकांचनीं ११ तांमालांकांचनींदत्वादृष्ट्वाचैवात्मजंस्थितं संसिद्धःप्रेतभावायस्नेहादंगदमब्रवीत्

करणे

क्षिति

वस्यपादेनंमालाश्रीजेस्यात् अतदर्शनीमेवीमांगदाणेतिभावः ९ दीनोविषण्णोभूदितिशेषः ग्रहग्रस्तोरा
हुग्रस्तः १० शांताशीलवैरेणुक्तभ्रातृस्नेहाचितदर्शनादित्यवदास्यंतदितः उर्वत्वालिनाभ्यनुज्ञातोमालां
जग्राह ११ प्रेतभावायसंसिद्धः निश्चितमरणइत्यर्थः १२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰ ५४
54

देशकालौ तत्कर्मोचितौ भजस्व जानीहि प्रियाप्रिये इष्टानिष्टयोगजकाले सेवाकाले सुग्रीववशगः सन्नेवापरो भव १९ विपदेवापकमाह यथाहीति यथा सेवोचितकालपि सेवारहितो लालितो वर्तितः तथा से ह्यारादितो न वर्तमानं त्वां सुग्रीवो न बहु मन्येतातः सर्वाङ्गवित्युपदेशः २१ किंच ग्रमस्य सुग्रीवस्यामित्रैरनुपकारकैस्तथाश

देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव १९ यथा हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मन्यते नस्यामित्रैर्गतं गच्छेर्मा शत्रुभिररिंदम भर्तुरर्थपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग्भव २३ इत्युक्त्वाथ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशं विवृतैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रान्तजीवितः २४ ततो विचुक्रुशुस्तत्र वानरा हरियूथपाः परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगसत्तमाः २५ किष्किन्धा ह्यद्य
ये शून्यासीत्स्वर्गते वानरेश्वरे उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च २६ हते प्लवगशार्दूले निष्प्रभा वानराः कृताः यस्य वेगेन महता काननानि वनानि च २७ ॥

अमित्रैः अपकारकैः गतं संगतं सख्यं मा गच्छेः मा भाक् भर्तुः सुग्रीवस्यार्थपरः प्रयोजनसाधनपरः २२ अन्तरदृग्भव मध्यमभावमवलम्बस्वेत्यर्थः उक्तं च अत्यासन्ने विनाशाय दूरस्थेन निष्फलं सेवयेन्मध्यमभावेन राजवह्निगुरुस्त्रियामिति २३ २४ परिदेवयमाना विचुक्रुशुः २५ अस्यैव प्रपञ्चः किष्किन्धेत्यादि २६ ॥

५५

54A

उपयास्यति मृते लङ्क २९ दंष्ट्राकरालवान् स्वार्थे मतुप् दंष्ट्राकराल इत्यर्थः ३ वनेचराः प्लवंगमा न शर्म ले-
भिरे इत्यन्वयः प्लवंग वनेचरा इति वा विशेषणं ३२ ३३ इति श्रीकिष्किंधाकांडे द्वाविंशः २२ अथ तारा मृतं दृष्ट्वा-
ऽनः प्लवयति तत इति लोकच्युतं असलोकाद्भिन्नमपलोकान्तरप्राप्तम् १ उपलैः पाषाणैः शिखिते व्याते स्वैः दुःखे स्तत
पृथ्व्या येन नावयं तेकरिष्यति तद्यापकः येन दत्तं महद्युद्धं गंधर्वस्य महात्मनः २८ गोलभस्य महाबा
हो दश वर्षाणि पंच च नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति २९ ततः षोडशमे वर्षे गोलभोऽयं निपाति
तः तं हत्वा दुर्विनीतं त्वं वाली दंष्ट्राकरालवान् ३० सर्वाभयकरोऽस्माकं कथमेष निपातितः ३१ हते त्वयि वीरे
प्लवगाधिपते तदा प्लवंगमास्तत्र न शर्म लेभिरे वनेचराः सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवांपतौ
३२ ततस्तु तारा व्यसनार्णवाप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं महाद्रुमं
छिन्नमिवाश्रिता लता ३३ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे द्वाविंशः २२ ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखं
पतिं लोकच्युतं तारा मृतं वचनमब्रवीत् १ शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम उपलोपचिते वीर सुदुः-
खे वसुधातले २ मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ३ सुग्री
वस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो सुग्रीव एव विक्रा
न्तो दुःखकरे २ एषा विधिः राम इषुः सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो
यीनो भवति अहो इत्याश्चर्ये अतः सुग्रीव एव विक्रान्तः राज्ये भवितेति शेषः साहसिके साहसकर्म ४ ॥

किष्किंधा ५ ॥

रा० काकि० टी० ५५

55

पर्युपासितेपर्युपासिवान् ५ त्वत्तत्वयानिहताः रिपवः शापिताश्चदिदं वीरशाय नेतत्तत्वमपिशेषे ६ विशु
द्धसत्वयास्मिंस्नात्वाशाममभिज नाथंवीरशायस्पतत्सवोपयनेदृविशुद्धमभिजन ७ मानः राजपत्नीन्वामिमानः सत्व
सत्ववानरमुख्यास्त्वांवालिनं पर्युपासते तेषांविलपितंकस्मांगदस्यचशोचतः ममचेतागिरः श्रुत्वा
किंत्वंनप्रतिबुध्यसे इदंतद्वीरशयनंतत्रशेषेहतोयुधि शापितानिहतायत्रत्वयैवरिपवः पुरा ८ विशुद्ध
सत्वाभिजननप्रिययुद्धममप्रिय मामनाथांविहायैकांगतस्त्वमसिमानद ७ शूरायनप्रदातव्याकन्याः
खलुविपश्चिता शूरभार्यांहतांपश्यसद्योमांविधवांकृतां ८ अवभग्नश्चमेमानोभग्नामेशाश्वतीग
तिः अगाधेचनिमग्नास्मिविपुलेशोकसागरे ९ अश्मसारमयंनूनमिदंमेहृदयंदृढं भर्तारंनिहतंदृष्ट्वा
यन्नाद्यशतधाकृतं १० सुहृच्चैवहिभर्ताचप्रकृत्याचममप्रियः प्रहारेचपराक्रान्तः शूरपंचत्वमागतः
११ पतिहीनातुयानारीकामंभवतुपुत्रिणी धनधान्यसमृद्धापिविधवेत्युच्यतेबुधैः १२ स्वगात्रप्र
भवेवीरशेषेरुधिरमंडले कृमिरागपरिस्तोमेस्त्वयंशयनेयथा १३
तोस्थिरागतिः स्वप्नवशामि ४ कृतशोकेनेनिशेषः १ प्रकृत्याःनुपादितः ११ नतुःस्वपुत्रायाः कस्तेशोकोः
तश्मादयतिहीनेत्यादि १२ कमेविंद्रेगापादेवागाश्ववगोमायस्पनाहराः पतिलोमाश्रुसरणायस्मिन् १३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

55A

परिरब्धुमालिंगितुं नशक्नोमि रेणशोणितसंवीतत्वात् १४ यस्य सुग्रीवस्य अस्मिन्नतिदारुणे वैरे रामविमुक्तेनैके·
षुणा भयंहृतं तेनैष कृतकृत्यः कृतार्थोद्य जातः १५ त्वयि पंचत्वमागते सति त्वां निरीक्षन्त्यहं तव गात्रसंस्प·
र्शने हृदि लग्नेन शरेण वार्यामि निवारिता भवामीत्यन्वयः १६ उद्बबर्ह उद्धृतवान् १७ अस्तमस्तकसंरुद्धः अस्ता·

रेणशोणितसंवीतं गात्रं तव समंततः परिरब्धुं नशक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ कृतकृत्योद्य सुग्रीवो
वैरेस्मिन्नतिदारुणे यस्य रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयं १५ शरेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव
वार्यामि त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पंचत्वमागते १६ उद्बबर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा गिरिगह्वरसंलीनं
दीप्तमाशीविषं यथा १७ तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्य च बभौ द्युतिः अस्तमस्तकसंरुद्धो रश्मिर्दिन
करादिव १८ पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः ताम्रगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात् १९ अवकी
र्णं विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना अस्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्त्रसमाहतं २० रुधिरोक्षितसर्वांगं दृष्ट्वा विनि
हतं पतिं उवाच तारा पिंगाक्षं पुत्रमंगदमंगना २१ अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणां संप्रसक्त·
स्य वैरस्यान्तोयं पापकर्मणा २२ बालसूर्योदयतनुं प्रयान्तं यमसादनं अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मा·

रश्मिरिव संरुद्धो दिनकरात् निःसृत इव बभौ १८ व्रणेभ्यः शरपातादुत्पन्नेभ्यः क्षतजनितेभ्यः १९ रेणुना रणरेणुना अव·
कीर्णं व्याप्तं २०-२२ पापकर्मणा पापी न पापप्रशान्तः प्रसक्तस्य प्राप्तस्य वैरस्यान्तो अवसानं गतः प्राप्तवान् २२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰कि
टी॰
५६
56

२४ अभिवादयमानं त्वां मितितारा वाक्यं २५ उपासे समीपे यतिष्ठाति २६ प्रहारणमेवं आभस्तेन मया विना कथ
मवभृथे स्नानः २७ २८ शैलराजेमे क्रमावर्तमानस्य प्रदक्षिणं कुर्वतः २९ ३० इति त्रयोविंशः सर्गः नोतारा अश्रु

पवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणोपितः भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यां मंगदो दारमितिब्रुवन् २४ अभिवाद
यमानं त्वां मंगदं तं यथा पुरा दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे २५ अहं पुत्र सहायास्त्वामुपासे
गतचेतनं सिंहेनानिहतं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषे २६ इष्ट्वा संग्रामयज्ञेन नानाप्रहरणांभसा अस्मिन्न
वभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना २७ या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे शातकुंभीं प्रियां मालां तां
ते पश्यामि नेह किं २८ राजश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिवप्र
भा २९ नेमे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं न वास्मि शक्ता विनिवारणे तव हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे स
ह त्वया श्रीर्विजहाति मामपि ३० इत्यार्षे रामायणे त्रयोविंशः २३ तां बाष्पवेगेन दुरासदेन त्वभिप्लुतां
शोकमहार्णवेन पश्यंस्तदा वालिसुतं जनस्य सौभ्रातृवैधेनाप्रतिमेन तेवै १ स बाष्पपूर्णेन मुखेन वीक्ष्य दाक्षि
णे निर्विग्नमना मनस्वी जगाम रामस्य शनैः समीपं भृत्यैर्वृतः संपरिदूयमानः १ ॥

वेगेन दुरासदेन दुर्निवारेण शोके महार्णवेन च अभिप्लुतां व्याप्तां पश्यन् तेयं भ्रातृवधेन अप्रतिमेन अप्रसह
शोकेन व्याप्त इति शेषः १ बाष्पपूर्णेन मुखेनोपलक्षितो नारी वीक्ष्य निर्विग्नमनाः खिन्नः संपरिदूयमानः

56A

भ्रांतं यो शोद्यतस्वभावं लक्षणैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तराजलक्षणैर्लक्षितमेव सुतं २ इह फलं इह राज्यफलं कर्म
वासि वधरूपं ४ अस्यांतमार्गायामंतःपुरे स्थितास्ते जनं विक्रोशति अग्रादेसे शायिने पितृमरणादुःखेन जीविति वा न वेति म
शायविषमस्मृते ५ अतिविप्रियवार्तां श्रुत्वा तृहिकतनदकयरावहेतोर्ममातृत्राक्रोशात अस्मवादमहिम्लतयावर्तता

सतंतमा ✓ साधुगृहीतवानयमुदात्तमार्गीविषतस्यवाणी यशस्विनं लक्षणलक्षितं गामिव स्थितं राघवमितुवा
च ३ यथाश्रुतिनीतानमिदं नरेंद्र कृतं त्वया इह फलं च कर्म ममाशुभोगेषु नरेंद्र सूनो निवृत्त ... सहजीवि
तेन ४ अस्यामदृष्यं च मृशीकृदंता पुरे च विक्रोशति दुःखेन मे इतेग्रजेसेशायिते गदे च नरामराज्यरमते
मनोमे ५ क्रोधादमर्षादतिविप्रियवार्तां श्रुत्वा च यामेनुमतः पुरस्तात् इतेविदां नीद्दरि पृथ्वे यस्मिन्स्तवतीव
मित्त्वाकुकुमारतेषु ६ श्रेयो यमन्येममशीलमत्त्वात् तस्मिन्निवासश्चिरमद्य मूके यथातथावर्तयतः स्व
हत्यानेममनिहत्यचिरिदवस्यलाभः ७ नत्वां जिद्यामामि च रेतेयन्नाम यमहात्मामतिमानुवाच तस्य
नु वनदामवचोरूपमिदं वचः कर्मं च मेन रूपं ८ भ्रातात्कथं नाम महागुणस्य भ्रातुर्वधं राम विरोचयेत रा
वैयः पुरस्तादवमतश्च आसीत् इदानीं तस्मिन्हतिमिथ्येइतेदे रत्नावरग्रंस्मृतीत्वामतिशयेनस्रुतप्युत्तयासि
यथातथायेन केनापि प्रकारेण स्वहत्यास्वजातु वितनहत्यावर्तयतोजीवतः अष्पमूकवासपवर्श्रेयोमन्यनत
चिरिदवस्यलाभस्त्यस्तथयः ७ इदं कर्म भ्रातवध रूपं भ्रातमदर्शमाकारणरूपं दग्रहतकामः पुरस्कृतोयेन ताह

मनो २

मृत्पर ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पातनिष्टनन्त्

रा०
वा०कि०
टी०
५८
57

मे ममाप्यथ अतः संमतः नासीत्त्वा स्निन इति शेषः स्वमहात्म्यव्यतिक्रमं तन्महत्त्वानवलोचनात् मम बुद्धिदौ-
रात्म्यात् बुद्धिमोहात् प्राणहारी व्यतिक्रमः वालिवधरूपोऽन्याय आसीदित्यर्थः १ मनेनासीदित्युक्तं विषयस्थ
तिष्ठेमेति द्रुमशाखावभग्नः पलायितः अत एव मुहूर्तं परिनिष्टनन् त्वामाक्रोशन्नुषित्वा भवं तदाऽनेन
भ्रात्रा सान्त्वयित्वा पुनरेवं कर्तुं नार्हसीत्युक्तः न तु मारितवानित्यर्थः १ अत एव भ्रातृत्वमित्यादि १ अचिं-

त्वयि नः परिनिष्टनन्तर

वधो हि मे मतो नासीत्स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारी व्यतिक्रमः १ द्रुमशा
खावभग्नोऽहं मुहूर्तं परिनिष्टनन् सान्त्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि ११ भ्रातृत्वमार्यभावश्च धर्मश्चानेन र
क्षितः मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितं १ अचिन्तनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवेक्षणीयं
प्राप्तोऽस्मि पाप्मानमिदं वयस्य भ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेन्द्रः २३ पाप्मानमिन्द्रस्य मही जलं च वृक्षाश्च कामं
सहेत १ जगृहुः स्त्रियश्च को नाम पाप्मानमिमं वयस्य शाखामृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छेत् २४ ॥

तनीयं चिंतनविषयमप्ययोग्यं अत एवार्थे नित्यं परिवर्जनीयं दूरतस्त्याज्यं अनीप्सनीयं पापरूढिभिरप्यकांक्षि-
तव्यं स्वनवेक्षणीयं पापदर्शिभिरप्यदर्शनीयमिदं पाप्मानं पापरूपं वधं हे वयस्य भ्रातुर्वधात् प्राप्तोऽस्मि त्वाष्ट्रः
पुत्रस्य वधो विश्वरूपस्य वधादिव २३ प्रतिपत्तुमिच्छेत् को वा सहेत परदोषशंकापादित्यर्थः २४

५८

प्राप्नु

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

57A

एवं च यत्कर्म भ्रातृवधरूपं कृत्वा स्थितो ऽहं प्रजानां संमानेन ताभिः क्रियमाणं स्वसंमानमपि नाहं ऽहामि पापग्रस्त
त्वात् वयोवराज्येनेह स्वपुत्रसमादराज्यं कृत्वेति शेषः राज्यत्वकृतः ॥५ इह च स्वदृष्टयोगस्य इहलोके विगर्हितस्य
निरितन्त्रस्य लोकाश्च कृतस्य परलोके परमानर्थसाधनस्य पापस्य कर्तास्मि अतो महान् शोको मानमथाभिवेक्ष्ये
यथा वृद्धेश्च वैराग्यमिति मन्त्रैव इवश्चाहस्तनयाशाहार्थ ॥५ सोढव्यं चात एव ग्रपरगात्र भागोचालश्च पस्य तज्जन्यसंताप

नाहं शोचामि संमानमहं प्रजानां नानयो वराज्यं कृतएवराज्यं ग्रथमं युक्तं कुलनाशयुक्तं मे वं विधं राघव कर्मकृ
त्वा ॥५ पापस्य कर्तास्मि विगर्हितस्य वृद्धस्य लोके परिनिंदितस्य शोके महान् मे ऽभिवर्तते यथेह यथा निम्न
मिवांबुवेगः ॥५ सोढव्यं चातापरगात्रचाल संतापदुस्सा द्विशिरो विषाणः एनो मयो मामभिहंति हस्ती
हृमोनदीकूलमिव प्रवृद्धः ॥८ अंग्रेदावर्तेदन्व वर विषह्य निवर्तते मे हृदि सायुहीतं विवर्णमग्रोपरितप्यमा
नेकिं हंयथा राघवजातरूपं ॥९॥ विषाणं द्वयस्य सः एनो मयः स्वार्थे मयद्दृ पापमेव हा
ताव हस्तावि शिरा
सो हृद्यमतः प्रवृद्धो महान् ॥८ ननु पराकृतस्य कृतलवथविवेक येयादिना शोकः सोढव्यः इत्यमाश्राह्य द्वृ
ति इहेन्त्व राघवइदं महः पापं वत लविदेव विषह्य सोढुमशाक्यं प्राप्यमेव हृदि स्थितसा हृतविवेकयेय द्वृपनि
वर्तेनक यामिति निवर्णमत एवाभोपरितप्यमानेन जातरूपस्वर्णे अविषह्यमशाक्यसहा वस्थानप्राप्य किंहम
लययानिवर्तते तथेत्यर्थः यथा बलवता तेन मनाथमः स्यात्तेन शाक्नोति तथा बलवता थ मनमहोऽत्र मा यीन्यथा

५ दं भ्रातृवधरूपं
ऽवबह कांपमे हृदि
मैनवावेना सायुहते
विवेकधौर्यादिरूपेणि
वेते

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
५८
58

मतिर्निमित्तं मैथिलस्त्वामिव यथा तत् अस्यां गदस्य शोकतापाद्धतदावलानां हरिसृष्टपानामिदं पदं दृश्यमानं कुले-
धृष्टं हि स्थितप्राणमिव भवतीति मन्ये १९ स्वजनः सोऽजन्यवान् स्ववशः स्वतन्त्रो वशे स्वशः स्वाधीनः स्वतः स्वल-
भ्यः लोकस्तु स्वेन लब्धं योग्यः अङ्गदेन तुल्यः पुत्रस्त्वं कुतो देहस्तु लभ्यः स्वलभः त्यर्थः सादरं सनिकर्षाद्यपि दुर्लभः
त्याह नचापीति सन्निकर्षः सन्निधाने अङ्गदोपि यदि जीवी त्वं दातारापि जीवेत् अन्यथा नेत्याह अवेति अङ्गदो

महाबलानां हरिसृष्टपानामिदं कुले राघव मन्निमित्ते । अस्यां मदस्यापि च शोकतापाद्यं स्थितप्राण
मितीव मन्ये १९ स्वतः सुलभ्यः स्वजनः स्ववश्यः कुतस्तु पुत्रः सदृशोऽङ्गदेन नचापि विद्येत स वीर देशो य-
स्मिन्भवेत्सोदरसंनिकर्षः २० अयं गदो वीरवरो न जीवेज्जीवेत माता परिपालनार्थं विना तु पुत्रं परिताप-
दीना मानेव जीवेदिति निश्चितं मे २१ सोऽहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छन् नहि मे वि
वेक्ष्यन्ति हरिप्रवीराः सीतां निदेशे परिवर्तमानाः २२ कृत्स्नं तु ते सेत्स्यति कार्यमेतन्मय्यप्यतीते मनुजेन्द्र
पुत्र कुलस्य हन्तारमजीवनार्हं रामानुजानीहि कृतागसं मा २३ ॥

न जीवेत् यदि जीवेत् तारा माता ताराया पुत्रपालनाय जीवेत् तदभावे तु सा सर्वथैव न जीवेदित्यर्थः २०, २१ अपराद्ध
रामानिश्चित्याह सोऽहमिति पुत्रेणेति भ्रातृणामेकजातानां नायकः एकः पुत्रवान्भवेत् तेन पुत्रेण तेन पुत्रेणैव सर्वे
पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति स्मृतेः सख्यं समानत्वनिर्देशेन वा ज्ञेया २२ अनुजानीहि अग्निप्रवेशायेति शेषः २३ ५८

58A

संजातबाष्परक्षःश्रियाप्राणिदर्शनेनमद्धतानामयंस्वभावः तस्मिन्क्षणेतस्मिन्नवसरेताराकंदंतींग्रभीक्ष्णंवुसंस्वार
मेवेक्ष्यमाणाः नीवंतीमितिक्षितेरपितमावान् समुत्सुकः शोकायनयत्नोयतिशेषः २५ रामागमनमालोक्यमे
णाणस्वास्थ्युत्यायमामुरित्याहतामिति २६ विस्फुरंतीलवंतीपुनर्भर्तारंपरिरभ्यमाणारामेददर्श २२ उत्थ्यप्र

व श्रेयोमार्तस्यरघुप्रवीरंकत्वावेवावालिजयन्वजस्य संजातबाष्पः परवीरहंतारामोमुहूर्तंविमनाव
नु भूव २४ तस्मिन्क्षणेभीक्ष्णमवेक्ष्यमाणाः क्षितिंतमावान्भुवनस्यगोप्ता रामोरुदंतीव्यसनेनमग्नांसमु
त्सुकः सोपददर्शतारां २५ तांचाक्रनेत्रांकपिसिंहनाथांपतिंसमाश्लिष्यतदाशयानां उत्थापयामासस्व
दीनसत्वामंत्रिप्रधानाः कपिराजपत्नीं २६ साविस्फुरंतीपरिरभ्यमाणाभर्तुःसमीपादपनीयमाना दद
र्शरामंशरचापपाणिंस्वतेजसासूर्यमिवज्वलंतं २७ सुसंहृतंपार्थिवलक्षणैश्चतंचारुनेत्रंमृगशावनेत्रा
अदृष्टपूर्वंपुरुषप्रधानमयंसकाकुत्स्थ इति प्रजज्ञे तत्सेंद्रकल्पस्यदुरासदस्यमहानुभावस्यसमीपमा
र्या आर्तातितूर्णंव्यसनंप्रपन्नाजगामताराग्रपिविह्वलंती २९ तंसासमासाद्यविशुद्धसत्वंशोकेनसं
भ्रांतशरीरभावा मनस्विनीवाक्यमुवाचताराराममरणाभिके भ्रान्तस्येति लक्ष्मणलक्षणं ३
निषक्तंते ३० अपिविक्लतीकस्तेनसबलपूर्वंगाव्यंतीति ३१ संभ्रांतोविस्मृतःशरीरभावोराजस्त्रीत्वादिर्ययस्या
रणेषु दुष्टश्चत्कर्षणेनसर्वाधिकात्कर्षणालब्धलक्ष्यत्वेनयेनसर्वतोऽधिकयिकमेवेत्यर्थः ३१ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अप्रमेयो दशग्रीवः कालादिपरिच्छेदरहितो गुणो यतः यथाऽनंतेयस्य दुरासदो योगिभिरपि प्राप्तुमशक्यः इति तेजोपमा
नः अरुणविलोचनः ३१ आत्तवाणासनवाणपाणिः ततिकर्म्मधारयः संहननेनगात्रस्य दिव्येन अप्राकृते
न देहाभ्युदयेन सौभाग्येन युक्तः ३२ एवं रामस्य दिव्यतेजोविशेषदर्शनेन विस्मिता तारा विस्मृतशोका तेहेम
वं वर्णयित्वा पुनः स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रलपति येनैव त्वादिना रमेत रमस्यते ३३ हे पद्मामलपत्रनेत्र वाली स्वर्गोपि

त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेंद्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च अक्षीणकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान्क्षत
जाक्षमाक्षः त्वमात्तवाणासनवाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन दे
हाभ्युदयेन युक्तः ३२ येनैव वाणेन हतः प्रियो मे तेनैव वाणेन हि मां जहीहि हता गमिष्यामि समीपमस्य
स्य नमां विना वीर रमेत वाली ३३ स्वर्गेपि पद्मामलपत्रनेत्र समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् न ह्येष उच्चावच
ताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसो भजिष्यत ३४ स्वर्गेपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली
रम्ये नगेंद्रस्य तटावकाशे विदेहकन्यारहितो यथा त्वं ३५ त्वं वेत्थ यथा वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं वपुः
अप्सरोभिः समेत्य ततः संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् उच्चावचताम्रचूडा विविध षः कुमारः तत्वप्राज्ञो न न जहि मां न वा
नाः अप्सरसः मेः कृतशोभराः विचित्रवेषा अप्सरसो न भजिष्यतीति लडर्थे लृट् ३४ तरेंद्रस्य ऋष्यमूकस्य तटाव
वकाशेन तटदेशे ३५ यः वनिताविहीनो दुःखमाप्नोति तत्त्वं वेत्थ अतस्ज्ञातनत्वं मां जहि कुमारः सुंदरशरीरः

रा॰
कि॰
टी॰
५९
59

गेर

समेत्य ४

तत्सीविवित...

त्वौ दुःखंमभौ
दृशनेनंभवे
त ३६

५९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

59A

मत्पाणिदोषो भवेदिति भवान्महात्मा मन्येत तदपि उपेक्षितारा‍ज्ञ स्ववाञ्छिताः आत्मेति त्वां राजहंस महद्यशस्वलिव·
धपेवाल भावाल वस्त्रीवधदोषशंकेति भावः ३७ स्त्रीणां भक्षणान्मत्स्यमेव साधयति शास्त्रेति शास्त्रं शास्त्रीययोगा·
यत्नु ज्ञानेन प्रकर्षेण महैक्येयोगात् विविधाश्च वेदात् अहो वा पक्ष आत्मनो यत्न्यत्नीत्यादि श्रुतेः अनन्यरूपः नेके·

यत्वामिमन्येत भवान्महात्मा स्त्रीघातदोषस्तु भवेत्तु मह्यं आत्मेयमस्येति इमां जहिहि त्वं न स्त्रीवधः स्यात्
तुरेतद्युज्ञ शास्त्रप्रयोगात् विविधाश्च वेदाः स्तनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः दारप्रदानाद्धि न दानमन्यत्प्रदृश्य
के२ ते तानवतां हिता ३८ त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्य से यं मम वेत्सि वीर अनेन दानेन तु लप्स्य सेत्वमथ
मथ मेयोगं मम वीरघाता तर९ ३९ आर्तामनाथामपनीयमानामेवंगतां नार्हसि मां नहंतुं अहं हि मातं
गविलासगामिना सवेगमानामपयमेणाधीमता ५० विनावरार्हेतमहेमममालिना चिरं न शक्यामि नरेंद्र जी
वितं इत्येवमुक्त्वा विप्रमहात्मा तारा सस्पृहितं वभाषे ५१ माम्बा

वंदे दोषाभावमात्रमपीत्यर्हद्दारेति अन्यदपि किं दानेनेति भावः ३८ त्वं चापीति एवं च धर्मेणाप्यमपनुद·
तीति न्यायेनापि हे वीर महद्यदोष इति भावः ३९ अपनीयमाना प्रियसकाशादनतः इति शेषः अहं तन्नार्हसि
पितमेवत्यर्थः तनहेदब्रवरं ददाति ५० ववरार्हातमहेमहे ममालिताप्रियोरणात सस्वर्णमालालता ५१ ॥

73

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰ वा॰ कि॰ टी॰ ९९
60

विस्मृतिमरणविषयं वा विरुद्धमतिं सर्वो लोको विधात्रा विहितः प्रहृष्टो दारस्नेहः ते लोकं स्वात्वद्वियोग्यामवर्जीभ्यां॰
वियोगः स्पर्नंते नैव यात्राहृत इति लोको लोका ते नेनेति लोको वेदान हि वै सशरीरस्य स्वतः प्रियाप्रिययोरप
हतिरस्तीत्येवं लक्षणः जन्मो दृत्यर्थः ५२ प्रधोपि लोकाः लोकत्रयवासिनो जना विधात्रकस्मिन्प्रकारेणापि
कामते वृहस्पत्योपि विधिकल्पितप्रकारस्युलंघितनशक्रुवंति किंमुत मर्त्या इत्यर्थ इति भावः भवती वालिसंव
मा वृत्भार्यं विमतिं कृत्स्नं लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा तं चैव सर्वे सुखदुःखवियोगं लोको ब्रवीतेन
कृतो विधात्रा ५३ ययोहि लोका विहितो विधात्रा नातिक्रमं ते वशगा हि तस्य प्रीतिं परां प्राप्स्यति तां तथैव
पुत्रश्च ते प्राप्स्यति यौवराज्यं ५२ धात्रा विधानं विहितं तथैव न शूरपत्न्यः परिदेवयंति इत्याश्वासिता तेन म
हात्मना तु प्रभाववृत्तेन परंतपेन ५४ सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुरूपवेषा विरराम तारा ५५ इत्या
र्षे कि॰ चतुर्विंशः २४ सुग्रीवं चैव तारां च सांगदं सहलक्ष्मणः समानशोकः काकुत्स्थः सांत्वयन्नि
दमब्रवीत् १ न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः यदत्रानंतरं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ २ ॥

यत्तां प्रीतिं सुग्रीवस्य सर्वे यात्वा प्राप्स्यतीति ते पुत्रो यौवराज्यं प्राप्स्यते च ५३ धात्रेदं तथैव विहितं यथा मयोक्तं कृतं च प
वमीश्वरकृतं सर्वं ज्ञात्वा शूरपत्न्यो न शोचंति ५४ ध्वनता मुखेनोपलक्षिता विरराम त्यक्तपरिदेवना भूत ५५
इति चतुर्विंशः २४ समानशोकः सुग्रीवादिभिरिति शेषः १ शोकजः परितापनस्तेन शोकस्थितयर्थे

सुवेषरूपा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

60A

वाच्यमेवावनमितिद्वितीयार्थे तृतीयार्थे वा युष्माकं वाच्यमोद्दलेण न कृतं पर्यामे लोककृतं लोकाचारप्रसिद्ध्या·
लौकिकं कर्म प्रवृत्त्यैकालतत्तत्कर्माणि विहिताकालेऽन्तरे उत्तरस्मिन्काले विदधि विहितं कर्म उपासित
कर्तेन शक्यं कालस्योपादेयकारणत्वात् प्रकालेकृतमप्यकृतं भवतीति भावः २ कालस्य प्राधान्यमेवोपपा
दयति नियतिः कारणमित्यादिना नियम्यते प्रवर्त्यते अनया सा नियतिः कालः स एव सूत्रमेव लोकसृष्टा·
दिव्यवहारे कारणमित्यर्थः कर्मणे लौकिकालौकिककर्मप्रवृत्तेर्दिनादिरूपेण कारणं काल एव सर्वं
लोककृतमनुष्ठेयं कृतं वा वाच्यमोद्दलेण न कालादन्तरं किंचित्कर्म शक्यमुपासितं ३ नियतिः कार
णे लोके नियतिः कर्मसाधने नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणं ४ न कर्ता कस्यचित्कश्चि·
भूतानां नियोगात् नियोगेवानरेश्वर स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणं ५ ॥ पिकृतप्राणमात्रस्यनि
योगेष्वन्यानिषमादिषु नियतिर्वसंतादिकालेः कारणं ४ कालातिरिक्तं न सा वाच्यं वर्तेक मित्याह न क
र्त्तेत्यादि कस्यचित्कृष्यादेः कश्चित्कर्त्ता नियतिनिरपेक्षो न तस्या नियोगे नियोगानुष्ठाने पि नियतिनिरपेक्ष
एक ईश्वरः समर्थो न पतो लोको लोकव्यवहारः स्वभावेश्वरसहिते स्वकर्मनिवर्तते तदधीनो वर्तते तस्य च
स्वभावस्य कालः परायणं इष्टप्रापककाले नानिष्टनिवारककालेन च सहकारीत्यर्थः तदुक्तं सूतसंहितायां न मया के
वलेनापि न च केवलकर्मणा प्राणिनां कर्मपाकेन मया चक्रनिसृतमाः जगतः संभवो नाशः स्थितिश्च भवति·

हितरुचि ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰कि॰
टी॰
६१
61

कालात्माभगवानेवसर्वेकृत्यप्रवर्तकइत्याहनकालइति कालोभगवानीश्वरःकालस्यकृताकालव्यवस्था
जन्ममरणादिव्यवस्थारूपांनात्येतिनातिक्रामतिसभगवान्कालोनपरिहीयतेनक्षयति अत्रदृष्टांतेनजगद्दा·
हादिकस्यहानिकारणाभावात् स्वभावंईश्वरसहितंस्वकृतंकर्मसमासाद्यकश्चिन्नातिवर्ततेवाशब्दो
ऽवधारणेनिरंकुशोभगवान्कालःस्वकृतव्यवस्थामियमपिनातिक्रामतितत्परतंत्रोऽन्यःकिमुतेतिभावः
सचभगवान्कालोनतपस्ययातस्वभावइत्याह नकालस्यबंधुत्वमस्तिप्राप्तकालेवस्तुसर्वथासंहरत्येव

नकालःकालमत्येतिनकालःपरिहीयते स्वभावंवासमासाद्यनकश्चिदतिवर्तते ६
नकालस्यास्तिबंधुत्वंनहेतुर्नपराक्रमः नमित्रज्ञातिसंबंधःकारणंनात्मनोवशः ७

नतपस्ययातेनकिमपित्यजतीत्यर्थः नहेतुःप्राप्तकालस्यसंहारनिवर्तनेकश्चिदपिहेतुर्मंत्रौषधा·
दिरूपोनप्रभवतीत्यर्थः नतस्यैवबंधुत्वोनपराक्रमः महापराक्रमवतामपिकालेप्राप्तेसंहारोभवत्येव
नमित्रज्ञातिसंबंधः नबहुमित्रतानबहुज्ञातितापाप्तकालसंहारनिवर्तनेहेतुः अतःकारणंसर्वकारण
भूतःकालःआत्मनोजीवजातस्यनवशस्तदितिक्रमाधीनोन ७ ॥

६१

किं तु परमस्वतंत्र एव प्रभुः साधु यथा पश्यता श्रेयःपश्यता त्वया द्रष्टव्य इत्यर्थः कालपरिणामो द्रष्टव्यः स्वाप
ेक्षितदेहत्यागात्कालपरिणामः प्रेक्षणीयः प्रेक्षणीयत्वे हेतुमाह धर्मश्चेति धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमा
हिताः पर्वान्नयारान्नकालक्रमयापन्नः यस्मिन्काले यत्काले यत्कर्म कर्तव्यं स कालोऽन्तः तत्र चनोश इति भावः ८ प्रकृ
तमाह यतनश्चेति स्वां प्रकृतिं गतः महा एणा कृतन वधेन कृतप्रायश्चित्ततया स्वकीयशुद्धभावं प्राप्तः स्वर्गं वा गतो वा

किं तु कालपरिणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ८४ न क्षां प्रकृ
तिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलं धर्मार्थकामसंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वरः ९ स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन म
हात्मना स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षिता ९ एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः तदलं परितापे
न प्राप्तकालमुपास्यतां ९ वचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसं ९
कुरु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्यमनन्तरं ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ९

लोऽइत्यर्थः धर्मार्थकामो धर्मार्थकामसंयोगे विहितकाले अनुष्ठित धर्मार्थकामसंबन्धैः पवित्रं क्रियाफलं स्वर्गं प्रा
प्त इत्यर्थः ९ स्वधर्मस्य संयोगात्तेन महात्मना वालिना सर्वेऽहो लोका जिताः जितः क्षत्रं प्राणानपरिरक्षिता अतः स्व
र्गः परिगृहीतश्च प्राप्यश्च ९ एषा वै श्रेष्ठा नियतिः कालकृत व्यवस्था प्राप्तिः प्राप्तकालं एतत्कालोचितं कर्म नि
र्दोषः ९ गतचेतसं दुःखितमित्यर्थः ९ प्रेतकार्यं कुरु दहनेनिमित्तं पुनः स्वेति शेषः ९ ॥

रा० कि० क्षे० टी० ५२ 62 स्व ४

कालसंस्कारनिमित्तंकाष्ठान्यानेतुंसमाज्ञाताइत्यतिसंबंधः १४ १५ समनंतरंमरणानंतरंपदयोदितेन १६ संभ्रमा नारःसचिवः १
दुंगतहृियतोःस्मिन्कालेविशेषतस्त्वरायुक्तास्तेवचेहृषोःस्वसेरेणवतीतिसंबंधः १७ येनिर्द्दह्मिष्यंतिदहना
देशानयिष्यंतिनेसज्ञीभवेन्नित्यर्थः १८ १९ भद्रासनतकृतांमध्येराजोचितमहादीसनवतीं पालिकर्मभिः पालिम
स्मिमात्तापयकाष्ठानिशुष्काणिचबहूनिच वेदनानिवदिव्यानिवालिसंस्कारकारणात् १५ समासयदी स्वा २
नेत्वमगादंदीनचेतसः माभूर्वालिमशुद्दिस्त्वन्नदधीनमिदंपुरं १५ प्रगादस्त्वानयेन्माल्यवस्त्राणिविविधा
निच हृतंतैलमथोगंधानन्यच्चसमनंतरं १६ त्वंनावृक्षिविकांशीघ्रमादायागच्छसंभ्रमात् त्वरागुणाव
तीयुक्ताहीस्मिन्कालेविशेषतः १७ सज्जीभवंतुलवगाःशिविकावाहनोचिताः समर्थावलिनश्चैवनिर्हरि नि ४
ष्यंतिवालिनं १८ एवमुक्त्वातुसुग्रीवंसमिश्रानंदवर्धनः तस्थौभ्रातृसमीपस्थोलक्ष्मणःपरवीरहा १९
लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वातारःसंभ्रांतमानसः प्रविवेशगृहंशीघ्रंशिबिकागतमानसः २० आदायशिबिकांता
रःसतुपर्यापतस्तुनः वानरैरुह्यमानांतांशूरैरुद्वहनोचितैः २१ दिव्यांभद्रासनयुतांशिबिकांस्यंदनोपमा द ३
पक्षिकर्मभिराचित्रांद्रुमकर्मविभूषितां २२ आचितांचित्रपत्तीभिःसुनिविष्टांसमंततः विमानमिवसिद्धानांजा मिव २
निकृतिभिराससमंताच्चित्राचित्रवंतीं इमकर्मभिःइमप्रतिभिर्भूषितां २३ चित्रपत्ती ल वातायनैर्वृतां
मिश्चित्रपदातिभिःदीर्घवंश्यार्थैः सुनिविष्टांस्वसत्तिवेषांजालवतायनान्वितांजालवच्छिमितवानमार्गेयुतां २४ ५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

62A

तान्नियुक्तां सेशिहां शिल्पिभिर्विशालां कृतां एवमुकरीत्या सत्कृता एवमुकरीत्या सत्कृतां दारुनिर्मितं क्रीडाप-
र्वतयुक्तां चारुकर्मभिः परिष्क्रिया कर्मभिः परिष्कृतां २४ तदेवाह वराभरणमालैश्चयुक्तामिति शेषः गूढमार्ग
नेनापि शिबिकां परिप्रसार्यमाणां पंजरेण संछन्नां निविडां २५ २६ विनीयतां दहनदेशमिति शेषः २७ [illegible]

सु॰ सुनियुक्तां विशालां च सत्कृतां शिल्पिभिः कृतां दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृतां २४ वराभरणमा
ल्यैश्च विचित्रमालैश्च शोभितां गुहागहनसंछन्नां रक्तचंदनभूषितां २५ पुष्पौघैः समभिच्छन्नां पद्ममालाभि
रेव च तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृतां २६ ईदृशीं शिबिकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् क्षिप्रं वि
नीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयतां २७ ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा आरोपयत विक्रोशन् अंगदेन
सहैव तु २८ आरोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितं अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितं २९ आज्ञा ९८
पयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः और्ध्वदेहिकमार्यस्य क्रियतामनुकूलतः ३० विश्राणयंतो रत्नानि विविधा-
नि बहूनि च अग्रतः प्लवगा यांतु शिबिका तदनंतरं ३१ राजामृद्धिविशेषा हि दृश्यंते भुवि यादृशी तादृशीमि
ह कुर्वंतु वानरा भर्तृसत्क्रियां ३२ तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदैहिकं ३३ ॥

उद्यम्य हस्ताभ्यां भूमेरुद्धृत्वा २८ शिबिकामारोप्य शिबिकायां स्थापयित्वा २९ अनुकूलतः नदीतीरस-
मीपतः ३० विश्राणयंतः वितरंतः त्यागाय यदिष्ट्यत्वयः ३१ तादृशीमिह भर्तृसत्क्रियां कुर्वंतु ३२ ३३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा.
कि. टी.
६३
63

प्रीतादितांःसमंततः २४ २५ विक्रोशंतीवप्रतिध्वनिनेतिशेषः जलसंवृतेसमंतात्जलावृतेनभूदेशे २८ ४० महा

ग्रंथाटंपरिरभ्याङ्गतारप्रभृतयस्तथा क्रोशंतःप्रययुःसर्वेवानराहतबांधवाः २४ ततःप्राग्विहितांसर्वावा

नर्योस्वपयाउग्राः भुक्तावीरवीरेतिभूयःक्रोशंतितांप्रिय २५ ताराप्रभृतयःसर्वावानर्योहतबांधवाः

प्रजज्ञस्तुस्तुभर्तारंक्रोशंत्यःकरुणस्वनाः तासांरुदितशब्देनवानरीणांवनांतरे वनानिगिरियश्चैवविं

क्रोशंतीवसर्वतः ३० पुलिनेगिरिनद्यास्तुविविक्तेजलसंवृते चितांचक्रुःसुबहवोवानरावनचारिणः ३८

अवरोप्यततःस्कंधाच्छिबिकांवाहनोचिताः तस्थुरेकांतमाश्रित्यसर्वेशोकपरायणाः ततस्ताराचितेर

ध्याशिबिकातलशायिनं आरोप्यांकेशिरस्तस्याविललापसुदुःखिता ४० हावानरमहाराजहानाथ

ममवत्सल हामहार्हमहाबाहोहाममप्रियपश्यमां जनंनपश्यसीमंत्वंकस्माच्छोकाभिपीडितं ४१

प्रहृष्टमिवतेवक्त्रंगतासोरपिमानद अस्तार्कसमवर्णंचलक्ष्यतेजीवतोयथा ४२ एषत्वांरामरूपे

णकालःकर्षतिवानर येनस्मविधवाःसर्वाःकृताएकेषुणावने ४२ इमास्ता

स्तवराजेंद्रवानर्योस्तवगास्तव पादैर्विकृष्टमध्वानमागतांःकिन

बुध्यसे ४४ ॥

इंद्रतमभोवाई ४१ ४२ रणेसुग्रीवेणमहेष्वप्येकाविदनेरतिपाठः ४२ अस्तवशाःस्तुतिगातिमतानेत्यःविं

63A

४४ ४२ यथा पुरंस्य यथा हृष्टैर्वैक्रीडामदेत्वयास्त हेतिविलल्लपेतिशेषः ४० ४८ ४९ विधिवत्तस्य प्रदेशात्रविधिनेत्यर्थः
अपसव्यं अपसव्यपरिक्रमणं ४० ४२ प्रेतकार्याणि जलदानादि सर्वाणि अकार्यत इति कर्तव्यता अपरिदृष्टवानि

स्मा!

ततो वृक्षान्नतु सर्वैस्ता भार्याश्चुतृतिभानना: रुदन्तीनेत्त्रसेकत्र सुग्रीवं प्लवगेश्वरं ४५ यत्तेहि स्सविवाराजे
त्वानप्रभूतयस्तव प्रवासोत्तनस्यायं यमिवायं विवादिति ४६ विसर्जयैतान्स्सविवान्यथाश्रसमिदम
ततः क्रीडामदेस्सर्वा वनेषु मदनोत्कटाः ४७ एवं विलपती तारा पतिशोकपरिप्लुता अश्रापयतिस्म तदा परावृतां ३
वानर्यः शोककर्षिताः ४८ ततः सर्वजनैस्सार्धं सोंगदः पितरं रुदन् चितामारोपयामास शोकेनाभिहतेन्द्रि
ध्यि५ यः ४९ तेनाग्निं विधिवद्दत्त्वा सोपसव्यं चकार ह पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ५० संस्कृत्य वालिनं
ल्म तं विधिवत्प्लवगर्षभाः आजग्मुरुदकं कर्तुं नदीं शुभजलां शिवां ५१ ततस्ते सहितास्तस्यां गदं स्थाप्य
वोनराज चाग्रतः सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वालिने जलं ५२ सुग्रीवेणैव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः समान
ल३ शोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत ५३ ततोथतं वालिनमग्र्यपौरुषं प्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणाहतं
ते प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसं तदा सलक्ष्मणं राममुपेयिवान्हरिः ५४ इत्यार्षे रामायणे किष्किन्धाकांडे पं
चविंशः सर्गः २५

न्यर्थः ४२ ४४ इति पंचविंशः सर्गः २५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा.
वाकि.
टी.
६४
64

क्लिन्नवाससमार्द्रवाससं शाखामृगमहामात्याः वानरबलेप्रधानाः १ २ ३ ४ ५ कार्याणिराजकार्याणि य
थाविधिस्नातः राज्याभिषेकाभिषिक्तिः ८ ॐ स्वामिसंबंधं वानरस्वामित्वसंबंधं सुग्रीवस्यराज्याभिषेकेनविशे.

ततःशोकाभिसंतप्तंसुग्रीवंक्लिन्नवाससं शाखामृगमहामात्याःपरिवार्योपतस्थिरे १ अभिगम्यमहाबाहुं
राममक्लिष्टकारिणं स्थिताःप्राञ्जलयःसर्वेपितामहमिवर्षयः २ ततःकाञ्चनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यंहनूमान्मारुतात्मजः ३ भवत्प्रसादात्सुग्रीवःपितृपैतामहंमहत् वानराणांसुदु
ष्प्रापंप्राप्तराज्यमिदंप्रभो ४ भवतासमनुज्ञातःप्रविश्यनगरंशुभम् ५ संविधास्यतिकार्याणिसर्वाणि
ससुहृज्जनः स्नातोयंविविधैर्गन्धैरौषधैश्चयथाविधि अर्चयिष्यतिमाल्यैश्च रत्नैश्चविशेषतः ६ इमांगिरिगु
हांरम्यामभिगन्तुमिहार्हसि कुरुष्वस्वामिसंबंधंवानरान्संप्रहर्षय ७ एवमुक्तोहनुमताराघवःपरवीरहा
प्रत्युवाचहनूमन्तंबुद्धिमान्वाक्यकोविदः चतुर्दशसमाःसौम्यग्राममेवायदिवापुरं नप्रवेक्ष्यामिहनुमन्
पितुर्निर्देशपालकः ८ सुसमृद्धांगुहांदिव्यांसुग्रीवोवानरर्षभः प्रविष्टोविधिवद्वीरःक्षिप्रंराज्येभिषिच्यतां ९ एव
मुक्त्वाहनूमन्तंरामःसुग्रीवमब्रवीत् वृत्तज्ञोवृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमं
॥ इममप्यंगदंवीरंयौवराज्येभिषेचय १२ ॥
षः ७ ८ ९ १० अभिषिच्यतांमहाज्ञायात्वयेतिशेषः ११ १२ ॥

गुहां
सुदंष्ट्राणांसं
पन्नबलशालि
नांमहात्मनां
ज्येष्ठस्य
६४

६५A

यतो ज्येष्ठस्य जेष्ठः सतो विक्रमेण ज्येष्ठस्य सदृशश्चेतस्मैव राज्ययोग्यः १३ सोतान्वेषणो रावणो निरसनो
द्योगोः स्यैव कर्तव्य इति सुग्रीवाभिप्रायमाशंक्याह स्वेवाक्त इतित्यादिना पर्वत्वारो वार्षिक सत्तकाः प्रवृत्ताः
यामेयं यद्वइ तियोजना १४ १५ शुक्ला मासतामासतेन शुक्रो त्यर्थः प्रस्तांस्या समेतिशेषः १६ यतयत स्मेः

ज्येष्ठस्य दिसुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण च अंगदोयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् १७ पूर्वोऽयं वा
र्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिक संज्ञिताः १४ नायमुद्योगसमयः
प्रविश त्वं पुरीं शुभां अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते [illegible] सहलक्ष्मणः १५ इयं गिरिगुहा र
म्या विशाला युक्त मारुता प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला १८ कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं राव
णवधे यत पथनः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयं १० अभिषिंचस्व राज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय १६
इति रामाभिनुज्ञातः सुग्रीवो वानरर्षभः प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किंधां वालिपालितां १९ तं वान
रसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरं अभिवार्य प्रहृष्टानि सर्वतः प्लवगेश्वरं २० ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा ह
रिगणेश्वरं प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः २१ सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्य
वान् भ्रातुरंतःपुरं सौम्यं

मयः पत्लारंभसंकेतः १० अभिषिंचस्वात्मानमितिशेषः १८ २० मूर्ध्ना प्रणा
म्य नम्रीभूय वसुधायां दंडवत्पतिताः समाता ग्रन्थ्यमनस्काः २१ उत्थाप्य वसुधायां पतितानितिशेषः २२

पत्रि० रामा० ॥ २१ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰ ६६
65

२३ प्रगाढान् प्रयोजय २४ गाथानूगायइव्यासि २६ २७ समालंभजभगालेपनदूव्यंतदेवादगोरोचनमित्यादि
२८ द्विजर्षभानवानरजातौ द्विजर्षभान् २९ ३॰ हेमप्रविष्ठानेहेममयपीठप्रक्षेववासेनमंत्रैःस्थापयित्वाव

प्रविष्टंभीमविक्रांतंसुग्रीवंवानरर्षभं अभ्यषिंचत सुहृदः सहस्राक्षमिवामरा ३२ तस्यपांडुरमाज
ह्रुःछत्रंहेमपरिष्कृतं शुक्लेचवालव्यजनेहेमदंडेयशस्करे तथारत्नानिसर्वाणिसर्वबीजौषधानिच
३४ सक्षीराणांचवृक्षाणांप्ररोहान्कुसमानिच शुक्लानिचैववस्त्राणिश्वेतंचैवानुलेपनं ३५ सुगंधीनि
चमाल्यानिस्थलजान्यंबुजानिच चंदनानिचदिव्यानिगंधांश्चविविधान्बहून् अक्षतंजातरूपंच
प्रियंगुमधुसर्पिषी दधिचर्मचवैयाघ्रंवराहौचाप्युपानहौ ३७ समालभनमादायगोरोचनमनः
शिलाः आजग्मुस्तत्रमुदिताववराःकन्याश्चषोडश ३८ ततस्तेवानरश्रेष्ठंयथाकालंयथाविधि रत्नैर्वस्त्रैश्चभक्ष्यै
श्चतोषयित्वाद्विजर्षभान् ३९ ततःकुशपरिस्तीर्णंसमिद्धंजातवेदसं मंत्रपूतेनहविषाहुत्वामंत्रविदोजनाः
४१ प्रोष्ठपदेविविधैर्मंत्रैःस्थापयित्वावरासेने नदीनदेभ्यःसंहृत्यतीर्थेभ्यश्चसमंततः ४२ आहृत्यचसमु
द्रेभ्यःसर्वेभ्योवानरर्षभाः अपःकनककुंभेषुनिधायविमलंजलं ४३ शुभैर्वृषभशृंगैश्चकलशैश्चापि

स्वर्णाख्यायत्रेणहेदसेत्यादिमंत्रैरासनेस्थापयित्वेत्यर्थः ३१ ४४ नदीनदेभ्यस्तीर्थेभ्यःसमुद्रेभ्यश्चअपआ॰
तत्यसंहृत्यमिलिताःकृत्वाविमलंजलंकनककुंभेषुनिधायेतिसंबंधः ४२ सास्त्रदृष्टेनमहर्षिविहितेनव

65A

३५ ३६ त्वष्टाप्रवृत्तश्चः किलकिलाशब्दं चक्रुरेवं ततः ३७ ३८ ३९ तारमेव सुग्रीवं गदाभिषेकस्य माहात्म्येवेव॰
गजेन्द्रा गवा हेमगवयः शरभो गन्धमादनः मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनुमाञ्जाम्बवान्नलः ४० अभिषिषिचेत
सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ४१ अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानर
पुंगवाः प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टाः शतसहस्रशः ४२ रामस्य तु वचः कुर्वन् सुग्रीवो हरिपुंगवः अं
गदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभिषेचयत् ४३ अंगदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवंगमाः साधु साध्वि
ति सुग्रीवं महात्मानो ह्यपूजयन् ४४ रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे ता
दृशे तत्र वर्त्मनि ४५ हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता बभूव नगरी रम्या किष्किन्धा गिरिग
ह्वरे ४६ निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः रुमां च भार्यामुपलभ्य वीर्यवा
नवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ४७ इत्यार्षे रामायणे किष्किन्धाकाण्डे षड्विंशः सर्गः अभिषिक्ते तु
सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहां आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिं शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमरवै
र्वृतं नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलं १ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितं मेघराशिनि
भं शैलं नित्यं शुचिकरं शिवं २ ॥

तमनिवर्तमाने सति ४० ४२ इति षड्विंशः सर्गः गुहां किष्किन्धाख्यां प्रस्रवणं प्रस्रवणाख्यं १ गिरिं वर्णयति

किष्किं ६२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा·
वाकि·
टी·
६६
66

प्रविश्यकृत्प्रत्यग्रहीत् ४ समयंकृत्वाशारदंउद्योगइतिसंकेतंकृत्वाकालयुक्तंतत्कालोचितं ५ गुहमारु
ताउचितवाता ६ वर्षेराजेज्ञानानावेष्टने वार्षिकान्मासान्इत्यर्थः नदीसंवर्धितदुर्गैः संयुते ८ हृदसमुद्रेष्वास्रव
णे ११ १० नलिनीपुष्करिणीगुहायानावांहस्तेषुविवारितरसमृद्धागुहासमीपवर्तिनीभविष्यतीत्यर्थः ॥ श्री

तस्यशैलस्यशिखरेमहतीमायतांगुहां प्रत्यगृह्णतवासार्थंरामःसौमित्रिणासह ४ कृत्वाचस
मयंरामःसुग्रीवेणसहानघः कालयुक्तंमहद्वाक्यमुवाचरघुनंदनः ५ विनीतंभ्रातरंभ्रातालक्ष्मणं
लक्ष्मिवर्धनं इयंगिरिगुहारम्याविशालायुक्तमारुता ६ अस्यांवत्स्यामिसौमित्रेवर्षरात्रमरिंदम
गिरिशृंगमिदंरम्यमुत्तमंपार्थिवात्मज ७ श्वेताभिःकृष्णताम्राभिःशिलाभिरुपशोभितं नाना
धातुसमाकीर्णंनदीदर्दुरसंयुतं ८ विविधैर्वृक्षषंडैश्चचारुचित्रलतावृतं नानाविहगसंघुष्टंमयूर
स्वनादितं ९ मालतीकुंदगुल्मैश्चसिंदुवारैःशिरीषकैः कदंबार्जुनसर्जैश्चपुष्पितैरुपशोभितं १० इ
यंचनलिनीरम्याफुल्लपंकजमंडिता नातिदूरेगुहायानौभविष्यतिनृपात्मज ११ प्रागुदक्प्रव-
णेदेशेगुहासाधुभविष्यति पश्चाच्चैवोन्नतासौम्यनिवातेयंभविष्यति १२ ॥

सिंदुवारैःशिरीषकैः

गुदक् प्रवणेईशानदिक् स्रवतिदेशेवर्तमानागुहासाधुसम्यग्भविष्यति पैरस्यवातवर्षप्रवेशाभावा-
त्साधुत्वंबोध्यं तेननेऋतद्वारत्वमुचितं पश्चाद्भागेचेशावनात्प्रनपवगुरोवानतिरोधकत्वान्निवातावं १२

66A

गुहाद्वारे तस्यैनेन वर्हितप्रवेशानसौकर्यं १३ १४ अपरशृंगं श्वेतमिव कृष्णमिव स्थितमित्यर्थः १५ १६ अतिमुक्तः
गुहाद्वारे वसो मिश्रशिला समतला शिवा स्वच्छा चैवायता चैव भिन्नांजनचयोपमा १७ गिरेः शृंगमिदं
तात पश्य चोत्तरतः शुभं भिन्नांजनचयाकारमंभोदमिवोदितं १८ दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेत
कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविराजितं १९ प्राचीनवाहिनीं चैव नदीं मृणमकर्दमां गुहायाः पूर्वतः प
श्य चित्रकूटे जाह्नवीमिव १६ चंपकैस्तिलकैः सालैस्तमालैरतिमुक्तकैः पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैरु
पशोभितां १७ वानीरैस्तिमिदैश्चैव वकुलैः केतकैरपि हितालैस्तिनिशैर्नीपैर्वेतसैः कृतमालकैः १८ ती
रजैः शोभिता भाति नानारूपैस्ततस्ततः वसनाभरणोपेता प्रमदेवाभ्यलंकृता १९ शतशः पक्षिसंघैश्च
नानानादविनादिता एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकैरलंकृता २० पुलिनैरतिरम्यैश्च हंससारससेविता
प्रहसंत्येव भात्येषा नानारत्नसमन्विता २१ क्वचिन्नीलोत्पलच्छन्ना भाति रक्तोत्पलैः क्वचित् क्वचिदा
भाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुड्मलैः २२ पारिप्लवशतैर्जुष्टा बर्हिक्रौंचविनादिता रमणीयानदीसौम्या मु
निसंघैर्निषेविता २३ पश्य चंदनवृक्षाणां पंक्तीः सुरुचिरा इव ककुभानां च पश्यैतं मनसैवोदितां समं २४

कः पुंड्रकः पद्मकः स्यंदनभेदः सरलः पीतद्रुः १७ १९ एकैकमनुरक्तैश्च परस्परान्युरागयुक्तैः २० २१ २२ पारिप्लवाः ज
लपक्षिणः २३ चंदनवृक्षाणां ककुभानां च पश्य एतं पंक्तिरूपं इति शेषः मनसैवोदिताः समं मनसः संकल्पेन

स ३ मिवांबरं २ उप२ मैर ली २

समंथ्याराख्याउद्दितः नैषधीयसंजे... २४

पं.क्त्री: १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा. वा. कि. टी. ९२ २५ नातिदूरस्थगामकं गीतेत्यादि मृदंगाडंबरैः मृदंगवाद्यैः २७ बहूनि दृष्टपापानि उग्रमवस्तानि यत्र तादृशैः ऊं
जायस्थितित्रितिमिरविशेषणं २९ वर्द्धद्वयेसुखेस्नायनवर्द्धवर्द्धद्व्यवतिरितिः स्वावे ३० उदयाभ्युदितेउदये
घृतेकृष्णमणीयायदेशाः शात्रुनिषूदन ३ छंदस्यावसौमित्रेसार्धं चनिवसावहे २५ इतस्वनातिदूरेसा
किष्किंधाविचित्रकानना सुग्रीवस्यपुरीरम्या भविष्यति नृपात्मज २६ गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयतेजयतां
वर नर्दतांवानराणांचमृदंगाडंबरैःसह २७ लब्ध्वाभार्यांकपिवरः प्राप्यराज्यंसुहृद्वृतः ध्रुवंनंदति
सुग्रीवः संप्राप्यमहतींश्रियं इत्युक्त्वान्यवसत्तत्रराघवः सहलक्ष्मणः बहुदृश्यदरीकुंजेतस्मिन्प्र
स्रवणेगिरौ २९ सुसुखेहिबहुद्रव्येतस्मिन्प्रस्रवणेगिरौ वसतस्तस्यरामस्यरतिरल्पापिनाभवत्
हृतांहिभार्यांस्मरतः प्राणेभ्योपिगरीयसीं उदयाभ्युदयंदृष्ट्वाशशांकंसविशेषतः ३१ आविवेशनतंनि
द्रानिशासुशयनेगतं तत्समुत्थेनशोकेनबाष्पोपहतचेतनं ३२ तंशोचमानंकाकुत्स्थंनित्यंशोक
परायणं तुल्यदुःखोब्रवीद्भ्राता लक्ष्मणोनुनयन्वचः ३३ अलंवीरव्यथांगत्वानत्वंशोचितुमर्हसि
शोचतोह्यवसीदंतिसर्वार्थाविदितंहिते ३४ भवान्क्रियापरोलोकेभवान्देवपरायणः आस्तिकोधर्मशी
लश्चव्यवसायीचराघव ३५ ॥ अनुनयंविनयंयुक्ते ३३ व्यथांगत्वाऽल
पर्वते ऽभ्युदितं उदयंप्राप्ते ३१
व्यायामास्थितपर्वः ३४ क्रियापरोनित्यकर्मानुष्ठाता देवपरायणोदेवपूजकः व्यवसायीउद्यमी ३५ ॥

67

न्दिवरलोधरे

ध्वा ३

वे४

धर्म

ॐ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

राक्षसं हन्तुमर्हसि

67A

अव्यवसितः शोकेनायमदीनस्त्वं राक्षसं हन्तुं न समर्थः विक्रमे विक्रमस्थाने रणाजिह्मकारिणं कुटिलं ४६
व्यवसायमयोगं ४७ परिवर्तयितुं भ्रंशयितुं तरीयं कर्त ४८ ४९ दीप्तैर्दीपकैरिति शेषः कालहोमकाले ५०५१

न ह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः समर्थस्त्वं रणे जेतुं विक्रान्तं जिह्मकारिणम् ४६ समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरं कुरु ततः सपरिवारं तं निर्मूलं कुरु राक्षसम् ४७ पृथिवीमपि काकुत्स्थ ससागरवनाचलां परिवर्तयितुं शक्तः किमङ्ग पुन रावणम् ४८ शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोऽयमागतः ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं त्वं वधिष्यसि ४९ अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् ५० लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभं राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ५१ वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ५२ एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् ५३ शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचने तव २२

किं पुनर्लोकरावण लं ३

अनुरक्तेन स्निग्धेन तत्. सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ५४ ॥ त्वकालोचितप्रियपरेण
हितेनोदर्कहितैषिणा सत्यविक्रमयुक्तेन ग्रीमान्यपराक्रमयुक्तेन यद्वाच्यं तत्सर्वं त्वयोक्तमिति संबन्धः ५२
तेजः सहजमिति शेषः प्रोत्साहयामि ५३ सुग्रीवस्य प्रसादं चित्तसौमनस्यं नदीनां चामलोदकत्वरूपं ५४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

68

रा॰ वा॰ कि॰ टी॰ २८

सुग्रीवप्रथमस्माकं प्रत्युपकारं करिष्यतीत्याशयेनाह उपकारेणेति त्वेदृशोवयारेणउपकारिणागुरुकोवी
रः केनचित्कृतोपकारः पुरुषः प्रतिकारेण प्रत्युपकारेणैव कृतपर्वानिश्चयस्तत्राह अकृतज्ञो भूत्वाप्यप्र
तिकृतः अकृतप्रत्युपकारो भवति तदा सत्त्ववतां परमसात्विकानां मनो हन्तिदोषो भवति अतो मित्रत्वाद
वश्यं सप्रत्युपकारं करिष्यत्येवेति भावः ४५ तदेव रामवाक्यमेव युक्तं प्रणिधाय निश्चित्य आत्मनः शुभं दर्शने

उपकारेण वीरस्तु प्रतीकारेण युज्यते अकृतज्ञोः प्रतिकृतो हंति सत्ववतां मनः तदेव युक्तं प्रणिधा
य लक्ष्मणः कृतांजलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितं उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः
शुभं ४६ यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेंद्र कर्ता नचिराद्धरीश्वरः शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिदं भवा
न्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः नियम्य कोपं प्रतिपाल्यतां शरत्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह वसाच
लेस्मिन्मृगराजसेविते संवर्धयन्शत्रुवधे समुद्यतः ४८ इत्यार्षे रामायणे कि॰ सप्तविंशः २७

शुभां मतिं प्रदर्शयन्नुवाच ४६ नचिरादिति विलंबिते इदं जलप्रपातं शरत्प्रतीक्षो रिपुनिग्रहे धृतः स्थि
रनिश्चयः भवान्क्षमतां वर्षाकालकृतविरहवेदनां मा कृथा इत्यर्थः ४७ किं सुग्रीवगुणधेयेभावेणाह निष्पा
मीत्येवं रुद्धे राममालप्य हतिपत्ति संवर्तयत् उक्तकालं च पश्यन् ४८ इति सप्तविंशः २७ २८

68A

सतदेति १ यः समयः सुग्रीवाय त्वयवस्थानावधित्वेन संकेतितः सोयं जलागमः कालः अद्य संप्राप्तः संप्रवृत्तः
हे लक्ष्मण त्वं गिरिसन्निभैर्मेघैः संवृतं नभः पश्य २ द्यौः भास्करस्य गभस्तिभिः किरणैः समुद्राणां रसं पीत्वा नवमा
सधृतं कार्त्तिकमाद्याषाढपर्यंतं नवमासं भृतं रसायनं षड्रसानां कारणं गर्भं जलं प्रसूते त्यजति ३ मेघ एव सो

तथाहिवालिनंहत्वासुग्रीमभिषिच्यच वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् १ अयं स
कालः संप्राप्तः समयोद्य जलागमः संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः २ नवमासधृतं ग
र्भं भास्करस्य गभस्तिभिः पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनं ३ शक्यमंबरमारुह्य मेघ
सोपानपंक्तिभिः कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरं ४ संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरंतेष्वधिक
पांडुभिः स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवांबरं ५॥

पानानि तेषां पंक्तिभिः अंबरमारुह्य कुटजार्जुनानां वार्षिकपुष्पाणां मालाभिः दिवाकरमलंकर्तुं शक्यं किंगा
सामाः त्वेन सुकं ४ संध्यारागोत्थितैः उत्थितं संध्यारागे अंतरांतरासुहितसंध्यारागेसितियावत् अंतपर्यंता
वैः अंतेषु पर्यंतेषु अधिकपांडुभिः श्वेतैः स्निग्धैः किंचिज्जलसंबंधात् अभ्रपटच्छेदैः अभ्ररूपखंडपटैः अंबरमा

ग० वा० कि टी० ५५ 69

मंदमारुतपवनैर्निश्वासोऽयस्यतेः श्वेनेनातिरंतरनिश्वासवद्वैमुच्यते संध्यारूपेण चंदनेन हरिचंदनेन रंजिते
स्रालिम श्वेनेनत्यपशांतिकरः शीतोपचारउक्तः प्रापांडुजलदैः शीतगुणमेव जलदस्यानेकामातुरस्य कथा
लारिविरहेणपांडुरद्वैव श्वेतपत्रकामातुरैकांताविरहपीडितमिवेतुल्या रूपकानुप्राणिता ६ चर्मेणार
चितेन सापरिक्लिष्टामतमा वाष्पप्राणेन जलेन च ७ मेघैः सोदराहितनिर्मुक्ताः प्रतिमंदताकराः तिमंदसवक्त्री

मंदमारुतनिश्वासं संध्याचंदनरंजितं प्रापांडुजलदं भातिकामातुरमिवांवरं ६ पयोधरमेघपरिक्लिष्टा ५२
नववारिपरिप्लुता सीतेव शोकसंतप्ता मही वाष्पं विमुंचति ७ मेघोदरविनिर्मुक्ताः कर्हारदलशीत
लाः शाक्यमंजलिभिः पातेवातः केतकिगंधिनः ८ पक्षफलार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः सुग्रीव इवशां
तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ९ मेघकृष्णाजिनधराधारायज्ञोपवीतिनः मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव
तलाः केतकगंधयुक्तवातैः शै पर्वताः १० ॥ न्यप्रांयसैरभ्यभ्य सोदादत्ता निश्रायतांजलिभिरापपात्रस्यं
कापितत्रशायोलिः ८ फलाः पुष्पिता अर्जुना यस्मिन् श्वेतेनमालावृते केतकैरपि वासितः स्यते चंदनादिभिते
सुग्रीवस्य मूर्छितधाराभिः श्वेतशैलस्यापि वनदाहकत्वाद्वाग्नि ९ मेघाः पक्षकृष्णाजिनानि तत्रहारिणः पुरा०
वर्षाधारा सलद्रूपयज्ञोपवीतधाराः मारुतापूरितत्वेन शब्दवतः प्राधीताः अध्ययनमक्रांत घटेवखर्वशोभतस्य

ं० टीं० ५५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

69A

हेमीभिः कशाभिस्त्विविस्फद्धिरभिताडितमिवस्थितं श्रुतगीतस्थितिनउपोविच्छेदः कशनप्रहारेविद्यमाण्यःश
होयस्यतेसर्वेदनविद्यामिवावरभातीतिशेषः ॥ स्फुरंतीचरतीतपस्तनीशब्धा ॥ घनेरतुलिप्राश्वद्रवपव
शावहृत्याद्धहृतिशाकरायास्तनाः प्रतिहताप्रतिहतप्रावीहितनारमादिशाभन्मथ्यास्तवत्सायनप्रियास
हेतानोहितेः सुखकराःश्रतिभावः ॥३ वाष्पाभिसंरुद्धाननववारिपरिहृतम्रहीसमुद्दताभ्रणाहृतान् वर्षा

कशाभिर्विवैद्येमीभिर्विस्फद्भिरभिताडितं श्रुतस्तनितनिर्घोषंसवेदनमिवांवरं ॥ नीलमेघाश्रिताविद्यु
[illegible]स्फुरंतीप्रतिभातिमे स्फुरंतीरावणस्यांकेवैदेहीवतपस्विनी ॥ इमास्तामन्मथवतांहिताःप्रतिहता
दिशाः प्रनुलिप्ताःश्ववघनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥२ क्वचिद्वाष्पाभिसंरुद्धानवर्षागमसमुत्सुकान् कुटजा
न्यपसाभिव्रपुतानगिरिसानुषु ॥४ ममशोकाभिभूतस्यकामसंदीपनास्थितान् [illegible] २४
स्वःप्रशांतेसस्त्रिग्धोयवावृनिदाघदोषप्रसराःप्रशांताः स्थिताहियात्रावसुधाधिपानांप्रवासिनायांति
नरःस्वदेशान् ॥५ संप्रस्थितामानसवासलुब्धाःप्रियान्विताःसंप्रतिचक्रवाकाः अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु
यानानिमार्गेषुनसंपतंति ॥६
यांबुगामेनसमुत्सुकान् स्वहर्षानसमुद्गस्थितानित्यन्वयः ॥४ सहिमःसप्रीतः
निदाघस्यदोषप्रसरास्तापादयः स्थितानिहेतत्यर्थः स्वदेशान्त्यानिप्रियाविप्रकेस्यानमशाक्यत्वात् ॥५ मानः
समसप्तिवासापलब्धाः अभीक्ष्णमतिशयेनयद्धर्षोदकतेषुक्लिष्टगमनेषुमार्गेषुयानानिरथादीनितसंपतंति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा० कि० टी० ७०

प्रकीर्णाम्बुधरं तोयविकीर्णमेघमुक्तपवनं क्वचित्प्रकाशं क्वचिल्लविरर्कसंनिरुद्धं नभः प्रशांतमहार्णवस्य निस्त
रंगसमुद्रस्य रूपस्वरूपमिव विभाति १७ सर्जैरवगृहीष्यन्व्यामिश्रितपर्वतनितंबधान्सेवंयेनतामसपूरशः
हेस्तुपातमसवसतेनंवजलशैलोपमाः द्रुमनगाः वहति मदहस्तिवरतो १८ रसाकुलरसवत् षट्पदसंनिकाशभुक्ते

कोकिलप्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति क्वचित्क्वचिर्कविनिर्वसन्निरुद्धं प्रशांतमहार्णवस्य १७
व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पैर्नवं जलं पर्वतधातुताम्रं मयूरकेकाभिरनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहंति
१८ रसाकुलं षट्पदसंनिकाशं प्रभुज्यते जंबुफलं प्रकाशं अनेकवर्णं पवनावधूतं भूमौ पतत्याम्र
फलं विपक्वं १९ विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेंद्रकूटाकृतिसंनिकाशाः गर्जंति मेघाः समुदी
र्णनादा मत्ता गजेंद्रा इव संयुगस्थाः २० वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्योत्सवबर्हिणानि वनानि
निरीक्ष्य बलाहकानि पश्यापराह्णे सुविशेषकं विभाति २१ समुद्वहंतः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदं
तः महत्सु शृंगेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयांति २२ ॥ विश्रम्य

मद्यवर्णं जंबुफलं प्रकाशं पश्य ... यथा भवति तथा भुज्यते जनैरिति शेषः आम्रफलस्यातिपक्वत्वात्स्वतएव
भूमौ पातः १९ विद्युत्पताकायुक्ताः बलाकातीनालप्रायं मालासहिताः शैलेंद्रकूटः शिखरतत्प्रकाशा मेघा ग
र्जंति २० नगोत्सवप्रवृत्तनवमयूराणि नितरां हृष्टा बर्हकाय ... तानि वनानि २१ बलाकिनो मेघाः सलिलभारं स

फलं

लो१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

70A

गर्भधारणार्थं मेघमभिकामं तत इति मेघाभिकामाः परिसंपतंतीं नभसि गर्भहेतोः प्रतपवसमोदिताः हर्षवतीव-
लाकपंक्तिः भातिकेव वातकंपिता वराश्रेष्ठा पौंडरीकी ग्रथितपद्मसंबंधिनी ग्रारचिता लंबमानतया कृतायं वरस्यामा-
लेव २२ वालेंद्रगोपैरंतरे मध्ये विचित्रेते नवशाद्वलेन युता भूमिर्विभातिकेव स्वैः शुकवर्णेन नष्टेला हस्ता विद्रु-
तेनेकवेलेन गात्रसंपृक्तेन हृतानारीव २४ निद्रां तितमाषाघास्वापान्सचातकःष्टा गर्भधारणार्थं प्रवृत्तं स्पर्षयोगिता

मेघाभिकामा परिसंपतंती संमोदिता भातिवलाकपंक्तिः वातावधूता वरपौंडरीकी लंबेव माला रचिता-
वरस्य २३ वालेंद्रगोपांतर विचित्रितेन विभातिभूमिर्नवशाद्वलेन गात्रानुषक्तेन शुकप्रभेण नारीव लाक्षो-
क्षितकंबलेन २४ निद्राशानेकेशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति
कांता सकामा प्रियमभ्युपैति २५ जाता वनांताः शिखिसंप्रनृत्ताः जाताः कदंबाः सकदंबशाखाः जाता वृ-
षा गोवृषसमानकामा जाता मही सस्यवनाभिरामा २६ वर्षंति वर्षंति नदंति भांति ध्यायंति नृत्यंति समा-
श्वसंति नद्यो घना मत्तगजा वनांताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवंगाः २७

लंकारः २५ शिखिनो संप्रनृत्तं प्रवृत्ते सकदंबाः कदंबपुष्पसहिताः शाखा येषां ते समानकामा उभये पिकाम-
वंतः सस्यैर्वनैः अभिरामा रमणीया २६ नद्यादयो यथाक्रमं वर्षंतीत्यादिक्रियाभिः संबध्यंते प्लवंगमाः समाप्त.

इति घटकर्परकाव्यं २७

ह्लृष्टाः सर्वे एव संतुष्टाः वनवननिर्झरेषु क्रीडया केतकं गंधमाघ्राय प्रहर्षिताः प्रकर्षेण मत्ताः प्रपातशब्देन
प्रपतितनिर्झरेण शब्देनाकुलिताः समदा गजेंद्राः मयूरैः सार्धं नदंति २८ धारानिपातैः वर्षधारानिपातैरभिहन्यमा
नाः अत एव पुष्पविहीनाः केवलं शाखाभिर्लंबमानाः षट्चरणभोगाः पुष्परसैः पुष्पमकरंदपानैः रवर्णा कदंबानि
विटपे देवतोपमान्येव नात्यंतिकं तत्यजंतीति न संबंधः २९ अंगाराः शांता अपि नवचूर्णस्य यत्र उत्कटाः समृद्धशालतमालाः समू
प्रहर्षिताः केतकपुष्पगंधमाघ्राय हृष्टा वननिर्झरेषु प्रपातशब्दाकुलिता गजेंद्राः सार्धं मयूरैः समदा न
दंति २८ धारानिपातैरभिहन्यमाना कदंबशाखास्वविलंबमानाः क्षणार्जितपुष्परसावगाढं शनैर्म
१३ दं षट्चरणाः त्यजंति २९ अंगारचूर्णोत्कर संनिकाशैः फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः जंबूद्रुमाणां प्रविभांति
५४ शाखा निपीयमाना इव षट्पदौघैः ३० तडित्पताकाभिरलंकृतानामुदीर्णगंभीरमहारवाणां विभांति रू
पाणि बलाहकानां रणोत्सुकानामिव वारणानां ३१ मार्गानुगाः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं नि
शम्य युद्धाभिकामः प्रतिनागशंकी मत्तो गजेंद्रः प्रतिसंनिवृत्तः ३२ क्वचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः क्वचि
त्प्रनृत्ता इव नीलकंठैः क्वचित्प्रमत्ता
हैः फलैरुपलक्षिता जंबूद्रुमाणां शाखाः षट्पदैर्निपीयमाना इव भां
ति ३०-३१ स्वनिवाससमूहं शैलवनानुसारी मार्गानुगामी नेनं संप्रस्थितो मत्तो गजेंद्रः शृणोति मेघरवं निशाम्य शब्दं श्रु
त्वा नागांतरस्याकीय युद्धाभिकामः प्रतिनिवृत्तः इति संबंधः ३२ प्रागुक्तं गीतिविषये तत्प्रगीताः एवमुत्तरत्रापि योज्यं

71A

वनांतभूमिरापानभूमिप्रतिनामवृथा तभूमिसदृशी विभाति वनांतभूमिर्वर्षाकालसंभूतैरक्तवर्णैः पुष्पैराक्रां
मधुमदृशावारिशीर्णैव मदस्समत्ताभिरुतैः प्रवृत्तैः शुक्लाद्यापानभूमावपि कदंबादिपुष्पाणि मदशोणानामृतनशाद्वल
नृत्यवेतिमाद्यकंदलस्य बोत्पले ३४ विवर्णीकृदलाः विविधवर्णपत्राः ३५ षट्पादाश्च मरापवते वीणातस्या
मधुरनादायस्मिन्नेवं गमानामेकानां मृदीरितमेव कंठनालायस्मिन् मेचशाद्वापवमृदंगनादालेपविक्रांते

कदंबसर्जार्जुनकंदलाढ्या वनांतभूमिर्मधुवारिशीर्णा मदूरमत्ताभिरुतप्रवृत्तैरापानभूमिप्रतिमा विभाति
३४ मुक्तासमानसलिलपतद्विशुनिर्मलपत्रपुटेषु लग्न हृष्टा विवर्णीकृतछदा विहंगाः सौरेंद्रदत्तं तृषिताः पिबंति ३५
२३ षट्पादतंत्रीमधुराभिनादं प्लवंगमोदीरितकंठतालं आविष्कृतं मेघमृदंगनादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तं ३६ क्व
चित्प्रनृत्तैः क्वचिदुन्नदद्भिः क्वचिच्च वृद्दाग्रनिषण्णकायैः व्यालंबबर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तं ३७
स्वनैर्घनानां प्लवगाः प्रबुद्धा विहाय निद्रां चिरसंनिरुद्धां अनेकरूपाकृतिवर्णनादा नवांबुधाराभिहता नदंति २१
प्रकटिते संगीते वनेषु प्रवृत्तमिव ३६ संगीतविषये केचिन्मृतांनिके चिक्कायेदिके चित्स्मपानां गुरुभवंतितत्सर्वे
वनेषु संपादितं क्वचित्प्रनृत्तैः नारबहुनैः क्वचिदुन्मदद्भिर्गायकैः क्वचिद्वृक्षाग्रनिषण्णकायैर्नृत्यद्भिर्व्यालंब
बर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतं प्रवृत्तमिव ३७ सकमृतिकाबुविरसन्निरुद्धा चिरसंपादितां निद्रां विहाय प्रबुद्धाः
प्लवगा भेकाः अनेकरूपाकृतिः सस्थानं वर्णो नीलपीतादिर्नादश्च येषां ते नवांबुधाराभिर्निहता स्तोत्रं नदंति

स्वभर्तृसंगममभिकांक्षतीभिः लटमनस्याविष्टाभिर्युवतिभिर्लक्ष्यते उपनीयं तेनेत्यर्थः इति वा विघ्नरेणसमुद्राद्विताः ॥ मि
तास्पृक्कोवाकवृणास्तनानाभिः शीर्णानि तटानि ४९ नीलेषु मेघेषु सक्तानवपवारिशीर्णा बद्धमूलनीलमेघाः प्रति
भान्ति दवाग्निदग्धेषु शैलेषु बद्धमूलाः दवाग्निदग्धाः शैलायदि सक्ता भवन्ति तदा तेन रव ५० प्रमत्तशाद्वलन्मत्तरवं

नद्यः समुद्रान्प्रति चक्रवाकास्तटा विशीर्णान्यवगाहयित्वा सगनवप्रावृत्तरणीभोगा इतस्वभर्तामुपेत्य
यान्ति ४९ नीलेषु नीलानवपवारिपूर्णाभेघेषु मेघाः प्रतिभान्ति सक्ताः दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः शैलेषु शैलाख्व
बद्धमूलाः ५० प्रमत्तसंनादितवर्हिणानि मृगाकुलानां मयाकुलशाद्वलानि वेगितनीपानि नवावसितानि गजाः स्वरम्याणि
वनान्तराणि ५१ नवाम्बुधाराहतकेसराणि धुतं परित्यज्य सरोरुहाणि कदम्बपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा भ्रम
राः पिबन्ति ५२ मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा वनेषु विश्रान्ततरा मृगेन्द्राः रम्या नगेन्द्रा निभृता नगेन्द्राः प्रक्रीडितो वारिधरैः
सुरेन्द्रः ५३ मेघाः समुद्भूतसमुद्रनादाः महाजलौघैर्गगनावलम्बाः नदीस्तटाकानि सरांसि वापीर्महीं च कृत्स्नामपवा
हयन्ति ५४ वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रवान्ति वाताः समुदीर्णवेगाः प्रनष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं नद्यो जलं विप्रति

ति रंगे गोपाख्या रक्तहृष्ट प्रचुरशाद्वलसमेतानि वनान्तराणि गजाश्चरन्ति ५१ कदम्बकेसराणामाघ्राणं तेन वा
नीति ५२ निभृतान्यक्रीडायोगाः जाता च सर्वत्र शेषः प्रक्रीडितः कर्तरि निष्ठा ५३ समुद्भूताः समुद्रनादा येषां घनवा
हयन्ति प्रवहजलानि कुर्वन्ति ५४ वर्षप्रवेगाः प्रतिवेगा वृष्टयः विप्रतिपन्नाः मतिविहीना मार्गान्तराणि यस्मिन्स्ताः ५५

72A

नैरभिषिच्यमानानैरेरा: स्वाच्छिंयराज्यसदृपमिव घनांबुकुंभैरभिषिच्यमानाः पर्वतेंद्राः रूपेणैनोमस्त्यविविधयानि
सचितत्वेनानाविधपुष्पतरुद्गलतोपेतत्वान्नवविशिष्टस्वाकारं दर्शयंतीत्यर्थः ५८ गगनस्य घनोपगूढत्वात्तारा
विदर्शनाभवः वित्तप्राज्ञासितामभ्रा ५७ महातिक्रूरानिशीथ्याणि यानाभिर्धौतानि वर्षधाराभिः क्षालितानि

नैरेनैरेंद्रास्त्वपर्वतेंद्राः स्वैरंदंतैः पवनोपनीतैः घनांबुकुंभैरभिषिच्यमानाः रूपंश्रियंस्वामिवदर्शयंति ५८
घनोपगूढंगगनं सतारं न भास्करो दर्शनमभ्युपैति नवैर्जलैर्धौतरजाणिवित्तमात मोविलिप्ताः न दिशः प्रकाशाः ५०
महांतिकूटानि महीधराणां धाराभिधौतान्यधिकं विभाति महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव
लंबमानैः ५८ शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः गुहासु संनादितबर्हिणा
स्तहाराविकीर्यंत इवावभाति ५५ स्वशीघ्रवेगा विपुलाः प्रपाता निर्धौतशृंगोपतलागिरीणां मुक्ता
कलापप्रतिमाः पतंतो महागुहोत्संगतलैर्ध्रियंते ५० सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः
पतंतीवाकुलादिक्षु तोयधाराः समंततः ५१ ॥

लंबमानैर्महाप्रमाणैर्मुक्ताकलापैरिव विपुलैः प्रपातैर्निकांतरूपलक्षितान्यधिकं विभांतीति संबंधः ५८ शैलोप
लप्रतितशैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः निर्झराः शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः संनसन्नादितबर्हिणास्तगुहाहाराव
कीर्यमाणाहारास्त्वाव भांतीतियोजना ५५ निर्धौतप्रक्षालितशृंगाणामुपतलंये सैन तथागुहोत्संगतलैः गुहामध्य

नै० श्रीधरः मासिक ७० नैषधीयटीका ५१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रोष्ठपदो भाद्रपदः
मासि प्रोष्ठपदे २ वा.पा.

रा. कि. वा. टी. ३२

73

विलीयमाने नीरेषु गाहकद्भिः ज्ञापनेयुक्तमीयते ५१ नरेंद्राणां यात्रा आहृता निवृत्ता अतः परप्रस्थिता सेना प्रतिनि
वर्तते सलिलेन समीकृताः छायिवाद्बल्यात्मार्गा निरुद्धाः अतएव वैराण्यपि निरुद्धानीत्यर्थः ५२ ब्रह्मवेदाश्रि
तानामध्ययनमिच्छतां सामगानामयमध्यायसमयः उपाकरणकालः समुपस्थितः ५४ निहतेनकर्मच्छादनादि

विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पंकजैः विकसंत्या च मालत्या गतोस्तं ज्ञायते रविः ५१ वृत्ता यात्रा नरेंद्राणां
सेना प्रतिनिवर्तते वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृता ५२ मासि भाद्रपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षतां
अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ५४ निवृत्तकर्मायतनो नूनं संचितसंचयः आषाढीमभ्युपगतो भर
तः कोसलाधिपः ५५ नूनमापूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः मां समीक्ष्य समायांतमयोध्याया इव स्वनः
५६ इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ५७ अहं तु हृत
दारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ५८ शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च
भृशदुर्गमाः रावणश्च महाञ्छत्रुरपारः प्रतिभाति मे ५९

कर्मायतनात् कृषिमापणं नयरंतस्य सः संचिताः संचयाः जीवनसाधनानि येन सः उपरतगृहव्यापारः कोसलेश्वरो
भरतः आषाढीमाषाढ्यामभ्युपगतः कृतपक्षिविहरणनः काल इत्यर्थः तदुक्तं महाभारते आषाढं वसितेपदेष्वका
दश्यामुपोषितः चातुर्मास्यव्रतं अयोध्यायां किंविरूपमेतानरस्यति ५५ मां समायांतं समीक्ष्य वनतः पतिनिहृतनी

क्लिन्न

73A

क्षेत्रे सुमन्तः ७८

अपत्रपो वृषो वशगो यामाभावं कार्यान्मत्तत्वात्यामसुग्रीवेण प्रियमयासीतान्विषय अदिश्य किंचिदपि नोक्तं ९ अपिचग्र-
तिपरिक्लिष्ट अतिपरिक्लेशं प्राप्य आत्मकार्यगरीयस्त्वात् अस्मात् पोजनस्यातिमहत्त्वात् अत्यर्थं ते नालकालेनासा
यात्यापितव्यर्थः वक्त्रेनियोक्तेनेच्छामि नैवसिधं ९१ उपकारकर्तृवेस्येतेस्मरिष्यति ९२ अकृतज्ञः कृतोपकारानभिज्ञः

अपात्रं चैव वरदेष्वं मामार्गोऽस्मिभूषा दुर्गमान् प्रणीते चैव सुग्रीवेन मया किंचिदीरितं ९ अपिचातिपरिक्लिष्ट-
क्रियादौ समारते आत्मकार्यगरीयस्त्वादुक्तेनेच्छामि वा नवे ९ स्वयमेवाद्विविश्रम्यज्ञात्वा कालमुपागते
उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ९ तस्मात्कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्षण सुग्रीवस्य नदीनां च वश-
मात्मानमनुपालयन् ९३ उपकारेण वीरो हि प्रतिकारेण युज्यते अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ९४ तमेव
युक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितं उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं ९५ यथोक्तमेतत्तव सर्व-
मीप्सितं नरेन्द्रकर्ता नचिराद्धरीश्वरः शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिदं भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ९६ इत्यार्षे अ-
ष्टाविंशः सर्गः समीक्ष्य विमलव्योमगतविद्युद्बलाहकं सारसाकुलसंघुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनं १॥

अकृष्टः अकृतिकृतः प्रत्युपकारमकुर्वन् सत्त्ववतां महात्मनां मनो हन्ति पचीरः प्रत्युपकारसमर्थः उपकारेण हेतुना
प्रतिकारेण युज्यते दृश्यते एव सुग्रीवोऽप्येवं विधत्वात्प्रत्युपकारं करिष्यतीति भावः ९४ नराम मित्यायुःदर्शनेसमत
९५ कर्ताकरिष्यति ९६ इत्याष्टाविंशः सर्गः ईश्वरो व्योम यथा विज्ञहरीश्वरस्य पाराम्पदहनूमानब्रवीदितिगंवमेवान्वयः १

मत्रिकोद पन ४वाचा

प्रदर्शयन्नद गुनिमात्मनः सुमम

न्यैर

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
किष्किं॰
टी॰
७४
74

मंदोदयनीयैयेपा संग्रहार्थयस्यति प्रसक्तां मार्गेकामप्रवृत्तिलक्षणां प्रत्यर्थमाप्नुर्यंत्रमितिशेषः एकांतगतमानसः
कसितेवकामप्ररुषार्थं प्रतनिश्चयं प्राप्तेमानसमास्यते १ निवृत्तकार्यं निष्पन्नवालिवधरूपस्वकार्यं सिद्धार्थं प्र
माथर्थे स्वगोमित्रजानीप्सितामर्थानाप्तिचतं २ स्वांपत्नीप्रख्यां ५५ उक्तत्वराज्यसंदेहमाज्ञिप्तोत्तरेसनहराज्यपाल

समृद्धार्थं च सुग्रीवं मंदधर्मार्थसंग्रहं प्रत्यर्थमसतां मार्गमेकांतगतमानसं १ निवृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रम
दाभिरतं सदा प्राप्तवंतमभिप्रेतान्सर्वानेव मनोरथान् २ स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीप्सितां विह
रंतमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरं ४ क्रीडंतमिव देवेशं नंदनेप्सरसां गणैः मंत्रिषु न्यस्तकार्यं च मंत्रिणामनवे
क्षकं उत्सन्नराज्यसंदेहं काममवस्थित निश्चितार्थोर्थतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ६ प्रसाद्य विविधै
र्वाक्यैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः वाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञो हरीशं मारुतात्मजः हितं तथ्यं च पथ्यं च सामधर्मार्थनी
तिमत् प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयं हरीश्वरमुपागम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् राज्यं प्राप्तं यशश्चै
व कौली श्रीरपि वर्धिता मित्राणां संग्रहः शेषं भवान्कर्तुं महति ९

तसंदेहं निश्चितार्थः निश्चितसर्वशास्त्रार्थः अतएवार्थतत्त्वतः कर्तव्याकर्तव्यसम्यग्ज्ञानवत्तः कुलधर्मविशेष
नित्यकालप्रयुक्तधर्मविशेषमवबोध्येदितितादृशः ६ हितं तत्कालहितं पथ्यं कालांतरहितं तथ्यं सत्यं सामधर्मार्थ
नीतिमद्वाक्यप्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासे स्ववचनप्रामाण्ये कृतनिश्चयमीश्वरहरीश्वर

मनोरमे॰ ५

सुग्रीवस्य वाक्यम् ८ कौशिकहन्यागमाः ४

८

निरपायेर मित्रार्थंर

74A

कालतः शत्रुपकालतः सम्यग्वर्तते साधु यत्नष्ठानवान्वर्तते १० दृष्यतेः नैनेतिदंडः सैन्यं स्वात्मासकरणग्रामूःस·
मेवेतानि मिलितानि नत्वेकिमपि पृथक् ११ निरत्ययेषु अभिनीतार्थं ११ संभ्रमात्त्वरया १२ कालव्यतीतेषु
उचितकालविशेषातिक्रांतेषु पश्चात्तेषु वर्तते तस्मिन् धर्षयते सवित्र स्यमदतोः श्येन्हृत्वापि मित्रार्थं नामि

यो मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चाभिवर्द्धते यस्य कोशश्च दंडश्च
मित्राण्यात्मा च भूमिप समवेतानि सर्वाणि स राज्यमहदश्नुते दंडवान्हृतसंपन्नः स्थितः पथिनिर
त्यये मित्रार्थमभिनीतार्थं पथा वत्कर्तुमर्हसि ११ संत्यज्य सर्वकार्याणि मित्रार्थे यो निवर्तते संभ्रमा
द्विकृतोऽस्माद्वः सानुर्यनाववरुध्यते १३ यस्तु कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते सकृत्वामदतोप्यर्था
न्मित्रार्थेन न युज्यते १४ यदिदं वीरकार्यं नो मित्रकार्यं मरिंदम तदिदं वीरकार्यं ते कालातीतम
रिंदम १५ क्रियतां राज्यवस्येत हैवेह्याः परिमार्गणे न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित् १६

उत्तरयोग्नकार्यैन न युज्यते १४ हे वीर अरिंदम नः कार्यं अस्माभिः कर्तव्यं यदिदं वीरकार्यमस्ति तदिदं
मित्रकार्यं नाम कार्यं अरिंदमते कालेवितमुक्तकालमति क्रम्य वर्तते इत्यर्थः १५ तस्मात्क्रियतामितिनत्तत·
कार्यकालात्ययश्चेत्तस्य न तापयिष्यते वेत्यादतवेति कालवित्कातिष्ठतीतिभावः १६ ॥

रा. कि.
टी. ३५
75

अप्रमेयस्य प्रभावः कुलस्य बंधुः स्वयं गुणैरप्रतिमश्च रामस्त्वयाप्रणीतवच्छास्त्रगः अतस्त्वं न प्रेरयतीति शेषः
१८ किंच तेन पूर्वं तव कार्यं कृतं तस्य कार्यं कुरु कर्तव्यप्रकारमाह हरेति १९ इदानीं वानरप्रेरणेपि कालात्यय-
दोषस्तदवस्थ एवेत्याशंक्य नेत्याह नहीति चोदनादृते रामप्रेरणं विना जातोपि कालातिक्रमो न दोषायेति

त्वत्प्रमाणोपि संप्राप्ततव राजन्वशानुगः कुलस्य हेतुभूतः संदीर्घबंधुश्च राघवः १७ अप्रमेयप्रभावश्च
स्वयं चाप्रतिमो गुणैः तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव हरीश्रेष्ठा नाज्ञापयितुमर्हसि
१९ न हि तावद्भवेत्कालो व्यतीतश्चोदनादृते चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः २० अकर्तुरपि
कार्यस्य भवान्कर्ता हरीश्वर किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च धनेन च शक्तिमानतिविक्रांतो वानरर्क्षगणे-
श्वर कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किं नु सज्जसे २१ कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान् वशे दाश-
रथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञां तु कांक्षते २२ प्राणत्यागाविशंकेन कृतं तेन तव प्रियं तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्या

भावात्प्रेरणाय यदि कार्यकारणं तदा कालव्यतिक्रमो भवेदेवेत्यर्थः २० अकर्तुरपि अनुपकर्तुरपि कार्य-
स्य कर्ता राज्येन धनेन च प्रतिकर्तुः उपकर्तुः २१ आज्ञायां किं नु सज्जसे किमर्थं विलंबसे २३ प्राणत्यागा-
विशंकेन अनेकाविवालि प्राणत्याजनेनैतदेनाविच्यशंकारहितेन मित्रकृत्यं स्वकृत्यमेवेति बुद्ध्या तव प्रियं

७५

75A

देवमां प्रवृत्तस्य उरामदस्येकार्यस्य फलं सीतापाप्तिरूपंनविदम्यमितित्वकितविंत्यतेव क्रियाविशेषः वृद्धाः
रिः सापिप्रवृत्तवार्तितव्यादिप्रवर्तितव्या एव कार्यसीतोहृष्णादिति संशयमेवेदनाणीयतिः सर्व्यापयाक
तेव्यमितीत्यर्थः २० लक्ष्मणवाक्येः दक्षिणसस्यापिपुनर्जीनकोपिभिर्ततान्विरः शोरदत्तवर्णयतिप्रश्रुतादिह २१ तैव
तेविल्वासंशय कृतक्रमकर्तकृत्यः २२ [illegible]

[illegible] संशयं कार्यमेवेदितव्यं क्रियाविशेषात् प्रवर्तितव्यः नतुप्रवृत्तस्य उरामदस्य दृमास्कार्यस्य फले
लेविचित्य २० सुपद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिंतयन् उवाचलक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता २१ तर्पयि
त्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुंधरां निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः २२ दीर्घगंभीरनिर्घोषाः
शैलद्रुमपुरोगमाः विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रांतान्नृपात्मज २३ नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दि
शोदश विमदा इव मातंगाः शांतवेगाः पयोधराः २४ जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगंधिनः चरि
त्वा विरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः २५ घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण नादः प्रस्रवणा
नां च प्रशांतः सहसानघ २६ अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः अनुलिप्ता इवाभांति गिरयश्च

तथाभूत्वा सलिलं विसृज्य परिशांताः २२ २४ वृष्टिसहितवाता समुद्यता अपि विदंता २५ २६ महामेघै
रभिवृष्टा अत एव निर्मलाः २७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग.
वाकि
टी.
७८
76

पृथक्शरत् श्रियं स्वसमृद्धिभिर्भाज्या विधा विभागं कृत्वा सम्भवद्धादर्शयति रत्तुष्यन्वृदागणम यातां सप्तच्छवि
कासरूपेणानमनसा प्रभृति उने मेलताखपेण गजलीलाख उन्मत्तकलाह्रूपेण प्रवृत्येतायथः १८ अनेकप्रदा
योऽस्याः विविक्ता शोभायस्याः साश्चर्यकालेककर्षणमापितानन्दाः सूर्यस्य प्रथमप्रसृत विरणविकसि

शारदाभ्रसमवद्धपादपानां प्रभासूतार्कनिशाकराणां लीलामस्यैवानमवारणानां श्री विभ्रमा यं
प्रशारत्समाहृता १८ संप्रत्यनेकाश्रयविभ्रशोभा सल्ली शरत्काल गुणायपन्ना सूर्यांशुपादप्रतिबो
धितेषु पद्माकरेषुप्याधिकं विभाति १९ समकुन्दानां जन्मभाग्यधीषपादद्वंद्वैरनुगीयमानः स
नहि पानापवनात्मसारोरथैविनपद्मपाधिकं विभाति २० अभ्यागतैस्त्वाक्रुविशालपत्रैः सारसैः
पयरंजावकीर्णः महानदीनां पुलिनोपपाते कौइतिरुत्सा सहवक्रवाकैः २१ मदप्रगल्भेषु च वार
णेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु प्रशस्ततायां सवनिस्वगांस विभाति लक्ष्मी वह
या विभक्ता २२ नभः समीद्यापुप्यैर्विमलं विशुकवर्हाभरणैवनेषु त्रि
यासुरक्तानि निरुत्सशोभा भागतान्स्वाध्यनपयामयूराः २३ ॥
तेषु १९ पक्वमन्तु सरतिप्रक्लीनः विनीष्यन्जलं संशोषयन् शरत्कालइतिशेषः मत्तद्विपानां दर्पमधिकं
कुर्वन्विभाति २० मानसमरस्तः सेन सहाभ्यागतैस्त्वकवाकैः सहक्रीडन्ति २१ २२ विमुक्तपक्षैकवद्रूपमा

६२

कोटिघटितसंख्येयान्यर्बुदस्याग्रे पदिपासंख्यासमुद्राख्यातयासंख्य
पागतिता २

76A

नति
मतस्रोतेनोविलंब
तेनत्यक्तस्यापिकेस्या
विवलितेनेद्वलस्य
वाधवत्तास्यातालं
इत्यत्रानिजीवने
नाहि २८

भवमित्तिरेण्यतियोषः २५ प्रतिकृतः कृतोपकारस्यापि यो भाकपिराज २६ तवात्तयास्मेकेमध्येकस्यचिद
पीतिसंवयः २७ हेयानवयुग्मप्रष्याः कानयशो [illegible] कोपिकाहरयः तेसंतितेषामध्येकः तेकृतेत्वदर्थे
किंकरानितियोषः कुत्रचित कुत्रचेन्नेत्तथाज्ञापयेतियोजना २८ मतितदवस्थानविषया २९ ३० सेनाग्र
देवदानवगंधर्वाः प्रस्तरांसमरुद्गणाः नचपत्राभयंतस्यकुर्युः किमिवरादमाः ३१ तदेवंशाखिमृगेन्द्रस्य
एवंप्रलिकृतस्तया रामस्याहंसिपिंगाक्षाकेनसर्वात्मनाप्रियं ३२ नाथस्त्वादवनेनाप्यगतिनोपविवादवे
कस्यचित्सुज्ञातेस्मांकेकपीश्वरतवात्तया ३३ तथात्तापयनः किंतेकृतेवसतेकुत्रचित दरयोलप्र
वृष्यास्तेसतिकोप्युग्रशोनेय ३४ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकालेसाधुनिरूपितं सुग्रीवः सत्वसंपन्नश्च
कारमतिमुत्तमां ३५ संदिदेशातिमतिमानुनीलंनित्यकृतोयमं दिक्षुसर्वासुसर्वेषांसैन्यानामुप
संग्रहे ३६ यथासेनासमग्रामेक्षय्यपालाश्चसर्वशः समागच्छेत्यसंगेनसेनाग्रणीस्तथाकुरु ३७
येत्वंतपालाः प्लवगाः शीघ्रगाव्यवसायिनः समानयंतुतेशीघ्रंत्वरिताः शासनान्मम ३८ स्वयंचानं
तरंकार्यंभवानेवानुपश्यतु ३९ ॥
एणीसेनाग्रेसरानतयाकृतनयात्तापपथमसंगेनप्रविलंबेन ३८ अंतपालाः दिगंतवर्तिसेनापतयः समानयतस
मागच्छंतु ३९ यनंतरकालपनानंतरकार्यंसेनादर्शनगणन्यादिस्वनुपश्यतुसंपादयतु ३३

रा. वा. कि. टी. ३५ त्रिपंचरात्रात्पंचदशाहदिनात अर्वाक् यः प्रागेवैतस्य दंडः तेन पक्षमध्ये सर्वैरागंतव्यमिति भावः ३४ वृद्धानद्री
स्तागेदाभवाउपयातसमानननार्थमितिशेषः ३५ इत्येकोनत्रिंशः सर्गः २९ कालेसेनायोगाकालमसमारब्धम्

त्रिपंचरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानरः तस्य प्राणांतिको दंडो नात्र कार्या विचारणा ३५ हरींश्च वृद्धा
नुपयातु सांगदो भवान्ममाज्ञामधिकृत्य निश्चिताम् ३५ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः २९
गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः वर्षरात्रोषितो रामः कामशोकाभिपीडितः १ पांडुरं गगनं दृ
ष्ट्वा विमलं चंद्रमंडलं शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् २ कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्म
जां दृष्ट्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ३ स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्तान्मतिमान्नृपः मनःस्थामपि वै
देहीं चिंतयामास राघवः ४ दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकं सारसारवसंघुष्टं विललापा
जलेंद्रियः ५ आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ६ ॥

लविनोवभूव ३ संज्ञां वितस्वास्थ्यं मनःस्थां मानसः संनिहितां मयि चिंतयामास जीवति न वा कथमेनां प्रत्या
नेष्यामीति चिंतनं चकार ४ सारसानां शब्दैः संघुष्टं शब्दवद्व्योम रहितमिति संबंधः ५ हेमवर्णधातुभिर्विभूषिते ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

761A

मारिसा स्वससन्नादैः सारसारवोस्थितिभिः यामे बाला प्रश्रमे रमते साग्रजनरजोवशोयाभामाकथं रमते

॰ कोवतानि वकाचनशुभ्यानिवनिर्मिलानमिन इह वासोद्यातिशयात्मनः पुनस्तान्यपश्यतीतदा च मामपश्य

वीकथं वर्तते ८ केतेन शोकेन तुष्यतेरत्यन्वयः कलभाषिणीकोमलशाह्वरी ९ निशाम्य श्रुत्वा कथं भवि

ना १ सारसारवसंनादैः सारसारवनादिनी याश्रमे रमते बाला सा य मे रमते कथं ७ पुष्पितानां वसनानां दृष्ट्वा

कांचनानि वनिर्मलान् कथं सा रमते बाला पश्यती माम पश्यती ८ या पुरा कलहंसानां स्वरेण

कलभाषिणी बुध्यते चारुसर्वांगी सा य मे बुध्यते कथं ९ निस्वनं चक्रवाकानां निशाम्य सहचारि

णां पुंडरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति १० सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च तां वि

ना मृगशावाक्षीं विनाय सा सुखं लभे ११ अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनी सुदूरं पीडयेत्का

६२ मः शरद्गुणनिरंतरः १२ एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः विहंग इव सारंगः सलिलं त्रिदशेश्व

रात् १३ अतः संचार्य जटिल फलार्थी गिरिसानुषु ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवाल्लक्ष्मणाग्रज १४

अतः सं चा बातिकथं सम्धारयिष्यतीत्यर्थः कामनानिलता इत्यग्गुल्मपदेशात् १५ शरद्गुणैर्निरंतरः प्रवृद्धः कामः सो

ततस्तं चूर्णं रम्ये ऽकमार्यो समद्वियोगात् द्वियागाच्च देता स्वाभामिनी हरमतिशायेन न पीडयेदपि तु पीडयेदेव १६ सारंगा रवका

षु फलार्थी ततस्तु तत्कालेरम्येषु गिरिसानुषु वंदूर्यास्तु दुःखेन मार्हे तकोविहगमस्तुविनोपथ्याविदिशोप्यरा तलेका तमारोणविलपतिस्म एवं सीता प्राप्तिकां दमार्गेण विलाप

तं च रित्वा पड्लुंगता दार्घोऽ समासे ल्यप् पृ पर्युपावृत्तो ल ६२
दमनोः मजंरामदंदर्श १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कामवशत्वं त्यक्त्वा कर्मयोगं कुरु किं च प्रमादिकर्मयोगेन तत्कालमवसरप्राप्तं यं समाधिं हित्वा नु संवानं हि पा
हरतीति हिः योऽकृत्स्नेन किमर्थं संक्रियते अत्राप्यवस्था पापयोगे न समाधिनाश वृद्धिः स्यादिति शेषः किं न निवर्तितेन सर्वः
एवमेव [illegible] इति कतक कृतः पाठान्तरं स्यात् [illegible] इति च सः

क्रियालंकृतोऽयं यत्नात् दीनामभितः कालस्य न योगमनुष्ठाने ४

रा॰ कि॰ टी॰ ७७

77

विषादद्विषादवर्षमात ॥ हे आर्य यदा यत्काले समाधिः किं न समाधानं संपादनीयं अस्मिन्काले
अयं समाधिः क्रियते किमर्थं संक्रियते कामस्य वशगतेन वशगमनेन किं ते [illegible] यात्रस्य आर्षः अपि च
वमा [illegible] पौरुषपराभवे न किं पौरुषमेव पोढव्यं नार्थं पाद. किं न निवर्तितेन योगेन किं किं प्रयोजनं सा
धितस्याधितस्यान्नु किमपीत्यर्थः ॥ हे अदीन सततं क्रियाभियोगे [illegible] मनसः प्रसादसमाधियोगा
ते वितथाः सद्यापरीते विसंततमेकं विजने मनस्वी आतं विषादाद्विरतिं निदीनः समीक्ष्य सामि चिर
वाक्तदीने ॥ किमर्थं कामस्य वशं गतेन किमात्मपौरुषपराभवेन अयं यया संक्रियते समाधिः किं
मत्रयोगेन निवर्तितेन ॥ क्रियाभियोगमनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च काले संदेयसामर्थ्यम
हीनसत्वस्व कर्महेतु वक्षः रूपेयाग ॥ न ज्ञानकीमानवं वशगायत्नया संतापात् स्थलभापौरेण न वा
शिचूडामणिलितामपेत्य नद्यातेवीरं वदाहं कश्चित ॥ सलक्ष्मणलक्ष्मणमप्रभुः स्वभावजं वाक्यमु
क्तवन्तं वीरं पापामा बावराम हितं वपथ्यावनप्रमतं समामर्थ्य समाहितं च ॥ मनुवंहं कालं वस
५५ हायसामर्थ्यं सुग्रीवादिसहायसामर्थ्यं स कर्मयोगं देवतोपासनायोगं तु हे त्वं कुरु क्रियायोगादिकं स
वेदाकार्यसिद्धेहेतुं कुरु स्वयं ॥ ज्वलितमग्निचूडामणिशिखा अपेत्य स्वयुक्ताकः स्थितः पिनद्धलवे धृतेन
अर्पितवह्निरत्यार्तिरितः सर्वोऽपि दह्यते एव ॥ रामः अथ पथ्ययुक्तिभिरविवालोक्य स्वभावजन्यस्वभावजस्व
भावमिव वाक्यमुक्तवते लक्ष्मणसहिते लक्ष्मणं अवाच हे लक्ष्मण यत्त्वया अग्रे उक्तं वाक्यं तद्धितमेव नत्का

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

77A

प्रियकेरसनहूवैः २४ कुसुमोद्गतानांमसकृदकुलसमः प्रानष्वहूनानां मदोत्कटाग्रपिकमदायुतपवः
मदलालसाः मदशाहेनतनवः कामभोगास्त्वेकावतः २५ शास्त्रवृतेतितासिवहियोना विमलावणामल्प
पयस्यतत् कालुदाभाश्चतेशीताश्चेत्तयथैः २६ सूर्यातपमकामणसंवयः चिरेणदृष्यादिनतःसाद्रारेणुर्यया

विपाणां प्रकाशितः

मनोत्तरगंधैः प्रियकेरनलैः गुच्छाग्रभारावनताग्रशाखैः स्वर्णगौरैर्नयनाभिरामैर्कृत्यातितानीववनां
तराणि २७ प्रियान्वितानांनलिनीश्रियाणां वनश्रियाणां कुसुमोद्गतानां मदोत्कटानां मदलालसानां
नोतमानानभातयोग्नमदाः व्यभ्रनभःशास्त्रविधोतवर्णाः कृशप्रवाहाणि नदीजलानि कालुदाश्चशीताःपवनाः
प्रवांतितमोविमुक्ताश्चदिशःप्रकाशाः २८ सूर्यातपक्रमणनष्टपंकाभूमिश्चिरोद्घाटितसांद्ररेणुः
पुनैरयोन्यवैरेणसमागतानांमुद्योगकालोयनराधिपानां ३० शारत्गुणप्यायितरूपशोभाः प्रहर्षिताः
पांसुसमुत्थिताग्राः ३१ मदोत्कटाः संप्रतियुद्धलुब्धावृषाभवामध्यगतानदंति ३२ समन्मथास्तीव्रत
रागरागाः कलान्वितामदगानिकरिण्यः मदान्वितस्संप्रतिवार्यमानवनेषुमत्ताःसमदंप्रयांति ३३ न
ग१ क्वाववाणात्पविभूषितानिवरोद्वाणिततोरापतानदीनां निभंद्यमानाश्चवसारसौघैः प्रयांतिदीनाविमना
शारदत्परार्थकालोयं ३४ आप्यायितेवर्पितेरूपशोभेयेषांपांसुसमुत्थिताग्राः पांसुशुक्लाग्राः ३५ समा
समथवार्दिविशेषणानयकरिण्याः मदयातिमितिमलः ३६ विभूषितेविभूषणसारसौघैः हंससमूहैः विम
नाःमवाःमनःपयीयामनप्रोक्ताकारांतापिहिरुकोशात ५० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चंचत्तांशुप्रभमानानां चंद्रकिरणानां स्पर्शेन योहर्षस्तेनोन्मीलिता ईषत्प्रकाशिता तारा कानदृचालिनेत्रकानीनिका वयस्या सा रागवती रक्तवर्णा
अनुरक्ता च अत्र वरमाकांक्षं वत्स्यं वसमासोक्तिरलंकारः कांतकरस्पर्शसुखोद्धर्षोन्मीलितनयना या त्वदनुरागवती स्त्री तद्वत् राजिर्तविगलितवसना सा:

कामुकस्याप्तं तां
स्पर्शसुखायाभो
तादितिबी टी.
धामपृ५४बी. कि.
टीका टी.
५४
78

चंचद्ध्वंद्वकरस्प
र्शहर्षोन्मीलित
तारिका कम्रा
रागवती सन्ध्या
भाति स्वयमं
वरा इव पम्वलम

महार्णवैर्विततास्येति संबंधः भिन्नकटाः मदेनेति शेषः बुद्धांबुजानि विकसितकमलानि ५१ ससारसा च्युतास्तदा
रावविनादिता अभूताः ५२ प्रतिप्रहृष्टानिलो महावायुः बर्हिणोमयूराः प्लवंगमा भेकाः ५३ अनेकवर्णोयं घोते
तेनवादिते षट्पदेषु स्वविनष्टकायाः सत्त्वानष्टदेहास्तत्राः अतपवनष्टम्मृतप्रायाः ५४ शशांकोदितसौम्यव-

विप्रास्यकारंडवचक्रवाकान्महार्णवैर्भिन्नकटागजेन्द्राः सरःसबुद्धांबुजभूषणेषुकैरविविलोक्यमलेपि
वंति ५१ व्यपेतपंका ससवालुका सप्रसन्नतोयास सगोकुलास ससारसा रावनिनादितास नदीषु हंसा
निपतंति हृष्टाः नदीघनप्रस्रवणोदकानामतिप्रहृष्टानिलबर्हिणानां प्लवंगमानां च गतोत्सवानाम्
वेखाः संप्रतिसंप्रनष्टाः ५२ अनेकवर्णाः स्वविनष्टकाया नवोदितेषु षट्पदेषु नष्टाः ह्यधार्दितानी रवि
षाविलम्बचिरोषिता पि प्रसरंति सर्पाः ५४ रात्रिः शशांकोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारु
नेत्रा ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृतांगी विपक्वशालिप्रसवानि भुक्त्वा प्रहर्षिता
सारसचारुपंक्तिः नभः समाक्रामति शीघ्रवेगा वातेन वधूतेव यथितेव माला ५८ सुप्तैकहंसं कुमुदैरुपे
तं महाह्रदस्थं सलिलं विभाति घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचंद्रं तारागणाकीर्णमिवांतरिक्षं ५७

शशांक उदितशशांक एव सौम्यवक्त्रं यस्याः सा तारागणाः एवोन्मीलितानि चारूणि नेत्राणि यस्याः सा ५५ शालिप्र-
सवानि व्रीहयः मालेव नभः समाक्रामति ५८ सुप्तैकहंसमिति चंद्रप्रतिबिंबवत् महाह्रदस्थमिति गंभीरत्वेन
तेन मंत्रणीत शायेनाकाशसाम्याय चैनेविसमक्रमितिय दिशणीवायासं ५७ ॥

५८

78A

प्रकीर्णा हंसा इव कूलामेखलाया यासां वा प्लुतमानां उत्तमवापीनां ४८ वेणुस्वनरूपेणाव्याजितेनव्यक्तेन तूर्येण

गम्भावयेद्यो घोषाणामिश्रः प्रत्यूषकाले प्रातः काले अनिलेन संप्रवृत्तः तत्संबन्धेन जातः संमूर्छितो व्याप्तः गर्गरगाढ

घोषाणां गर्गराणां दधिमन्थन भांडानां गोदुहां च शब्दः अन्योन्यमाह्वयतीव प्रत्यूषकाले भवद्दोगोघोषाः गोष्ठे

पुर्वोक्तवायानि वादयति गोप्यो गर्गरास्थमंथनिःस्वनं दधिमन्थनसमुदितशब्दः प्रवृत्त इत्यर्थः ४९ नदीनां

प्रकीर्णहंसा कूलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनां वा प्लुतमानामपि कांचलक्ष्मीर्वरांगनाना

मिव भूषितानां ४८ वेणुस्वनव्याजितत्तूर्यमिश्रः प्रत्यूषकालेनिलसंप्रवृद्धः संमूर्छितो गर्गरगाढ

घोषाणामन्योन्य[illegible]माह्वयतीव शब्दः ४९ नवैर्नदीनां कुसुमप्रभासैर्व्याधूयमानैर्मृदुमारुतेन यैतामल

लतामपदप्रकाशैः कूलानि पुष्पैरुपशोभितानि ५० वनप्रदेशा मधुपानशौंडाः प्रियाविताः षट्पदवृ

न्दाप्रहृष्टाः वनेषु मत्तापवना [illegible] वेति पश्वामनरेण गौराः जलप्रसन्नं कुसुमप्रहासं क्रौंच

स्वनं शालिवनं विपक्वं मृदुश्च वायुर्विमलश्च चन्द्रः शंसंति वर्षव्यपनीतकाल ५२

कूलानि मृदुमारुतेन व्याधूयमानैः कंपितैः कुसुमप्रभासैः कुसुमविशेषैर्युतैः यैतामलयदसदृशैः काशैरुप

शोभितानि ५० वनेषु प्रदेशाः निरंकुशा गतपुः मधुपानेन शौंडाः मत्ताः पद्मानामसवाना हरेणाभिगीताः पीताः

षट्पदवृन्दानि [illegible] वनेषु पवना [illegible] वेति गेयं लाभादिति भावः ५१ कुसुमप्रहासः प्रलोभायस्मिन् तत्तथा

शालिवनं वर्षव्यपनीतव्यपनयो यस्मिन् तं कालं शरत्कालमिति यावत् ५२ ॥

शालि समूह [illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰ वा॰ कि॰ टी॰ ३१ 79

मेनापवोपसंदर्शनामेखलायास्तां ५३ चक्रवाकशैवलकाशारोचनापङ्क्तेरवाक्दनउत्कूलस्यानीयाः ५४
उक्तविशेषणविहेषुवनेषु प्रपवउपापः कामः गृहीतचापनउयतः प्रयुक्तस्वरदंडः तौरूपादंउनेयेनतथाव
तेते ५५ ५८ शरत्प्रंदकराणांकिरणानांस्पर्शेनयाहर्षेणनोन्मीलिताईषत्प्रकाशितास्तारकाभ्यलोचनानिनेत्र

मीनोपसंदर्शितमेखलानां नदीवधूनां गतयो यमंदाः ॥ कांतापभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव
कामिनीनां ॥ सचक्रवाकानि ससैवलानि काशैरुकूलैरिव संहतानि ॥ सपत्रलेखानि सरोचनानि वधू
मुखानीव नदीमुखानि ॥ ५४ प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु ॥ गृहीतचापायतचड २३
दंडः प्रवेरचायोयवनेषु कामः ५५ लोकंसहृद्यापयिताषयित्वा नदीसटाकानि च शरयित्वा ॥ निष्पन्नस
स्यावसुधां वहन्त्वात्यक्तानभस्तोयधराः प्रनष्टाः ५६ ॥ दर्शयंति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः ॥ नवसंग
मसव्रीडा जघनानीव योषितः ५७ प्रसन्नसलिलाःसौम्यकुररीभिर्विनादिता ॥ चक्रवाकगणाकीर्णा वि
भांति सलिलाशयाः ५८ शारच्चंद्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारकाः ॥ अहोरागवती संध्या जहाति स्वयमंब
रं ५९ ग्रहेभ्यः स्वबद्धवैराणांजिगीषूणां नृपात्मज उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ६०

कनीनिकाव्ययपायत्रागवतीचक्रवर्णाग्रभ्रुरकावभूवरमाकाशंवस्त्रंवत्समासोक्तिरलंकारः कांतकरस्पर्शस्तु ॥ ५ ॥
खादर्धोन्मीलितत्त्ववनापासत्त्वरागवशान्स्वतोविगलितवसनायाः कामुक्याहृतानस्पर्शसंध्यायामारोपात ५९ ७८

79A

याक्वाउवस्थितेतिशेषः पश्याविविधपाञ्चोपयेगिनमुद्योगं वनस्यनपश्यामीत्यनुकर्षः ८१ चत्वारइतियद्यपि॰
वक्तेर्याभासोविधतपवतथापितत्रायोगाभावेनतस्यापिगात प्रापत्नाद्दतास्वगुक्तिः ८२ वक्रवाकोभर्तारमि
वविषमदंडकारण्यमुद्यानमिवपामाह इतोमेमासावर्षशतोपमागताइतिपूर्वेणान्वयः ८३ ८४ कृपायाम
करेणेद्दत्नेभृत्वपतिष्ठनाथइति ८५ सुग्रीवस्यसुग्रीवेणशेषशेषश्री ८६ परिसंख्यापयाणधियत्वानयघ्नतेम

इंसत्वाप्रथमायात्रापार्थिवानांनृपात्मज नचपश्यामिसुग्रीवमुद्योगंवातथाविधं ८१ चत्वारोवार्षि
कामासागतावर्षशतोपमाः ममशोकाभितप्तस्यसौम्यसीतामपश्यतः ८२ चक्रवाकीवभर्तारंपृष्ठतोऽ
गतावनं विषमंदंडकारण्यमुद्यानमिववांगना ८३ प्रियाविहीनेदुःखार्तेहृतराज्येविवासिते कृपांन
कुरुतेराजासुग्रीवोमयिलक्ष्मण ८४ [illegible] दीनोहमल्पहः कामी:
मावैवशरणंगतः ८५ इत्येतैःकारणैःसौम्यसुग्रीवस्यदुरात्मनः अहंवानरराजस्यपरिभूतःपरंतप
८६ [illegible] सकालंपरिसंख्यायसीतायाःपरिमार्गणे कृतार्थःस
मयंकृत्वादुर्मतिर्नावबुध्यते ८७ सकिष्किंधांप्रविश्यत्वंब्रूहिवानरपुंगवं मूर्खंग्राम्यसुखेसक्तंसुग्री
वंवचनान्मम ८८ अर्थिनामुपपन्नानांपूर्वंचाप्युपकारिणां आशांसंश्रुत्ययोहंतिसलोकेपुरुषाधमः ८९

ग्रा पु

मयमितिशेषः ८७ ८८ उपपन्नानांबलवीर्यादियुक्तानां शुभंवायदिवापापंयोहिवाक्यमुदीरितं सत्येन
ग्रांशात्प्रतिमन्तार्थविपर्यासकृत्यप्रतिनिताय ८९ योहिउदीरितंवाक्यंसत्येनप्रेमाचनयापरिगृह्णाति

असनाःसमव
र्णाभ्रकोविदा
रास्त्रपुष्पिताः
दृश्यंतेवंधुजीवा
श्चश्यामाश्चगि
रिसानुषुपश्य
ससारसवेकोके
:कुरुरैश्चसमंत
तःपुलिनान्यव
कीर्णानिनदी
नांपश्यलक्ष्मण
५२ ॥ म: १

किष्का टी ७ ॥

रा॰
वा॰कि॰
टी॰

न भवंतीति कार्यायेति शेषः क्रव्यादाः श्वादयः २२ संश्रोतुमिच्छतीत्युत्तरं इति सुग्रीवं ब्रूहीति संबंधः २३ वीर-
नृपात्मज लक्ष्मण त्वत्सहायस्य मे पक्वाते सालगिरिभूविदलनादिशूरस्य मम प्रतिहते पराक्रमैकामं परिज्ञाते सत्यपि सु-
स्य सुग्रीवस्य चिंता वालिवन्मामपि दूनिष्यतीति विचारः कामं तस्या न भवेदेतच्छाश्वतमित्यर्थः २४ प्रथमा

कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवंति ये तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुंजते २१ नूनं कांच-
नपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे द्रष्टुमिच्छति चापस्य रूपं विद्युद्गणोपमं २२ घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्ध-
स्य मम संयुगे निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छति २३ काममेवंगतेप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे
त्वत्सहायस्य मे वीर न चिंता स्यान्नृपात्मज २४ यदर्थमयमारंभः कृतः परपुरंजय समयं नाभि-
जानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः २५ वर्षासमयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः व्यतीतांश्चतुरो मासान्विह-
रन्नावबुध्यते २६ सामात्यपरिषत्क्रीडन्पानमेवोपसेवते शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयां
२७ उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वीर महाबल मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः २८ ॥

रंभः सख्यकरणवालिनिरसनरूपायदर्थं यस्मै सीतान्वेषणप्रयोजनाय कृतः समयं तद्विषयसंकेतं प्लव-
गेश्वरो नाभिजानातीति संबंधः २५ वर्षांतरकालमेव सममयकालं प्रतिज्ञायेत्यर्थः २६ पानं प्रपानं २७
मम रोषस्य यद्रूपं तत्सुग्रीवस्योच्यतां इदं वक्ष्यमाणवचनं च ब्रूयाः इति संबंधः २८

३२

80A

नहत्वग्राहेनेतिहतोवालीयेययथागतः सयथाःपरलोकेमार्गेनसंकुवितः ननष्टःदेसुग्रीवसमयेमयो-
दायांतिष्ठसमयेमाहासीः वालिपथबालिराजेमार्गेमाग्रन्वताररत्यर्थः २५ ८क्रायेपवविहितेपवमवस्थि
तेसतिपद्मिनतहरि कालव्यतिक्रमोमाभूदितिशेषः ग्रतस्त्वंदतिमेदयः ८। ऊरुष्यस्याफपन्यासः संग्रहे-
णास्मग्रीवदितस्मदर्शनार्थः ८२ मानववंशावहेनेतिलक्षणः ८४ इतिविंशःसर्गःसलक्षणः १ साधुहनसाधु

नसंतापःकुवितःपथापेनवालीस्तौगातः समुपैतिष्ठसुग्रीवमावालिपथमन्वगाः ५९ एकपरवशेणे
वालीयोरोगानिहतोमया ततोनसत्यादतिक्रांतहनिष्यामिसवांधवं ६० एवंविहितकार्येचितिनष्ठ
रुष्यभ तनदूहिनरश्रेष्ठत्वरकालव्यतिक्रमः ६१ ऊरुष्यसत्यमपिवानेस्मरप्रतिशृते यथासमेवहरूप
शापथतेमावालिनेप्रतगतोपमदायेत्वमयपरुपर्मसंवादितेशरैः ६२ सप्रवेजतीव्रविहृहकोपलाल
प्पमानेपसमीक्ष्यदीनेवकारतीव्रामतिश्रुग्रतेजाहरीश्वरमानववंशवहेनः ६३ इत्याषेरामायणे
किष्किंधाकांडेविंशःसर्गः २० सकामिनंदीनमदीनसत्वशोकाभिपन्नंसमुदीर्णकामं नरेंद्रसूनुं
नरेंद्रपुत्रंरामाजन्मपूर्वजमित्युवाच १ नवानरःस्यास्यतिसाधुहंतो

नोपहंतस्थितःस्त्रेहत्तालक्षणे
कर्मणाजनितात्फलान्वयगातिसादिकंहकराज्यतेगतंदेश्यांतमन्यतेसयमूलानितिशेषः ग्रतए
वावानरराज्यलक्ष्मीनमातिवेहियस्मातथातत्प्रकारास्यवृद्धिःप्रतपरिपालनेप्रतिपन्नतनकर्मतेतथा-

पद्धितं २

81

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
८५

तत्रहेतुमाह मतिरिदत्पादिति मतिर्दत्तयेहेतुस्तवप्रसादः प्रतस्तस्यप्रतिकारबुद्धिर्वर्ततइतिशेषः नहेर्यह
मेनानुपालनीयमित्यर्थः ३ तथास्यैवाग्रपितन्नसकोमिवालिपूर्वेणाद्धः विचयमन्वेषणं सुग्रीवेहतन्वातस्मै
राज्यसमर्पणादितिभावः ४ तबेदितार्थविज्ञाप्तितस्सुग्रीवववधप्रहृतिस्त्ववीदितिंतत्सप्रवेदितसमयो॰

मतिर्दत्तयाद्राज्यस्तुविघ्नसक्तस्तवप्रसादात्प्रतिकारबुद्धिः हतोग्रजेपप्लववीरवालिनंतराज्यमे
वैविशुणस्यदेयं ३ तथास्यैकोपमदीणांवेगेनदर्मिसुग्रीवसमतमय हरिप्रवीरैः सहवालिपुत्रो
नरेंद्रपुत्र्याविचयंकरोति ४ तस्मातत्वाणोमत्नमुत्पतेतेनिवे॥ दितार्थंगणांचेद्रकोपि उवाचरामःप
रवीरहंतास्त्ववीदितिंसानुनयंचवाक्यं ५ नाहिवैनद्दियोलोकेपापमेवसमाचरेत्॥ ॥कोप
मार्येणयोहंतिसवीरः पुरुषोत्तमः ६ नेदमयत्वयाग्रात्तसाधुहृतेनलक्ष्मण तांप्रीतिमनुवर्तस्वपूर्वे॥
हतेचसंगते ७ सामोपहितयावाचारूक्षाणिपरिवर्जयन् वक्तुमर्हसिसुग्रीवव्यतीतेकालपर्यये ८

चितं ५ नहीदृशः धर्मज्ञःपापंमेत्रहननाख्यंवसप्त्यहूपं प्रायेणसम्राविवेकेन ६ इदंमित्रहननाख्यंवसायम्
पंवस्त्वयाग्राह्यमिति श्लेष साधुवृत्तेनसाधुत्वेनसाधुतेननाहूर्वेकृतांप्रीतिमनुवर्तस्वपूर्वेहतेसंगतेचसाख्य
वस्मेतिशेषः ७ कालपर्ययेकालातिक्रमेप्रतिकर्मणमेववक्तुमर्हसि कालातिक्रांतइत्येववक्तुमर्हसि

८ नागर्ककिविटिप्पणी: ८२

९ प्रतिसंस्थः प्रतिनिवृत्तहृदननायावसायः ९ कालेतके कोपसंकालाद्दिवजनयंकरे सानुमान्मंदरइवजगा-
मेनयन्दवयः ११ यथोक्तकारी रामस्य तिरोधः वचनस्सुग्रीवप्रतिसेनुवक्तव्यं अनंतरतउपरिसुग्रीवेणवक्तव्य
सोनंतरतउपरिस्ववक्तव्यात्तरस्मादितमन्वा स्त्रोलोच्यपर्यावियितिसवद्यः १२ भ्रातृगमास्याःकामेमाम्नेनार
मोयंचेनानुशिष्टार्थोयथावत्तृहृबर्भमः प्रविवेशगुहांवीरोलक्ष्मणःपरवीरहा १३ ततःशुभमतिः
प्राप्तोभ्रातुःप्रियहितेरतः लक्ष्मणःप्रतिसंरब्धोजगामभवनंकपेः १० शक्रबाणासनप्रख्यंधनुःकाला
तकोपमं प्रगृह्यगिरिशृंगाभंमंदरःसानुमानिव ११ यथोक्तकारीवचनमुत्तरंचैवसोत्तरं बृहस्पतिस
मोविद्वान्मत्वारामानुजस्सदा १२ कामक्रोधसमुत्थेनभ्रातुःक्रोधाग्निनावृतः प्रभंजनइवाप्रीतःप्रय
५४ यौलक्ष्मणस्ततः १३ सालतालाश्वकर्णांश्चतरसापातयन्बहून् पर्यस्यन्गिरिकूटानिद्रुमानन्यांश्चवे
गतः १४ शिलाश्चशकलीकुर्वन्पद्भ्यांगजइवाशुगः दूरमेकपदंत्यक्त्वायथौकार्यवशाद्द्रुतं १५ ताम
मपश्यद्बलाकीर्णांहरिराजमहापुरीं दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किंधांगिरिसंकटे १६ रोषात्प्रस्फु रमा
णोष्ठः सुग्रीवंप्रतिलक्ष्मणः ददर्शवानरान्भीमान्किष्किंधायांबहिश्चरान् १७॥ स्वाहिद्वयात्तज
यसतजन
न्माणः क्रोधसंतस्तसमुत्थनतज्जन्येनक्रोधाग्निनावृतः अतएवाभीताः प्रभंजनोवायुरिवप्रययौ १३ तरसा
वेगेनपर्यस्यन्क्षिपन् १४ एकपदंएकैकपदंदूरंयथाभवतितथात्यक्त्वाकार्यवशाद्द्रुतंययौ १५ व

राकीर्णां वानरसेनां ग्रामां गिरिसंकटे भूतेनमध्यवर्तिनां ७॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४२

रा०
वाटी०
८

वृद्धलक्ष्मणदर्शनभीत्या शैलशृंगाद्दिग्रहोवानराणां ९ ततः सचिवसंदिष्टाः सुग्रीवेणापि त्वातदनुमत्या
लक्ष्मणेन समाभिर्यावत्प्रदेशपतेतावद्वृद्धा लक्ष्मणप्रवेशं तिरस्थानासिद्धतस्थैवं सचिवैः संदिष्टा हरयो नगरा

न्ते दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभं शैलशृंगाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् जगृहुः कुंजरप्र
ख्या वानराः पर्वतांतरे ९ तान्गृहीतप्रहरणान्सर्वान्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः बभूव परमक्रुद्धो वह्निरिंधनस्था
नलः ९ ते तं भयपरीतांगाः क्षुब्धं दृष्ट्वा प्लवंगमाः कालमृत्युयुगांताभं शतशो विद्रुता दिशः १० ततः
सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुंगवाः क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ११ तारया सहितः कामी
सक्तः कपिवृषो रहः न तेषां कपिसिंहानां शुश्राव वचनं तदा १२ ततः सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्ष
णाः गिरिकुंजरमेघाभा नगरान्निर्ययुस्तदा १३ नखदंष्ट्रायुधा वीराः सर्वे विकृतदर्शनाः सर्वे शार्दूल
दंष्ट्राश्च सर्वे च विकृताननाः १४ दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः केचिन्नागसहस्रस्य बभू
वुस्तुल्यवर्चसः १५ किष्किंधां कपिभिर्व्याप्तां महद्भिर्महाबलैः अपश्यल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किंधां तां
दुरासदां १६ ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिखांतरात् निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्थुराविष्कृतास्तदा १७

स्थिर्ययु १८ कृतदर्शनाः भीमदर्शनाः १९ दशगुणोत्तराः शतनागबलास्तथान्ये: नागसहस्रस्य वर्चसः नागस
हस्रतेजसस्तस्य तेजस्तुल्यतेजसः २० दुरासदामपश्यदित्यन्वयः २१ प्राकारा द्वारदेवीति नीयपरिखा तदंतरात्

82A

प्रमदं च वाद्यानरप्रतिरोधनं च पूर्वजस्य रामस्यार्थे किं च दृष्ट्वाविज्ञायैव पुनरेव क्रोधवशं जगाम १८ दीर्घउसोमहाबाहु॰
क्रोधो यस्य १९ बाणशल्यमिव स्फुरती निष्क्राय सायकासनयुक्तो भोगो यस्य स्वतेजोरूपविषेण संभूतो यान्तः
पंचास्यः पन्नग इव बभूवेति सर्वेणान्वयः २० विषादमगमत् एतावत्पर्यन्तं रामकार्ये तत्स्थितिमिति विषादः २१ ३॰

सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजस्यार्थमात्मवान् इक्ष्वाकोपवशं वीरः पुनरेव जगाम सः १८ स दीर्घोष्णमहोच्छ्वा
सः कोपसंरक्तलोचनः बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः १९ बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोग
वान् स्वतेजोविषसंभूतः पञ्चास्य इव पन्नगः २० तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेन्द्रमिव कोपितं समासाद्याङ्गदस्त्रा
साद्विषादमगमत्परे २१ सोऽङ्गदं रोषताम्राक्षः संदिदेश महायशाः सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमित्यु
त २२ एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिंदम भ्रातृव्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः २३ तस्य वाक्ये य
दि रुचिः क्रियतां साधु वानर इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमिदं मम २४ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकावि
ष्टोऽङ्गदोऽब्रवीत् पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः २५ अथाङ्गदस्तस्य वचो निशम्य संभ्रान्तभावः प
रिदीनवक्त्रः निर्गत्य पूर्वं नृपतेस्तरस्वी ततो रुमायाश्चरणौ ववन्दे २६

सुत एवं प्रकारेणेत्यर्थः २२ तं प्रकारं दर्शयति एष इति २३ क्रियतां तदा तन्निदेशोऽस्मीयतामित्यर्थः २४ तदा सं॰
क्रियतां तदत्र वचनमिति शेषः २५ लक्ष्मणस्येति श्लोकोक्तमर्थं विस्तरेणाह अथेति संभ्रान्तभावः संभ्रान्तचित्तः २६

पुरस्तात् त्रिशोपेन दी
नवक्त्रं यस्य स प
रिदीनेति पाठः

तदं निर्गत्य लक्ष्मणसंनिहितदेशात्ताराद्यप्त्यर्थः पूर्वं नृपतेस्ततो रुमाया इदमुपलक्षणं तारायाश्च चरणावित्यन्वयः तदेव विस्तारयति सं
होति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

83

रा॰ वा॰ कि॰ टी॰ ८२

ततेववि 'पुष्पतिमं स्रुघेतिमातस्तारायाः ४७ निद्रायामेतेन संवीतो व्याप्तः नावबुद्धवान् तत्रत्यं तद्वचनं चेत्यर्थः
घेतायद्देनेन विमोहितः मदमत्तश्चव्यसनग्रासीदित्यर्थः ४८ ततः सुग्रीवसमीपगमनानन्तरं तेन क्रुद्धेन लक्ष्मणेन
प्रसादयंतो वानरास्तत्रेत्य भयेन किलकिलाः स्वजातिशब्दं चक्रुः ४९ ततो लक्ष्मणदृष्टा मरैस्त्वतिभिमहान्प्रवाहशब्द

संगृह्य पादौ पुनरग्रतो जानुग्राहमातंश्च नरेव पादौ पादौ स्म मायाश्च निपीडयित्वा निवेदयामास ततस्तमर्थं
४७ स निद्रया सम्संवीतो वानरो न विबुद्धवान् बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ४८ ततः किलकिला
चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः प्रसादयंतस्तं क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ४९ ते महौघनिभं दृष्ट्वा वज्राशनिसमस्व
नं सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ५० तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानरः मदविह्वलताम्राक्षो
गु२ व्याकुलः स्रग्विभूषणः ५१ अथांगदवचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ मंत्रिणौ वानरेन्द्रस्य संमतौ दारदर्शिनौ
५२ प्लक्षश्चैव प्रभावश्च मंत्रिणावर्थधर्मयोः वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतः ५२ ॥

सदृशशब्देन तुल्यादि सदृशशब्दं च समं सहसिंहनादं चक्रुः सुग्रीवोद्बोधनायेति शेषः ५० ५१ अंगदवचः श्रुत्वा ते
नैवांगदेनैव सह दारदर्शिनौ शुतः पुरप्रवेशयोग्यौ मंत्रिणौ वानरेन्द्रस्य समीपमागतौ ५१ कोसौ तत्राह प्लक्ष इ
त्यादि प्रश्नेऽयमंत्रो विषये उच्चावचं वक्तुं प्राप्तं लक्ष्मणं शशंसतः ५२ ॥

८२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रसाद्य पितेत्यादि भव सत्यप्रतिश्रव इत्यंतमेकं वाक्यं सार्थनिश्चितैः अर्थनिश्चयसहितैर्वचनैः प्रसादयित्वा श-
शंसेत्यन्वयः ५४ ५५ तस्य भीताः तस्माद्भीताः ५६ वाक्यं रामवाक्यं सारथिर्यस्य व्यवसायः कर्तव्यार्थनिश्चयः

प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सार्थनिश्चितैः आसीनं पर्युपासीनो यथा शक्रं मरुत्पतिं ५४ सत्यसंधौ महा-
भोगौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ वयस्यभावं संप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ ५५ तयोरेको धनुःपाणिर्द्वारि
तिष्ठति लक्ष्मणः यस्य भीताः प्रवेपंते नादान्मुंचंति वानराः ५६ स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्य-
सारथिः व्यवसायरथः श्रीमान् रामस्य शासनात् ५७ अयं च तनयो राजंस्ताराया दयितोंऽगदः लक्ष्मणे-
न सकाशं ते प्रेषितस्त्वरयानघ ५८ सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् वानरान्वानरपते च-
क्षुषा निर्दहन्निव ५९ तस्य मूर्ध्ना प्रणामं त्वं सपुत्रः सहबांधवः गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्यद्योपशाम्य-
तां ६० यथाह रामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः राजंस्तिष्ठ स्वसमये भव सत्यप्रतिश्रवः ६१ इत्यार्षे श्री-
रामायणे किष्किंधाकांडे एकत्रिंशः सर्गः अंगदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा
मुमोचासनमात्मवान् १ स च तानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवं मंत्रज्ञान्मंत्रकुशलो मंत्रेषु परिनिष्ठि-

सारथ्यायस्य ५७ ५८ ५९ ६० धर्मात्मा वदतीति शेषः सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ६१ इत्येकत्रिंशः सर्गः अं-
गदस्येत्याद्यंगदवचः श्रुत्वेत्यत्र के १ गुरुलाघवं गुरुत्वलघुत्वरूपमर्थं मंत्रज्ञान्मंत्रकुशलः मंत्रप्रयोगकुशलः २

दुर्व्याहृतं प्रत्युचितवचनं दुःकृतं दुरनुष्ठितं प्रत्युचितं कृतं स्वकृतमिति शेषः ३ कोपकारणमुन्नयति अस्वहृच्छ
दिरिति अप्रियोऽस्मन्नपहृदयेतित्यर्थः असंभूतानि अप्रत्युत्पन्नानमिति शेषः ४ अलक्ष्मणकोपविषये तावत्प्रयत्नमभा
वः वेद्यानिश्चयः अध्यवसायः तावन्मात्रो कल्पनशीलेन निपुणं विनयः ५ नावल्वत्मिमग्राशासामदपमायस्वूलशितिशेषः
कित अस्थाने अप्रकारे वासम्भवापराधाभावे परिगृहीतमिथ्यापराधेन कुपितमित्रं संभ्रमं भयजननयत्स्व ६ मि॰

नेमे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितं । लक्ष्मणेनाग्रजभ्रात्रा कृद्धः किमिति चिंतये ३ असुहृद्भिर्म
मामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः । मम दोषानसंभूताञ्श्रावितो राघवानुजः ४ अत्र तावद्यथाबुद्धिः सर्वैरेव यथा
विधि । भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं शनैः ५ नखल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात् । मित्रं [illegible]
त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमं ६ सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं परिपालनं । अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिर
ल्पेऽपि भिद्यते ७ अतो निमित्तं त्रस्तोऽहं रामेण तु महात्मना । यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ८
सुग्रीवेणैवमुक्ते तु हनुमान्मारुतात्मजः । उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमंत्रिणां ९ सर्वथा नैतदाश्चर्यं
यत्त्वं हरिगणेश्वर । न विस्मरस्यविस्तव्यमुपकारं कृतं शुभं १० ॥

अस्थानस्थाने न कोपसंभावनायां लोकन्यायमाह सर्वथेति अल्पेप्यपराधे सतीति शेषः ७ अतो निमित्तं
अस्मान्निमित्तात्त्रस्तोऽहं महात्मना रामेण तु यदुपकृतं तत्मया प्रतिकर्तुं न शक्यं अत एव [illegible] तदास्यमे॰
वांगीकरोमीति भावः ८ अथ सुग्रीवमशीहनूमान्कोपनिमित्तं निश्चित्याह सुग्रीवेणेत्यादिना तर्केण ऊहेन ९ नि॰

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपकारमेवाद्राघवेणेति १ प्रणिपातकृतेनांजलिबद्धेनस्मितात् २ प्रणयकोपस्य निमित्तंदर्शयतित
मिति कालंप्रतिज्ञातंसीतान्वेषणकालं प्रवृत्ताप्रकर्षेणहता गतप्रायमित्यावत् ३ व्यतिक्रान्तेनेतिशेषः

राघवेणतद्वीरेणाभयमुक्तस्त्वयाहृतः त्वत्प्रियार्थंहतोवालीशक्रतुल्यपराक्रमः १ सर्वथाप्रणयात्
क्रुद्धोराघवोनात्रसंशयः भ्रातरंसंप्रहितवान्लक्ष्मणंत्वन्निवर्तने २ त्वंप्रमत्तोनजानीषेकालंकाल
विदांवर फुल्लसप्तच्छदश्यामाप्रवृत्तातुशरच्छुभा ३ निर्मलग्रहनक्षत्राद्यौःप्रनष्टबलाहका प्रस-
न्नाश्चदिशःसर्वाःसरितश्चसरांसिच ४ प्राप्तमुद्योगकालंत्वंनावैषिहरिपुंगव त्वंप्रमत्तइतिव्यक्तंल
क्ष्मणोयमिहागतः ५ आर्तस्यहृतदारस्यपरुषंपुरुषान्तरात् वचनंमर्षणीयंतेराघवस्यमहात्मनः
६ कृतापराधस्यहितेनान्यत्पश्याम्यहंक्षमं अन्तरेणाञ्जलिंबद्ध्वालक्ष्मणस्यप्रसादनात् ७ नियुक्तै
र्मन्त्रिभिर्वाच्योह्यवश्यंपार्थिवोहितं इतएवभयंत्यक्त्वाब्रवीम्यवधृतंवचः ८ अभिक्रुद्धःसमर्थोहिचा
पमुद्यम्यराघवः सदेवासुरगन्धर्वंवशेस्थापयितुंजगत् ९ नसक्षमःकोपयितुंयःप्रसाद्यःपुन
र्भवेत् पूर्वोपकारंस्मरताकृतज्ञेनविशेषतः १० ॥

षः ४ पुरुषान्तरात् लक्ष्मणात् कृतंपरुषवचनंतेत्वयामर्षणीयं नतुसंभववन्मालक्ष्मणायप्रदेशः ५
६ नियुक्तैः हितोपदेशार्थंनियोगः प्रवदन्निश्चितं ८ ९ यःपुनःप्रसाद्योभवेत् नकोपयितुंनक्षमेनयुक्तः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

85

रा० वा० कि० टी० ८५ पै

प्रयोहितं तु पेदिवं स्वैरं इव वृत्तः स च राघवस्य लक्ष्मणस्यास्य रामस्य मानुषं मत्यमतिक्रांतं बलं तेमनोज्ञा-
स्यतिज्ञानात्येव वालिवधादिनेतिभावः ॥ द्वात्रिंशः सर्गः ॥ अथ प्रवेशमद्ध्वनानन्तरं प्रतिसमादिष्टः सुग्रीवप्रे-
षितेनांगदेन प्रत्येत्य समाहूतः १ स्थिता द्वारयः प्रत्ञ्जलयो बभूवुरित्यन्वयः २ नचैनं पर्यवारयन् पनं लक्ष्मणं

तस्य मूर्ध्ना प्रणम्यातं सपुत्रः समहाजनः राजं स्निह्य समयेभ्यो भीर्यैव तद्वशे ॥ न रामस्य मानु-
तयासमनेनवाकोपादपुत्रमनसाप्यपोहितं मनोरितेत्तास्यतिमानुषवलस्य राघवस्यास्य स्वैरं इव
वृत्तः ॥ इत्येद्वात्रिंशः सर्गः ॥ अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा प्रविवेश गुहां रम्यां किष्कि-
न्धां रामशासनात् १ द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्रांजलयः
स्थिताः २ निश्वसंतं ततस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजं बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्यवारयन् ३ स तां रत्न-
मयीं दिव्यां श्रीमत्पुष्पितकाननां रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहां ४ हर्म्यप्रासादसंबाधां
नानारत्नोपशोभितां सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितां ५ देवगंधर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपि-
भिः दिव्यमाल्यांबरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ६ चंदनागुरुपद्मानां गंधैः सुरभिगंधितां मैरेयाणां

परिवार्यं गंतुमयेनन्नाशक्नुवन्नित्यर्थः ३ रत्नसमाकीर्णां अनेकीकृतमवस्त्राक्रांतां ४ तस्यैव प्रपंचः हर्म्ये-
तिसर्वकामफलैः सर्वदापेक्षितफलयुतैः ५ ६ पद्मपद्मकाख्यगंधद्रव्य मधूनां च गंधैरिति शेषः ७ ॥

५२

८५

85A

प्रासादैः शोभितामित्यन्वयः गिरिनद्यः गिरिभ्यः प्रस्रुता नदीत्यर्थः ८ ९ १० ११ १२ १३ पांडुरेण शैलेन परिक्षिप्तं·

विंध्यमेरुगिरिप्रख्यैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः ८ अंगदस्य गृहं रम्यं
मैंदस्य द्विविदस्य च गवयस्य गवाक्षस्य शरभस्य गजस्य च ९ विद्युन्मालेश्च संपातेः सूर्याक्षस्य हनूम
तः वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः १० कुमुदस्य सुषेणस्य तारजांबवतोस्तथा दधिवक्त्रस्य
नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ११ एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनां ददर्श गृहमुख्यानि महासारा
णि लक्ष्मणः १२ पांडुराभ्रप्रकाशानि दिव्यमाल्ययुतानि च प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च १३
पांडुरेण तु शैलेन परिक्षिप्तं दुरासदं वानरेंद्रगृहं रम्यं महेंद्रसदनोपमम् १४ शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैला
सशिखरोपमैः सर्वकालफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितं १५ महेंद्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः दि
व्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः १६ हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः दिव्यमाल्यावृतं
शुभ्रं तप्तकांचनतोरणं १७ सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः अवार्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव
भास्करः १८ स सप्तकक्ष्या धर्मात्मा यानासनसमावृताः प्रविश्य सुमहद्गुप्तं ददर्शांतःपुरं महत् हैम
राजतपर्यंकैर्बहुभिश्च वरासनैः महार्हास्तरणोपेतैस्तत्र तत्र समावृतं २० ॥

स्फटिकशिलामयप्राकारपरिवेष्टितं १४ १५ महेंद्रदत्तैर्वृक्षैः कल्पवृक्षैः १६ १७ १८ १९ सप्तकक्ष्याः द्वारान्तरस्थानि

कष्मतिप्रोगः २ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

86

रा॰ वा॰ कि॰ टी॰ ८८

तंत्रीगीतेन वीणावाद्यघोषेण सहितं मधुरस्वनं मुरजादेः शुश्राव २१ वरमाल्यकृतव्यग्राः उत्तमाल्यानां वरस्र
जां यत्संग्रथनकारणेन व्यग्राः २२ न व्यग्रान् परिचर्यासु अवरोहितान् नात्युदात्तपरिच्छदान् तान् दृष्ट्वा स्वाभरणस
स्यादिकात् २४ लज्जितोभवत् परस्त्रीदर्शनादिति शेषः २५ रोषवेगेन प्रचलितः प्रवृद्धकोपः श्रामरणस्वनं स्फ

प्रविशन्नेव सततं सुश्राव मधुरस्वनं तंत्रीगीतसमाकीर्णं समतालपदाक्षरं २१ बह्वीश्च विविधा
कारा रूपयौवनगर्विताः स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः २२ दृष्ट्वाभिजनसंपन्नाश्चित्रमाल्यकृत
स्रजः वरमाल्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः २३ नातृप्तान्नापि चाव्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान् सुग्रीवा
नुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः २४ कूजितं नूपुराणां च कांचीनां निनदं तथा स निशम्य ततः श्रीमा
न् सौमित्रिर्लज्जितोभवत् २५ रोषवेगप्रचलितः श्रुत्वा चाभरणस्वनं चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पू
रयन् २६ चारित्रेण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः तस्थावेकांतमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः २७ तेन
चापस्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगाधिपः विज्ञायागमनं त्रस्तः संचचाल वरासनात् २८ ॥

त्वा स्त्रीणां ततो निवृत्तये ज्यास्वनं चकार २६ तदेवाह चारित्रेणेति चारित्रेण स्त्रीसभायां प्रवेष्टुं नोचितमित्याद्य
शीलावनयापकृष्टः निवर्तितोऽतः पुरप्रवेशः स तेकांतमेत्याश्रित्य रामकार्यानिवृत्तिदर्शनजकोपेन समन्वितस्त ८६

86A

२९ णमाख्यातः बोधितालक्ष्मणागमनः उपशुश्यते उपाशुश्यं १० २१ रोषस्यानेरोषकारणसमापराधे २२ २४
निनितकोपासेमेवाञ्चिमितेवानिणीयास्वस्यसमीपगमनमउवितमितियद्वांतरंगृह्णातिग्रथवेति २५ वि॰
ग्रंगदेनयथामतंभुरस्तात्मनि विदितं सव्यन्नमेषसंग्रामः सौमित्रिर्भीतवत्सलः २९ ग्रंगदेनसमा
ख्यातेज्यास्वेनेनचवानरः बुबुधेलक्ष्मणंप्राप्तमस्विचास्यापशुश्यत २० ततस्तारांगदाभ्यां प्रह्वः सुग्रीवः प्रिय
दर्शनां श्वावदितमव्यग्रस्वास्तसंभ्रांतमानसः २१ किंतारेकारणंसप्तप्रकृत्यामृदुमानसः सरोषइ
वसंप्राप्तो येनायंराघवानुजः २२ किंपश्यसिकुमारस्यरोषस्थानमनिंदिते नत्वकारणकोपमाहे
रशंभावः २३ यद्यसौकृतमस्माभिर्बुध्यसे किंचिदप्रियं तद्भ्रातासत्प्रयायेणोक्षिप्रमेवाभिधीयतां २४
ग्रयवास्वयमेवैनंहृष्टुमर्हसिभामिनि वचनैःसांत्वयुक्तैश्चप्रसादयितुमर्हसि २५ त्वद्दर्शनेविशुद्धात्मा
नस्मकोपंकरिष्यति नहिस्त्रीषुमहात्मानःक्वचित्कुर्वंतिदारुणं २६ त्वयासांत्वैरुपक्रांतंप्रसन्नेंद्रिय
मानसं ततःकमलपत्राक्षंद्रष्टास्यहमरिंदमं २७ साप्रस्खलंतीमदविह्वलाक्षीप्रलंबकांचीगुण
पहास्तागतस्त्रायातं । हेमसूत्रा सलक्षणालक्ष्मणसन्निधानंजगामतारानमितांगयष्टिः २८ ॥ कस्यणाः २९
उपक्रोधसमारंभमतमायणं २७ २७ प्रस्खलंतीमदालसतयापादयोःस्खलंतीमदविह्वलाक्षीभोगासवृहेन
मधुपानमथयनमदेनाममसवाकितनेत्रा कांचीगुणाश्च यमा प्रलंबकांचीगुणहेमसूत्रेयस्याः सितांगयष्टिः

रामकोऽकृतिरोषः २८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

87

रा.
वा.कि.
टी.
८

४४ प्रणयप्रगल्भं मैत्रीसमर्थेन समर्थं ४५ वञ्चिते देशे च गुरुशिष्टकार्यार्थमुद्यते प्राप्ते तं त्वं दिग्यातिष्ठंते ४७ भू
यः पिके प्रणयप्रकाशः पूर्वैः दृष्टोऽर्थो यस्मिन्नस्तु ४८ प्रयुंते मतो कामवृत्ताः लक्ष्मणधर्मार्थसंग्रहश्च वर्तते ४९ सु
ग्रीवं मित्रमिन्द्रियः पतंकिं तु वध्यसे ५० लक्ष्मणधर्मेति तमेवाहनेति शास्त्रार्थराज्यप्रयोजने समात्यापरिषदस्य

सतां समीक्ष्यैव हरीशपत्नी तस्यानुदासीन तया महात्मा अवाङ्मुखोऽभून्मनुजेन्द्रपुत्रः स्त्रीसन्निकर्षा
द्विनिवृत्तकोपः ४९ मा पानयोगाद्विनिवृत्तलज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेन्द्रसूनोः उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं
वाक्यं महार्थं परिसान्त्वपूर्वं ५० किं कोपमूलं मनुजेन्द्रपुत्र कस्ते न संतिष्ठति वाङ्निदेशे कः शुष्कवृक्षं वनमापतन्तं
दवाग्निमासीदति निर्विशंकः ५१ स तस्या वचनं श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमशङ्कितः भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्म
णो वाक्यमब्रवीत् ५२ किमयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः भर्ता भर्तृहिते युक्ते न चैनमवबुध्यसे
५३ न चिन्तयति राज्यार्थं नास्माञ्छोकपरायणान् सामात्यपरिषत्तारे पानमेवोपसेवते ५४ स मासांश्च
तुरः कृत्वा प्रमाणं प्लवगेश्वरः व्यतीतांस्तान्मदव्यग्रो विहरन्नावबुध्यते ५५ न हि धर्मार्थसिद्ध्यर्थं पान
मेवं प्रशस्यते पानादर्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते ५६ धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः

तारद्दोषास्त्वेतिशेषः ५७ विहरन्नत्वयाक्रीडन् ५७ ५८ पानादर्थादिनाशमुपपादयति धर्मेति कृते उपका
रे अप्रतिकुर्वतः प्रत्युपकारमकुर्वतो महान्धर्मलोपो भवेत् प्रत्युपकाराकरणाद्गुणवतो मित्रस्य नाशो भवति

८१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

87A

उक्तमेवार्थं दृढयति मित्रेहीति अर्थगुणश्रेष्ठं मित्रार्थसाधनलक्षणश्रेष्ठगुणयुक्तं सत्यधर्मपरायणं प्रत
गुणाढ्यं युक्तं च मित्रं चेदिष्टं प्रसिद्धं तत्तद्वयं गुणाढ्यं समर्पितवन्मंत्रीपरित्यक्तमेव धर्मे तेमित्रोपालनरूपधर्मेण व्यव
स्थितः सोपि परित्यक्त इत्यर्थः ५८ तत्तस्मादेवं सति इहकार्यतत्त्वे तु प्रस्तुते प्रस्तुते कार्ये प्रस्तुते कार्ये मया अस्माभिः
कार्यं कर्तव्यं तदुदाहर्तुमर्हसि ५९ धर्मार्थसमाधियुक्तं धर्मार्थयोः संपादकं वाक्यं निशम्य यतार्थ्याश्रुवन

मित्रेत्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणं तत्तद्द्वयं तु परित्यक्तं न तु धर्मे व्यवस्थितं ५८ तदेवं प्रस्तुते का
र्ये कार्यमस्माभिरुत्तरं यत्कार्यं कार्यतत्त्वज्ञ तदुदाहर्तुमर्हसि ५९ स तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशा
म्य वाक्यं मधुरस्वभावा तारागतार्थं मनुजेन्द्रकार्ये विश्वासयुक्तं तमुवाच भूयः ६० न कोपकालः क्षि
तिपालपुत्र न चापि कोपः स्वजने विधेयः त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर सोढुं ६१ कोपं
कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत् सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः

मानुजे

तथा योजना तारा मनुजेन्द्रकार्ये तद्विषये विश्वासयुक्तं यथा तथा भूयः पुनरुवाच ६० न कोपकालः त्वदर्थस्या
नतीतत्वादिति भावः त्वदर्थकामस्य त्वत्प्रयोजनपरस्य ६१ अपराधस्य सोढव्यतां समर्थयति कोपं कथं
नामेति अपकृष्टसत्त्वे सत्त्वगुणाद्धीने तद्वदित्यर्थः सत्त्वावरुद्धः रजस्तमसोरननुप्रवेशाय सत्त्वगुणेनानिरुद्धः
तपसः प्रसूतिः उपशमरूपतपस उत्पत्तिस्थिते ६२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वाकि॰
टी॰
८८

प्रसादोवन्निवारयंतीत्वितद्धेतुंनजानासीत्यतआहजानामीति हरिवीरवंश्योःरामस्यकोपंकोपनिमित्तं
जानामिकार्यस्यउपयोगस्यकालेसमागविलंबंचजानामि त्वयिपदर्शितेकर्यराज्यदानलक्षणोपकारेत्वयाकृते·
तदपिजानामिपदत्रकार्येप्रसिद्धुपकारेःस्वामिपंत्सीतान्वेषणादिकेकर्तव्यतद्यापिजानामि ५२ हेनर
श्रेष्ठशरीरजनस्यकामस्यबलंयथाप्रविष्टस्तत्तद्यापिजानामि प्रभुसुग्रीवंयस्मिन्जनेकामेनासक्तमनवरतम
रूढंतस्मिंजनेजानामि ५४ लक्ष्मणस्यभापशमनार्थंसशागल्भेनलोकेमकिमाहनकामातनचेत्याह नव

जानामिकोपंहरिवीरबंधोजानामिकार्यंसमुवकालसंगं जानामिकार्यंत्वयिपत्कृतंनस्तद्यापिजानामि
पदत्रकार्यं ५३ तद्यापिजानामियथाविषयत्बलेनरश्रेष्ठशरीरजस्य जानामियस्मिंश्चजनेवरूढकामे
नस्तुग्रीवमसक्तमद्य ५४ नकामतंत्रेतवबुद्धिरस्तित्वंवैयथामन्युवशंप्रपन्नः नदेशकालौहियथार्थध·
र्मावेक्षतेकामरतिर्मनुष्यः ५५ तंकामवृत्तंममसंनिकृष्टंकामाभियोगाच्चविमुक्तलज्जं क्षमस्वतावत्

यथायेनप्रकारेणमन्युवशप्रपन्नस्तेनकारेणत्वकामस्वभावपरिज्ञातेतवबुद्धिर्नास्ति कामतंत्राभिसु
ताहशानेहशीतिभावः हियस्मात्कामरतिर्मनुष्योयथादेशकालौभोगयोग्यायोग्यौपानजानातितथार्थधर्मा·
वपिनावेक्षते मनुष्योपिनजानातिकिमुततिर्यंजातीतिभावः ५५ ममसंनिकृष्टंस्वभायायाममसमीपेका·
मवशाहतंमानेकामाभियोगात्कामावेशात् क्षमस्वेतिपरवशाश्रतापराधत्वात्स्वभातत्वाच्चक्षतेमेवापये

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

88A

कामवशात्त्वनारोपैवेत्याहमहर्षयइति कामेकाम्भोगाग्रहकामाः अभिलाषयेषांते अतएवस्त्रीषुप्रतिबद्ध-
मोहाः अयंतुकपिस्तत्रापिराजा ५७ भर्तोद्दितमुदिश्यनिशाचः ५८ विराजमाः त्वद्धाममनासर्वमेवनिशायः
५९ कोदीयमनेत्यस्यवद्धत्वेनात्यर्थं ६० बाविंचेरादितिअतः पुरस्यावलोकनमनुचितमिमित्यमित्यत्रैवतिष्ठता
महर्षयोयायमंतपोभिकामैःकामानकामाः अतिवृद्धमोदाः अयंप्रकृत्याचपलःकपिस्तकथंनमुद्येत
सावधुराजा ५७ इत्येवमुक्ताबृचनमहार्थसावानरीलक्ष्मणमप्रमेयं पुनः सखेलंमदविक्लवाक्षीभर्तु
र्हितावाक्यमिदंबभाषे ५८ उद्योगस्त्वचिरादिमः सुग्रीवेणनरोत्तम कामस्यापिविधेयेनतवार्थप्रति
साधने ५९ आगतादिमहावीर्यादरयःकामरूपिणः कोटीशतसहस्राणिनानानगनिवासिनः ६०
तदागच्छमहाबाहोचारित्रंरक्षितंत्वया अच्छलंमित्रभावेनसतांदारावलोकनं ६१ तारयाचाप्यनुज्ञात
स्त्वरयाचापिचोदितः प्रविवेशमहाबाहुरभ्यंतरमरिंदमः ६२ ततः सुग्रीवमासीनंकांचनेपरमासने
महार्हास्तरणोपेतेददर्शादित्यसन्निभं ६३ दिव्याभरणचित्रांगंदिव्यरूपंयशस्विनं दिव्यमाल्यांबरधरंमहे
न्द्रमिवदुर्जयं ६४ दिव्याभरणमाल्याभिःप्रमदाभिःसमंततः संरब्धतररक्ताक्षोबभूवांतकसन्निभः ६५
त्वयासताचारोरक्षितइतिभावः मित्रभावेननतुविकारेणसतांदारावलोकनंअच्छलमदोषावहमित्यर्थः
६१ त्वरयाआगमनोत्ताकरणभूतया ६२ ६३ ६४ प्रमदाभिःसमंसुग्रीवंददर्शततः संरब्धतररक्ताक्षोबभूव

रामा० ३३ ॥

पतिस्यावस्थितएवसदृशोत्मन्वयः ११ इतिविंशः अधुनातिदेशं केनापिप्रतिवद्धं १२ अनुक्तेत्यतः पश्चादुस्थि
तेवारि ४ संचचारसमुन्नमानगाम अवस्थितोवसुवेत्यस्यलक्षणंइतिशेषः कल्पवृक्षोपमयासर्वस्तितवे
वगय ५ सत्तारंशिशोनामवस्थित ६ सत्वाविनत्राभ्यासेयतः ७ अयमेस्थितः अयमेमागेस्थः ८ प्रहृतोयत्र

दृष्टांतवीरः परिविभ्यगाढंवरासनस्यावरेहेमवर्णः ददर्शसौमित्रिमदीनसत्वंविशालनेत्रंसविशा
लनेत्रे ११ इत्यादिरामायणोक्तिकिष्किंधाकांडेसविंशः तमप्रतिरतेनुद्दष्टविहृषरूपषीम सुग्रीवोलक्ष्मण
दृष्ट्वा वभूवव्याधितेंद्रियः १ कृद्धंनिश्वसमानेतंप्रदीप्तमिवतेजसा भ्रातुर्व्यसनसंतप्तंसंदृष्ट्वादशरथात्मा
त्मजे २ उत्पपातनरश्रेष्ठोदितत्वासौवर्णमासनं महान्महेंद्रस्यथयास्वलंकृतइवध्वजः ३ उत्पतंत
मनुत्पेतुः [illegible]रुमाप्रभृतयःस्त्रियः सुग्रीवंगगनेपूर्णचंद्रंतारागणाइव ४ संरक्तनयनः
श्रीमानसंचचारकृतांजलिः वभूवावस्थितस्तत्रकल्पवृक्षोमहानिव ५ रुमाद्वितीयंसुग्रीवंनारीम
ध्यगतंस्थित अब्रवील्लक्ष्मणःकृद्धः सतारंशशिनंयथा ६ सत्वाभिजनसंपन्नः सानुक्रोशोजितेंद्रियः
कृतज्ञःसत्यवादीवराजालोकेमहीयते ७ यस्तुराजास्थितोधर्मे मित्राणामुपकारिणां मिथ्याप्र
तिज्ञामसत्यदोषमादृशानमिति पकास्त्वविषयात्तेनेदानादिप्रतिज्ञा विज्ञाते सतिसोऽनृतवाक्शतंदंतिशाता
वहननदोषभागभवेदित्यर्थः पत्रगावोनृतेमदृस्वहंतिनरःस्वर्गोहननदोषभागभवेत् पुरुषानृतेनुरुषविष

89A

प्रथकृतवद्भेषमारस्वंमितिकृतार्थोस्मिदैरितिशेषः सर्वभूतानांसलोकानांवध्यःसर्वलोकवाहिकार्थंत्र
स्पः १० नायमर्थः स्वकल्पनामात्रकल्पितःइत्याहगीतश्लि सर्वलोकनमस्कृतः सर्वस्मन्तेसमतत्स्यर्थः ११ स
जेनोहकृतच्चसत्त्वादस्वंमिति १२ कर्तव्यकृतम्भसत्त्वादस्वमिति १३ कर्तव्यप्रत्युपकारमाहनविति दृती
एवंकृतार्थोस्मित्राणांनभवतामतिकरोतियः १४ कृतघ्नःसर्वभूतानांसवध्यःसवगोचर १५ गीतायंवक्ष
सर्वसु णाश्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः इत्याहकृतघ्नेत्यहेनततेविवार्थसंवाम १६ गोघ्नेचैवसुरापेचचौरेभग्नव्रु
तेतथा निष्कृतिर्विहितासद्भिःकृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः १७ प्रत्यार्थस्वकृतघ्नश्चमिथ्यावादीचवानर एवं
कृतार्थारामस्यनततमतिकरोषियत १८ नचनामकृतार्थेनत्वयारामस्यवानर सीतायामार्गणीयत्नः
कर्तव्यःकृतमिच्छता १९ सत्वंकाम्येषुभोगेषुसक्तोमिथ्याप्रतिश्रवः नत्वांरामोविजानीतेसर्पमंडूकरा
रा विणं २० महाभागेनमेणायापःकरुणावेदिना हरीणांप्रापितोराज्यंत्वंदुरात्मामहात्मना २१ कृतंच
वामिजानीषेराघवस्यमहात्मनः सद्यस्त्वंनिषितैर्बाणैर्हतोद्रक्ष्यसिवालिनं २२ नचसंकुचितःपंथा
येनवालीहतोगतः समयेतिष्ठसुग्रीवमावालिपथमन्वगाः २३ ॥
मेवकृताऽपकारंस्मरता १९ सर्पमंडूकराविणंस्वगृहीतसारवस्यमंडूकशब्देनशब्दवंतंसर्पंयथाजनोऽनवलो·
कनात्मंडूकमेवजानातितनतसर्पं तथातवस्वरूपरामोनाज्ञासीदितिभावः २० पापस्त्वमित्यन्वयः २१ २२ २३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०

रा. वाकि टीं ५५

रामसंदिष्टं वाक्यमभिधाय प्रकृतकार्यं विचिन्त्य वाक्यमाह ननूनमिति धृतं यद्ब्रह्मवरस्य कार्मुकं काग्रन्थान्वयेन
न वज्रसन्निभाञ्चयष्पसितात्प्राणीः नूनं ततो नाम तस्मात्स्तस्त्वं निषेवसे सुग्रीव सन् रामकार्यं मनसा
पिनावेक्षसे न चिन्तयसीत्यर्थः ४९ इति चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४ तारेतीत्यदेतत्रैनेवेत्यादि ग्रन्थकर्षाः नूनत्वा
ननूनमित्याज्ञवरस्य कार्मुकं च्युतं ध्रुतांशरान्वयष्पसिवज्रसन्निभान् ततः सुखं नाम निषेवसे सुग्रीव न
रामकार्यं मनसाप्यवेक्षसे ४९ इत्यार्षे रामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रिंशः सर्गः ३४ तथा ब्रुवाणं सौमि
त्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना १ नैवं लक्ष्मण वक्तव्यो नायं परुषम
र्हति हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद्विशेषतः २ नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः नैवान्
तकथो वीर न जिह्मश्च कपीश्वरः ३ उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यैर्दुः
ष्करं रणे ४ रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतं प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां मां च परंतप सुदुः
खशायितः पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमं प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः ६ घृताच्यां किल संसक्तो
दशवर्षाणि लक्ष्मण अहोमन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनिः ७ स हि प्राप्तं न जानीते कालं कालं
क. १५५ यदि न कृतघ्नः कथं तर्हि कालात्ययापनमित्याशङ्क्याह सदुःखे विदांवर विश्वामित्रो महाते
ति स कथं राम वस्तु तदुःख काल प्राप्तकाले प्रवश्यकर्तव्य ८ अश्रुताबाधो शाद्वोमेन कायादि भिना मातस्मिति

नीः किष्किन्धां प्रस्थापस्थितः २॥

गु. वालकोटैर्नविनिय: ग्रहः दिने ८॥

90A

दूर्यमंगतस्यशरीरभावंप्राप्तस्य ९ अपरायमंगीकृत्यसांत्वयित्वा इदानीं विचार्यमाणेअपरायएव ना
स्तीत्याह नचेति निश्चयार्थे निश्चयरूपमर्थं सुग्रीवाभिप्रायमितियावत् १० रोषेणसमुत्पन्नःसंरंभःक्षोभः
११ १३ १४ कथमयंरावणोहन्तव्यतीत्यत्रतत्सहायकसाध्यत्वात्देषस्येत्याहशतेति यथासंख्याविवक्षितेव
दशकोटिःसमुद्रःशतकोटिमध्यमध्यानांसहस्रंतथापाषष्टिलक्षयाधिकाचैलक्षाणि तेउपरिपरिषट्त्रिंशत्सह

दूर्यमंगतस्यास्यपरिश्रांतस्यलक्ष्मण अविलम्बस्यकामेश्वरामकृतमिहाईति ९ नचरोषवशंता
तगन्तुमर्हसिलक्ष्मण निश्चयार्थमविज्ञायसहसाप्राकृतोयथा १० शांतिवचनादिप्रकृषास्यमहीयाःशु
कृषर्षभ अविमृश्यनरोषस्यसहसायातिवश्यतां ११ प्रसादयेन्त्वायमेतसुग्रीवार्थसमाहिता म
हात्मरोषःसमुत्पन्नःसंरंभस्त्यज्यतामयं १२ समामाकोपिराज्यवचनयान्यपश्यनिव रामप्रियार्थसुग्रीव
स्त्यजेदितिमतिर्मम १३ समानेष्यतिसुग्रीवःसीतयासहराघवं शशांकमिवरोहिण्यदृष्ट्वातरावण
रणे १४ शतकोटिसहस्राणिलंकायांकिलरक्षसां अयुतानिचषट्त्रिंशत्सहस्राणिशतानिच १५ ग्र
हवांताश्चयूथपान्कासान्कामरूपिणः अशक्योरावणोहन्तुंयेनसामैथि
स्राणितउपरितावंतिशता
नीत्यर्थः १५ ९ तावत्तावेपपरसभस्यापिसहापापेहासेन्त्याहेतेइति यस्मात्सहायेनरामेणमेहत्वम
शक्याः यस्माद्रावणश्चक्रूरकर्माक्रूरपराक्रमस्तस्माद्विशेषतः सुग्रीवेणसहायेनप्रयोजनमस्तितस्म

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९१

रा॰
वा॰कि॰
टी॰
३९

नत्वधारतः संस्थानंयथाकथंचंतत्कालंतत्रारूपवमिति आगामसुनमेध्यकः रावणस्येवंवलशामिप्रकास्तनम॰
यात्नानः श्रवणात् तन्मुखेतोवाक्याच्छ्रवणात्तेरव्यामारेब्रवीमीत्यर्थः १८ मदुपसर्पणादनमेवाहत्वरितमि १९ २॰
तेनद्विकदाद्यागमिष्यतितत्राहदृश्यतेति दूसामित्र श्रुत्समानान्वेषणकार्यविषयेसुग्रीवेणप्रात्वदागमनात्सवमे
वमेस्यावाच्यस्याचिपवनात्राहधृमागनच्छमित्यवेत्रूपायथायेनप्रकारेणकृतानतथा अयमसिमिन्नितेतमेहावले

एवमाख्यातवान्वालीसन्वमिश्रोहरीश्वरः आगामसुनमेध्यकः श्रवणान्नब्रवीम्यहं १९ तत्सह्रायनिमि
त्तोदिश्यषितावरीगवाः आनेतुंवानरान्युद्धेसुवहून्दिग्रुगवान् १९ तांश्चप्रतीक्षमाणायंविक्रांतात्सुम
नृ॰ हावला राघवस्यार्थसिद्धयर्थनिर्यातिहरीश्वरः २० कृतान्तसस्यासौमित्रिः सुग्रीवेणयथाधुरा अयतेत
वानरैः सर्वैरागतत्वमहावलैः २१ शतकोटिसहस्राणिगोलांगूलशतानिच अयुतानिशपयास्यतिजाट
कोपमर्द्दम कोङ्गानेकास्केकाञ्जैत्यकपीनांहीमततेजसां २२ तवद्रिमत्वमिदानीरोष्मकोपान्वितेन
समेनपवैनिरीक्षमाणाः हरिवरवनितानयांतिशांतिप्रथममभयस्याहिशांकिताः समस्ताः २३ ॥

गांतत्वमितियोजना २१ रवः स्नापेत्वयास्वसेनाधिक्यमाह अदेति शतकोटिसंख्यतहृशागुणतिम
कामहस्रकोटिः तत्संख्याः स्मृताः गोलांगूलानांशतानिच शतकोटिः अनेकपयोऽमेकाकोटयः असंख्य
इत्यर्थः २२ हरिवरवनितास्तवेदृसंवितिरीक्ष्य प्रथममभयस्याहिशांकिताः वालीवधजनितभयशंकिताः सत्यः
रोषाहेतोः वेतन्नसमेतयभेनिरीक्षमाणाः शांतिंन्यांतिप्रथममभयस्यातिकर्मणिषष्ठी २३ ॥ ४१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९१A

इतिपञ्चविंशः सर्गः ३५ तस्मिन्ताराऽनुनयवाक्ये १ मान्यंमालांबहुगुणांबहुविधकाममदकारंमद्यरि
त्य १ लक्ष्मणंसंप्रदर्शयन्नित्यन्वयः ५ ५ कः शक्तः समर्थः तस्यदेवस्य दिव्यानंतगुणभूषितस्यस्वेनक

इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेपंचविंशः सर्गः ३५ इत्युक्तस्तारयावाक्यंप्रश्रितंधर्मसंहितं मृ
दुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राहतद्वचः १ तस्मिन्प्रतिगृहीतेतुवाक्येहरिगणेश्वरः लक्ष्मणात्सु
महत्त्रासंवस्त्रंक्लिन्नमिवात्यजत् २ ततः कंठगतंमाल्यंचित्रंबहुगुणंमहत् चिच्छेदविमदश्चासीत्सुग्री ८३
वोवानरेश्वरः सलक्ष्मणंभीमबलंसर्ववानरसत्तमः ३ अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंसुग्रीवः संप्रहर्षयन्
४ प्रनष्टाश्रीश्चकीर्तिश्चकपिराज्यंचशाश्वतं रामप्रसादात्सौमित्रेपुनः प्राप्तमिदंमया ५ कः श
न४ क्तस्तस्यदेवस्य[illegible]ख्यातस्यस्वेनकर्मणा तादृशंविक्रमंवीरप्रतिकर्तुमरिंदम ६ सीतांप्राप्स्यतिधर्मा
त्मावधिष्यतिचरावणं सहायमात्रेणमयाराघवः स्वेनतेजसा ७ सहायकृत्यंकिंतस्ययेनसप्त
महाद्रुमाः गिरिश्चवसुधाचैवबाणेनैकेनदारिता ८ धनुर्विस्फारयाणस्ययस्यशब्देनलक्ष्मण
सशैलाकंपिताभूमिः सहायैः किंतुतस्यवै ९ अनुयात्रांनरेंद्रस्यकरिष्येऽहंनरर्षभ गच्छतोरा
संख्यायत्तंभंगवालिव वणंहंतुंवैरिणंसपुरःसरं १० ॥ख्यादिनाख्यातस्य ६ सहायमात्रेणोपलक्षितः तादृशंतज्जनितो
स्वयमेवार्थसाधकः अहंतुतस्यपरिकरमात्रमितिभावः ७ ८ ९ अनुयात्रायात्राऽऽगमन १० ॥ पकारसदृशं

९२

ग० वा० कि० टी० ८२

विश्वासात् अयं सर्वं क्षमिष्यतीति निश्चयात् प्रणयेन वा यदि किंचिदतिक्रान्तमपराद्धं तदुक्तं हेतुस्वयं प्रेष्यस्य दा
सस्य क्षमितव्यं यस्माद्योद्दासो नापराध्यति तादृशो दासो सम्भाव्यः स्वामिचित्तानुवर्तनस्यातिदुष्करत्वात् ॥
॥ परिचितेन स्वीमीतेन ॥ शौचमिन्द्रियनिग्रहः १४ ॥ उपपन्नं योग्यं युक्तं प्रशस्तं ॥ दोषज्ञो विद्वान् को वा

यदि किंचिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥ इति तस्य ब्रु
वाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चेदमुवाच ह ॥ सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो
वानरेश्वर त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः ॥ यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च ते शौचमार्जवं अर्हस्त्वं
कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमां ॥ सहायेन तु सुग्रीव त्वया रामः प्रतापवान् वधिष्यति रणे श
त्रून्न चिराच्च न संशयः ॥ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भा
षितं ॥ दोषज्ञः सति सामर्थ्ये कोऽन्यो भाषितुमर्हति वर्जयित्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम सदृ
शश्चासि रामस्य विक्रमेण बलेन च सहायो दैवतैर्दत्तश्चिराय हरिपुंगव ॥ किं तु शीघ्रमितो वीर
निष्क्रम त्वं मया सह सांत्वयस्व वयस्यं च भार्याहरणदुःखितं ॥ यच्च शोकाभिभूतस्य श्रुत्वा रा

सुग्रीवाभ्यामन्यो भवद्वाक्यसदृशं वाक्यं वक्तुमर्हतीति ॥ ॥ वयस्यं नाम ॥ शोकाच्च परुषवाक्या
नामामाकृतत्वशंका मा भूदिति स्वेनैवात्मकृतत्वमुपपादयन्स्वापराधं शमयति यच्चेति रामस्य भाषितं श्रु

९२५

इति श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ३६ १ पंचशैलेषु महेंद्रादिमंदरांतेषु २ पर्वतेषु अस्तमयपर्वतेषु
नित्यः सौवर्णाः षष्टिः सहस्राणि गिरयः संति तेषु तथा पश्चिमस्यां तयैदिशि पश्चिमस्यामित्यर्थः ३ प्रविश्य भवनेश

इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ३६ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना हनुमंतं
स्थितं पार्श्वे वचनं चेदमब्रवीत् १ महेंद्रहिमवद्विंध्यकैलासशिखरेषु च मंदरे पांडुशिखरे पंचशैलेषु
ये स्थिताः २ तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु नित्यशः पर्वतेषु समुद्रांते पश्चिमस्यां तु ये दिशि ३ आदित्य
भवने चैव गिरौ संध्याभ्रसंनिभे पद्माचलवनं भीमाः संश्रिता हरिपुंगवाः ४ अंजनांबुदसंकाशाः
कुंजरप्रतिमौजसः अंजने पर्वते चैव ये वसंति प्लवंगमाः ५ महाशैलगुहावासा वानराः कनकप्रभाः
मेरुपार्श्वगताश्चैव ये च धूम्रगिरिं श्रिताः ६ तरुणादित्यवर्णाश्च पर्वते ये महारुणे पिबंतो मधुमैरेयं
भीमवेगाः प्लवंगमाः ७ वनेषु च सुरम्येषु सुगंधिषु महत्सु च तापसाश्रमरम्येषु वनांतेषु समंततः ८
तांस्तांस्त्वमानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान् सामदानादिभिः कल्पैर्वानरैर्वेगवत्तरैः ९ ॥
रोधे स्थिताः उदयाचलास्तावलयोरित्यर्थः पद्माचलस्तदाख्यपर्वतः ४ तामसाश्रमैः रम्येषु वनांतेषु ८ क
स्पर्वांतैरानयेति संबंधः ९ ॥

९३

रा॰
किं॰
टी॰
५३

प्रथमं पूर्वं ये महाजवा हृताः प्रेषितास्ते मया तातान् अपवृत्त्यावर्तेषां त्वरणार्थं भयसा हरीन्प्रेषय ॥६॥ कामेषु तद्रागेषु ये प्रसक्ता ये च दीर्घसूत्रा विलंबितव्यापाराः योगारूढा एणा इव कालयापका इत्यर्थः आनयस्व आनय ॥७॥ ये हन्ता ॥८॥ प्रवणीय हन्तव्यामादृशा तानीतिपतेन हन्तानन्त्यमुक्तं ॥९॥ तदेव स्पष्टयति छादयन्त इवाम्बरमिति ॥१०॥

प्रेषिताः प्रथमं ये च मया ताता महाजवाः त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं हरीन्संप्रेषयापरान् ॥६॥ ये प्रसक्ताश्च कामेषु
दीर्घसूत्राश्च वानराः इहानयस्व तान्सर्वाञ्छीघ्रं तु मम शासनात् ॥७॥ अहोभिर्दशभिर्ये च नागच्छन्ति ममाज्ञया
हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः ॥८॥ शतान्यथ सहस्राणि कोट्यश्च मम शासनात् प्रयान्तु कपिसिं- म३
म४ हानां दिशो मम मते स्थिताः ॥९॥ मेघपर्वतसंकाशाश्छादयन्त इवाम्बरं घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यान्तु मच्छासना-
दितः ॥१०॥ ते गतिज्ञा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्ववानराः आनयन्तु हरीन्सर्वांस्त्वरिताः शासनान्मम ॥११॥ तस्य वानर- वा५
राजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः दिक्षु सर्वासु विक्रान्तान्प्रेषयामास वानरान् ॥१२॥ ते पदं विष्णुविक्रान्तं पतत्रि-
ज्योतिरध्वगाः प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तत्क्षणेन वै ॥१३॥ ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरित्सु च वानरा वा-
नरान्सर्वान्रामहेतोरचोदयन् ॥१४॥ मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्री-

गतिज्ञा वेगवन्तं गन्तारं गतिं गत्वा ॥११॥ ते हरयः पतत्रिज्योतिरध्वगाः पक्षिनक्षत्रमार्गगामाः विष्णुविक्रान्तं पदमा-
काशं तत्क्षणेन प्रयाता इति संबंधः ॥१३॥ मृत्युकालोपमस्य निग्रहविषये इति शेषः ॥१५॥ ॥ ॥ ॥ ५३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वा

९३A

तस्मो गिरेः श्रृंजनगिरेः २ २४ असंख्येमेतद्बलमित्याद्दतेषांसंख्यान्नविद्यतइति २५ २६ येनुत्सरयितुं याताः द्र
उमेतद्युषिताः महाद्रुमं अप्रतिमसिद्धभगवद्दामभूतेमाहेश्वरयतत्माटस्यदद्दुः २ सर्वदेवानामनस्तोषायउम

ततस्तेंजनसंकाशाद्गिरेस्तस्मान्महाबलाः तिस्रः कोट्यः प्लवंगानां निर्ययुर्यत्रराघवः १ अरुणार्क
तिपत्राकेस्तस्मिन्नुपरिबेरताः संतमहेमवर्णाभास्तस्मात्कोट्यदशाच्युताः कैलासशिखरेभ्यश्चसिंहके द्रो०२
सरवर्चसा ततः कोटिसहस्राणि वानराणां समागमन् २ फलमूलेन जीवेताहिमवंतमुपाश्रिताः तेषां
कोटिसहस्राणां सहस्रंसमवर्तत ३ अंगारसमवर्णानां भीमानां भीमकर्मणा विंध्याद्वानरकोटीनां
सहस्राण्यपतनद्रुत ४ क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः नारिकेलाशनाश्चैव तेषां संख्यान
दु६ विद्यते ५ वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिभ्यश्च महाबलाः आगच्छद्वानरीसेनापिबंतीवदिवाकरं ६ येतत्वर
यितं याता वानराः सर्ववानरान् तेवीरहिमवच्छैलेदहशुस्तंमहाद्रुमं ७ तस्मिन्गिरिवरेपुण्ये यज्ञोमाहे
श्वरः पुरा सर्वदेवमनस्तोषो बभूव सुमनोरमः ८ अन्ननिष्पंदजातानिमूलानिचफलानिच अमृत
स्वादुकल्पानि ददृशुस्तत्रवानराः ९ तदन्नसंभवं दिव्यफलमूलं मनोहरं यः कश्चित्सकृदश्नातिमासंभ
वतितर्पितः १० तानिमूलानिदिव्यानिफलानिचफलाशनाः औषधानिचदिव्यानिजगृहुर्हरियूथपाः ११
१२ अन्नतिगंधदातहोमद्रव्याज्यादिसुवर्णजातानि ११ २ औषधानिसंजीवन्यादीनि १ ३१ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९४

रा. कि. टी. ५४

२२ ते तत्सर्वं तत्त्वया: पृथ्वानां ग्रन्थानः स्वप्नैरिव बलानामागमसमात्सर्वमित्यर्थः २३ २४ ते हनुमत्प्रेषित सहितानीलप्रे
तस्मात्त्रयस्तायतनात्सुघ्राणि स्वरभीनिव प्रान्तिस्वर्वानरागत्वा सुग्रीवप्रियकारणात् २२ ते तत्सर्वं हरीवराः
पृथिव्यां सर्ववानरान् संचोदयित्वा त्वरितस्थ्यं नानाजनसमुत्सुकतः २२ ते तत्तेन मुहूर्तेन कपयः शीलचारिणः
किष्किन्धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवाय च वानराः २४ ते गृहीतोषधीः सर्वाः फलमूलं च वानराः ते प्रतिग्राह्य तुष्टा
मासर्ववचने चेदमब्रुवन् २५ सर्वे परिसृता: शैलाः सरितश्च वनानि च पृथिव्यां वानराः सर्वे शासनादुपया
तिते २९ एवं श्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः प्रतिजग्राह सुग्रीव स्तेषां सर्वमुपायनं ३० इत्यार्षे रा
मायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः प्रतिगृह्य च तत्सर्वमुपायनमुपाहृतं वानरान्सांत्वयित्वा च सर्वाने
व व्यसर्जयत् १ विसर्जयित्वा स हरीन् शूरांस्तान् कृतकर्मणः मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलं २ स
लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमं अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ३ किष्किन्धाया विनिष्का
म यदि ते सौम्य रोचते तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितं ४ सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवा
च ह एवं भवतु गच्छामः स्थेयं त्वच्छासने मया ५ तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणं विसर्जयामा
स तदा ताराद्याश्च योषितः ६ ॥

षितारस्ता: २५ २९ ३० इति सप्तत्रिंशः सर्गः प्रतिगृह्येति १ राघवं च कृतार्थमिति तत्र शेषः २ ३ विनिष्क्राम इति प्रार्थ्यं

पतप्राणाक्रान ७ स्त्रीदर्शनक्षमाः स्त्रीसमूहेपिराजन्नादर्शनक्षमाः यमाइतियावत ८ ९ ९ हरिभिर्वानरैः ९ ३ २
एतैर्वदैर्हरिवरान्सुग्रीवःसमुदाहरत तस्यतद्वचनंश्रुत्वाहरयःशीघ्रमाययुः ७ बद्धांजलिपुटाःसर्वे
येस्युःस्त्रीदर्शनक्षमाः तानुवाचततःप्राप्तोराजार्कसदृशप्रभः ८ उपस्थापयतक्षिप्रंशिबिकांममवान
राः श्रुत्वातुवचनंतस्यहरयःशीघ्रविक्रमाः ९ समुपस्थापयामासुःशिबिकांप्रियदर्शनां तामुप
स्थापितांदृष्ट्वाशिबिकांवानराधिपः १० लक्ष्मणारुह्यतांशीघ्रमितिसौमित्रिमब्रवीत इत्युक्त्वाकांचनं
यानंसुग्रीवःसूर्यसन्निभं ११ बहुभिर्हरिभिर्युक्तमारोहत्सलक्ष्मणः पांडुरेणातपत्रेणध्रियमाणेनमूर्ध
नि १२ शुक्लैश्चवालव्यजनैर्धूयमानैःसमंततः शंखभेरीनिनादैश्चवंदिभिश्चाभिनंदितः १३ निर्ययौप्रा
प्यसुग्रीवोराज्यश्रियमनुत्तमां सवानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिःशस्त्रपाणिभिः १४ परिकीर्णोययौतत्रयत्ररा
मोव्यवस्थितः सतंदेशमनुप्राप्यश्रेष्ठंरामनिषेवितं १५ अवातरन्महातेजाःशिबिकायाःसलक्ष्मणः
आसाद्यचततोरामंकृतांजलिपुटोभवत १६ कृतांजलौस्थितेतस्मिन्वानराश्चाभवंस्तथा तटाक
मिवतंदृष्ट्वारामःकुड्मलपंकजं १७ वानराणांमहत्सैन्यंसुग्रीवेप्रीतिमानभूत पादयोःपतितंमूर्ध्ना
तमुत्थाप्यहरीश्वरं १८ प्रेम्णाचबहुमानाच्चराघवःपरिषस्वजे परिष्वज्यचधर्मात्मानिषीदेतिततो
ब्रवीत १९ निषण्णंतंततोदृष्ट्वाक्षितौरामोब्रवीत्ततः धर्ममर्थंचकामंचकालेयस्तुनिषेवते २० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९५

रा॰ वाकि॰ टी॰ ९५

वानरास्तथाऽभवन्नहन्तान लिप्तदाग्र भवन्तित्यर्थः आह्लादकवानराकोपमा तदुपमेयं वानराणां मदन्तेः
त्वहत्वाग्रे समापतितः स स्वयाप्रतिबुध्यते तथाकामपरो राजा स्वरूहः सन्प्रतिबुध्यतेनन्वित्यर्थः २२ त्रिवर्गायथम
र्थकामतत्तद्गुणस्तस्य तत्फलस्य च यथाकालभोक्ता २३ संचिन्त्यतां सीतान्वेषणादिप्रतिज्ञापरिसमाप्त्युपायश्चिन्त्य

विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम हित्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते २१ स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः
पतितः प्रतिबुध्यते अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः २२ त्रिवर्गफलभोक्ता तु राजा धर्मेण युज्य
ते उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुनिषूदन २३ संचिन्त्यतां हि पिङ्गेश हरिभिः सह मन्त्रिभिः एवमुक्तस्तु सुग्रीवो
रामं वचनमब्रवीत् प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतं त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया २४
तव देव प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतां वर कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां स दूषकः २५ एते वानरमुख्याश्च श
तशः शत्रुसूदन प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् २६ ऋक्षाश्चावहिताः शूरा गोलाङ्गूलाश्च रा
घव कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः २७ ॥

तामित्यर्थः २४ प्रनष्टेति सार्धश्लोकमेकवाक्यं देव त्वत्प्रसादात्तव भ्रातुः प्रसादाच्च दे राज्यादिकं पुनः प्राप्तमि
ति सम्बन्धः पुरुषाणां मध्ये स पवदूषकोऽयमनाशकइत्यर्थः २५ आदाय आहृत्य २६ २७ ॥

९५A

यानैरित्यादि ग्रन्थे केचिन्मध्यदंतेषु केचित्प्लवंगमाः शतैः कपिशतैरावृता आगमिष्यंति केचित्सहस्रैराव
ताः केचित्कोटिभिरावृताः केचित्सहस्रैरावृताः केचित्कोटिभिरावृताः केचिदर्बुदैः केचिद्दशार्बुदैः केचि
न्मध्यैः केचिदंतैः केचित्समुद्रैः केचित्पद्मैः रावृता आगमिष्यंतीति योजना हृष्टपा इत्यनुतन्तुयमातवि
शेषणात्मेन सर्वे च समवध्यते शतसहस्रं लक्षं शतलक्षं कोटिः दशसहस्रमयुतं कोटिलक्षं शंकुः २ शंकुसह

वेप वान्रप

देवगंधर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तन्ते पथि राघव १९ शतैः शतसहस्रैश्च
कोटिभिश्च प्लवंगमाः अयुतैश्चावृता वीरा शंकुभिश्च परंतप २० अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चांतैश्च वानराः स
मुद्रैश्च परार्धैश्च हरयो हरियूथपाः २१ आगमिष्यंति राजेन्द्र महेंद्रसमविक्रमाः मेघपर्वतसंकाशा मेरु
विंध्यकृतालयाः २२ ते त्वामभिगमिष्यंति राक्षसं ये सबांधवं निहत्य रावणं संख्ये ह्यानयिष्यंति मैथि
लीं २३ ततः समुद्योगमवेक्ष्य वीर्यवान् हरिप्रवीरस्य निदेशवर्तिनः बभूव हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलो
त्पलतुल्यदर्शनः [illegible] २४ इत्यार्षे रामायणे अष्टत्रिंशः सर्गः इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः बाहुभ्यां
समर्बुदं प्रर्बुदाद्दशगुणां मध्यं तमहद्दशगुणोंत्यः त संपरिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिं १ यदीन्द्रो वर्षते वर्षं
तोविंशतिगुणाः समुद्रः ग्रमात्रिंशाद्गुणाः परार्धमतिनेनासंख्यातमुक्तं २१ ते त्वामभिगमिष्यंतीति ते त्वामभिगमिष्यं
तीत्यन्वयः २२ प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः विकसितनीलोत्पलसदृशनेत्रः २४ इत्यष्टत्रिंशः सर्गः ३८

न २ पितरं वं च पितृकृतानुमतिकं कृत्वा कुर्वी पोऽनुल्हादो जहार

निर्मलं रविकिरणं ततापरदितो न विद्धियस्वा हृषाः सत्कुरुषः मित्रा सां प्रतिकुर्या त्वस्तु पकारं कुर्यो वि-
तियवल्लरूपिविन्न ३ हे सौम्य मतोपियको मं त्वे भद्रमेवत्त एतन्न विचमितिसंबंधः ५ सुहृत्तथा मनकृदयः ५
यथापालोसौ तल्पितः पुलोमपत्नो ऽनुमत्या ऋनुह्रादो जहार इदं लक्ष्मं तारं पुलोमं हृतारमनुह्रादं देवदत्वा
वेदमारपिभिः कुर्यात् पृथिवी सौम्य निर्मलां त्वद्धियो वाथ मित्राणां प्रतिकुर्यात्परेतप ३ एवं त्वपि
नतद्विचं भवेयत्सौम्य परामने नानास्पदं त्वा सुग्रीव सततं प्रियवादिने ५ त्वत्सनाथः सखे संख्ये जे
तास्मि सकलान्नरीन् त्वमेवमेसुहृन्मित्र साहाय्यं कर्तुमर्हसि ५ जहारात्मविनाशाय वैदेहीं रावणो
माधमः वंचयित्वा तु पौलोमीमनुह्रादो यथा शचीं न विरात्तं वधिष्यामि रावणं निशितैः शरैः पौलो
म्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवारिहा ७ एतस्मिन्नंतरे चैव रजः समभिवर्तत उसंतो वृत्त सदृशस्य शाखोद
यन्नागनेषु भा दिशः पर्याकुला स्वनं जगाम तेन मन्तुकेता वचालत महीसर्वा सशैलवनकानना
९ ततो नगेंद्र संकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः कृत्स्ना संछादिता भूमिरसंख्येयैः प्लवंगमैः ९ निमे
ततस्ताभ्यां नीत. षांतरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः कोटीशतवृतैस्थाने कामरूपैर्महाबलैः ॥ ॥ वानरैः एवं
युद्धात्मविनाशाय मैथिली जहार मारीचेन समावंचयित्वा तेन मां विराध्यैव स्त्रियेऽहं वंचयिष्यामि सोपि
लोम्याः पितरमित्यनेन रावणहृतो जानकीति क्रमाभावः सूचितः ५७ समभिवर्तत प्रावर्तत ८ सूक्ष्के

१९६

तत्र

तात्‌ कि

दी

ता

अनि सुग्रीवः ५ सवचनं संबंधेन सवति ॥ ५

ना

96A

प्राशिगोरेश्व वान रैः पद्मके सरवर्तेश्वर २

२ सेनोरम्भः पितास्यपेणः १५ कमागमः पितानारः १६ १७ १८ गोलांगूलो वानरावांतरजातिः १९ २० ति
र्नादेवैः पार्वतेश्चैवसाम्रुदेश्चमहाबलैः हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनवासिभिः २१ तरुणादित्य
वर्णैश्च श्वेतेर्मरुकतालयैः कोटिसहस्रैर्दशभिः श्रीमत्परिवृतस्तदा २२ वीरः शतवलिर्नामवान
रः प्रत्युपस्थपत २३ ततः कांचनशैलाभस्ताराया वीर्यवान्पिता अनेकैर्बहुसाहस्रैः कोटिभिः प्र
तिरुपस्थपत तथापरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः पिता रुमायाः संप्राप्तः सुग्रीव श्वशुरो विभुः
पद्मकेसरसंकाश स्तरुणार्कनिभाननः बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः २५ अनेकैर्बहु
साहस्रैर्वानराणां समन्वितः पिता हनूमतः श्रीमान्केसरी प्रत्युपस्थपत २६ गोलांगूलाधिपः श्री
मान्गवाक्षो भीमविक्रमः वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामुपस्थपत २७ ऋक्षाणां भीमवेगानां धू
म्रः शत्रुनिवर्हणः वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत २८ महाचलनिभैर्वीरैः पनसो ना
मयूथपः आजगाम महावीर्यस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः नीलांजनचयाकारो नीलो नामैष यूथपः
प्रत्युपस्थपत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ३१ ततः कांचनशैलाभो गवयो नाम यूथपः आजगाम
महावीर्यः कोटिभिः पंचभिर्वृतः ३२ दरीमुखश्च बलवान्यूथपोभ्याययौतदा वृतः कोटिसहस्रे
णभिः कोटिभिः रुपादिते मेंदाचलनिभैर्वानरैर्वृतस्तिसंख्यः ॥ ३१ ३२ ३३ ३४ ॥ एतस्योविमवाच्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९७
रा॰
वा॰कि॰
टी॰
९२

२५ २६ १८ १९ तारापुतिर्नत्तत्रप्रभः ग्रंथंक्रमापितरन्यस्तारः २०।२१ २२ २४ कोटिसहस्रेणपरिवृतैर्वानरैःहे

मैंदश्चद्विविदश्चोभौ वश्विपुत्रौमहाबलौ कोटिकोटिसहस्रेणवानराणामदृश्यतां २५ गजश्चबल
वान्वीरस्त्रिसृभिःकोटिभिर्वृतः ऋक्षराजोमहातेजाजांबवान्नामनामतः २६ कोटिभिर्दशभिर्व्याप्तःस्वयीव
स्ववशेस्थितः रुमवान्नामतेजस्वीविक्रांतैर्वानरैर्वृतः २७ आगतोबलवांस्तूर्णंकोटीशतसमावृतः ततः
कोटिसहस्राणांसहस्रेणशतेनच २८ पृष्ठतोनुगतःप्राप्तोहरिभिर्गंधमादनः ततःपद्मसहस्रेणवृ
तःशंकुशतेनच २९ युवराजोंगदःप्राप्तःपितृस्तुल्यपराक्रमः ततस्ताराद्युतिस्तारोहरिभिर्भीमविक्र
मैः ३० पंचभिर्हरिकोटीभिर्दूरतःपर्यदृश्यत इंद्रजानुःकपिर्वीरोयूथपःप्रत्यदृश्यत ३१ एकादशा
नांकोटीनामीश्वरस्तैश्चसंवृतः ततोरंभस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसंनिभः ३२ अयुतेनवृतश्चैवसहस्रे
णशतेनच ततोयूथपतिर्वीरोदुर्मुखोनामवानरः ३३ प्रत्यदृश्यतकोटीभ्यांद्वाभ्यांपरिवृतोबली कै
लासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः ३४ वृतःकोटिसहस्रेणहनुमान्प्रत्यदृश्यत नलश्चापिमहावीर्यःसं
वृतःशैलवासिभिः ३५ कोटीशतेनसंप्राप्तःसहस्रेणशतेनच ततोदधिमुखःश्रीमान्कोटिभिर्दश
भिर्वृतः ३६ ॥

तशतिसंवेयः ३५ कोटिशतेनसहस्रेणशतेनचेत्युपलक्षणान्तीयाः ३६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पृथिव्यां वृषिताश्च सर्वे वानराः आगताश्च आगताश्च २९ आ समंतात सर्वे ततः संप्रपेतुः ५ शिरोभिर्न्यवेदयन्
वद्ध्संमदाह्रास्थितान नमस्कारेण चात्मानं न्यवेदयन्नितस्ततः ५१ अपरे हनुमदंगदादयः सुग्रीवस्यादिकं सकाशि-
ते कृत्वा समागम्य निकटमागत्य प्रांजलयः स्थिताः ५२ धर्मज्ञो राजधर्मज्ञः सुग्रीवः प्रांजलिस्त्वरितः सर्वान्वान
संग्रामेभिरतस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः प्रारभः कुमुदो वह्निर्वानरो रंभ एव च एते चान्ये च बहवो वानराः
कामरूपिणः आवृत्य पृथिवीं सर्वां पर्वतांश्च वनानि च यूथपाः समनुप्राप्ता येषां संख्या न विद्यते आग
ताश्च निविष्टाश्च पृथिव्यां सर्ववानरा २९ आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः अभ्यवर्तंत सुग्रीवं सूर्यमभ्र
गणा इव ५० कुर्वाणा बहुशब्दांश्च प्रहृष्टा बाहुशालिनः शिरोभिर्वानरेंद्राय सुग्रीवाय न्यवेदयन् ५१ अप
रे वानरश्रेष्ठाः संगम्य च यथाविधि सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्रांजलयस्तदा ५२ सुग्रीवस्त्वरितो रामे स
र्वांस्तान्वानरर्षभान् निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्रांजलिरब्रवीत् ५३ यथासुखं पर्वतनिर्झरेषु वनेषु
सर्वेषु च वानरेंद्राः निवेशयित्वा विधिवद्बलानि बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ५८ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधा-
र्षभान् मारामेति चेदर्पित्वा स्थितस्तानब्रवीत ५१ भावानरेंद्राः पर्वतनिर्झरेषु वनेषु स्थानि यथासुखं वनि-
वेशयित्वा तेषु पीवलत्तः बलं ततस्तो यूथपः सुखं स्वबलं प्रतिपत्तुं तान् ईष्टे प्राभवेत् नलिङ् थेलट् ५५ इति रा-
मायणे किष्किंधाकांडे एकोनचत्वारिंशः ३९

९४

रा॰ वा॰ कि॰ टी॰ ५८

अस्मिन्कार्ये वानरप्राणान्नृपकार्ये अस्य कार्यस्य सिद्धिरिति घोषः सामसमकार्यविति श्वयंतानात्वमेवाज्ञापय हे॰
वीर त्वमसमसत्त्वदितिमत्कार्यं नानासीत्यन्वयः विविधाः स्वस्वसेनानिवेशानिविशिनाः महिविषयवासिनः २
बहुविक्रांतैः बहुगुणस्थलेषुकृतपराक्रमैः अतएवभीमविक्रमैः स्वयूथैः सहेतिघोषः ३ ख्यातकर्मापदानाश्चेप

अथराजासमृद्धार्थःसुग्रीवःप्लवगेश्वरः उवाचनरशार्दूलंरामंपरबलार्दनं आगताविनिविष्टाश्चबलि
नःकामरूपिणः वानरेंद्रामहेंद्राभायेमद्विषयवासिनः २ तइमेबहुविक्रांतैर्बलिभिर्भीमविक्रमैः आ
गतावानराघोरादैत्यदानवसन्निभाः ३ ख्यातकर्मापदानाश्चबलवंतोजितक्लमाः पृथिव्यंबुचरारामना
नानगनिवासिनः ४ कोट्यग्रशइमेप्राप्तावानरास्तवकिंकराः निदेशवर्तिनःसर्वेसर्वेगुरुहितेस्थिताः
५ अभिप्रेतमनुष्ठातुंतवशक्ष्यंत्यरिंदम तइमेबहुसाहस्रैरनेकैर्भीमविक्रमैः ६ यन्मन्यसेनरव्याघ्रप्रा
प्तकालंतदुच्यतां त्वत्सैन्यंत्वद्वशेयुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ७ काममेषामिदंकार्यंविदितंममतत्त्वतः त
थापितुयथायुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ८ तथाब्रुवाणंसुग्रीवंरामोदशरथात्मजः बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यइ
दंवचनमब्रवीत ९ ज्ञायतांसौम्यवैदेहीयदिजीवतिवानवा सचदेशोमहाप्राज्ञयस्मिन्वसतिरावणः अ

दानंशौर्यंयेषांश्रेष्ठचराः समुद्रमध्यद्वीपचराः ४ कोट्यग्रइत्यत्र धिगम्यतुवैदेहींनिलयंरावणस्यच प्राप्तका
दृढमत्यल्पापलत्वहाल्गुरुहितेस्वामिहिते ५ तवाभिप्रेतमनुष्ठातुंशक्ष्यंतिसमर्था इत्यर्थः अनेकैःसहेतिकामः

घा४

[illegible] तस्मिन्कालेसहत्वया ॥ ८

नयो नीति । विस्तत्व नस्त्वमिति शेषः

९४A

अस्मिन्कार्ये वानरस्य कार्ये वानरस्वरूपकार्ये अस्य कार्यस्य सिद्धेरिति शेषः ॥ ममकार्यविनिश्चयं ज्ञात्वा त्वमे वाज्ञापय हे वीर त्वमस्य हेतुरिति मत्कार्यं जानासीत्यन्वयः ॥ द्वितीयः सहायतत्वलक्षणोपेतया ॥ सोमसूर्यनि भैस्तत्सदृशाकान्तिभि ॥ मार्गध्वमिति सामान्यतो नियोगः विशेषणादामित्यादि द्वितीयातानां प्राप्येति येः

नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेन्द्र न लक्ष्मणः त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर त्वमेवाज्ञापय वि वा१ ह२

भो मम कार्यविनिश्चयं त्वं हि जानासि यत्कार्यं मम वीर न संशयः सुहृद्द्वितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः कालविशेष

वित् भवानस्मद्धिते युक्तः सुहृदाप्तोऽर्थवित्तमः ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथप अब्रवीद्रामसा

निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ शैलाभं मेघसंकाशमूर्जितं प्लवगेश्वरः सोमसूर्यनिभैः साधैं वान

रैर्वानरोत्तम ॥ देशकालनयैर्युक्तो विज्ञः कार्यविनिश्चये वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनां

अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननां तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु

नेषु वनदीषु च नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा ॥ कालिंदीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिं

सरस्वतीं च सिंधुं च शोणं मणिनिभोदकं ॥ महीं कालमहीं चापि शैलकाननशोभितां ब्रह्ममालां विदे देहान् न२

हांश्च मालवान्काशिको

षः ॥ कालिंदी यमुना यामुनो नाम निस्थानभूतः कलिंदगिरिः ॥ महीकालमहीं

नयोश्च यशाच्यदेशानाह ब्रह्ममालानिति दिम्बवद्दिग्ध्वंवतति प्रायानतीयेत्सयाप्राच्यादिविभागात्र विवदि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

११ रा॰ वा॰ किं॰ टी॰

कौपीनकाराणां भूमिं कौपीनयते तत्पादकृते तत्पत्ति स्थानभूतां भूमिं रजताकरां रजितं खनिं २२ एतानि प्राप्य
तत्रैवोक्तं सर्वे विविचतव्यं तच्छक्तिं विवेतव्यं तत्र आदरा मस्य प्रापिता मिति २३ समुद्रमिवगाह्यातं समुद्रान्तेरगमनान्यवेता
न् एतनानि समुद्रद्वीपवर्तीवि प्रालयाग्रामाः २४ कर्णप्रावरणाः प्रावरणं वसंत हि हि शालश्रवणगुटाः श्री
हकर्णकाः श्रुण्यपर्यंतकर्णालादृश्यवालाहवलंकादिनकृसमृद्धाः एकपादकाः संतीजवनाः वेगगतयः २५ प्रवृत्या

संग्रामयाश्च महाग्रामाः पुण्ड्रालंबांस्तथैव च भूमीकौपीनकाराणां भूमिं च रजताकरां २२ सर्वमेतद्विचेतव्यं
मार्गयद्भिस्ततस्ततः रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथस्नुषां २३ समुद्रमवगाह्यांश्च पर्वतान्पत्तनानि च
मंदरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदालयाः २४ कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः घोरलोहमु-
खाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः २५ अक्षयाबलवंतश्च पुरुषाः पुरुषादकाः किराताः तीक्ष्णचूडाश्च हे-
मांगाः प्रियदर्शनाः आममीनाशनाश्चापि किराता द्वीपवासिनः अंतर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति श्रु-
ताः २७ एतेषामालयाः कार्या विचेयाः काननौकसः गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लुतेन च २८ ॥

सर्वे

प्रवृत्या गसंतानाः एते उक्ताः पुरुषाः तथैव पुरुषादकाः रक्षोभेदाः तीक्ष्णचूडाः स्वर्णसदृशांगैः हेमवतीस्त्रिकाः के-
प्यायामा ऋपयो २९ आममीनाशनाः अपक्वमत्स्यभुजः नरव्याघ्राः अर्धः प्रदेशेन व्याघ्राकाराः एवं संत उपरभागे व्याघ्रा-
काराः प्रतएव घोराः २० कानने कस्थल्यत्र सेवा येषां गिरिर्ये च गम्यते गिरीनाक्रम्य पदेशाद्द्वीपाश्च गम्यते ये च

११८

ततःपरं यत्नवंतो भू त्वा सप्तराज्योपशो भितं यवद्वीपं

समुद्रान्योजनशतोन्मितेःसमेत्वेदानसके यवद्वीपंतप्यांसुवर्णद्वीपंचवर्णितव्यामितिशेषः २१ ततःपरंयवाख्यद्वीप
मतिक्रम्यशिशिरोनामपर्वतःशृंगेणदिवस्पृशति २० एतेषामुक्तद्वीपानां २१ ततःसमुद्रस्यपारेरक्तवर्णस्य
दृष्टपारस्यरक्तजलमगाधंशीघ्रगामिनंसिद्धचारणसेवितंशोणाख्यंनदंगत्वा २२ तस्यतीर्थेषुप्रवनेषु
पदेशेषुवनेषुचवैदेह्यासहितंवर्णनंमार्गितव्यइतिसंबंधः २३ बहुनिवहाः बहुपवनप्रदेशाः दरीमंतःदरी-

एतद्वंतं यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितं सुवर्णद्वीपकं चैव सुवर्णाकरमंडितं यवद्वीपमतिक्रम्य शिशि-
रोनामपर्वतः दिवंस्पृशतिशृंगेणदेवदानवसेवितः एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च मा-
र्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीं २१ ततो रक्तजलं प्राप्य शोणाख्यं शीघ्रवाहिनं गत्वा पारं समुद्रस्य
सिद्धचारणसेवितं तस्यतीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च रावणः सहवैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः २२
पर्वतप्रभवा नद्यः सुरम्या बहुनिष्कुटाः मार्गितव्या दरीमंतः पर्वताश्च वनानि च ततः समुद्रद्वीपांश्च
भीमान्द्रष्टुमर्हथ ऊर्मिमंतं महारौद्रं क्रोशंतमनिलोद्धतं २४ तत्रासुरा महाकायाः छायां गृह्णंति नि-

पृक्ताः २४ समुद्रद्वीपानपरवर्तीत्वसमुद्रस्थद्वीपान ऊर्मिमंतं इत्यसमुद्रं त्यशः ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घं
२५ बहुनिवहाः बहुपवनप्रदेशाः दरीमंतः दरीयुक्ताः तत्रेत्यसमुद्रे समनुज्ञाताः छायाग्रहणेन प्राणिभक्ष
णानुमितकाः २६ इत्थरस्य समुद्रस्य शान्त्यात्कालमेव प्रतिमन्वंतीर्थेन उपायेनाभिगम्य प्राप्य उपायेन गम

कालेनछायाग्रहिणः २६

रक्तजलं

...इक्षुरसस्य पिष्टपाकत्वात्तदुदधेः काल
मेघप्रतिमत्वं तीर्थेन उपायेन अभिगम्य प्राप्य

१००

रा॰
वा॰ किं॰
टी॰
४०

ततः इक्षुसमुद्र[illegible]ह्रात्परतः रक्तजलं रक्तवर्णजलं लोहितं नाम सागरं मधुसमुद्रं तं कूटशाल्मलीं द्वीप
त्वश्येयानेकवृक्षवंवदत्यश्येतिसंबंधः ४८ तत्रशाल्मलीद्वीपे ४९ तत्रमधुसमुद्रेशैलशृंगेषुलंबंतेअधोमुखाइति
शेषः ५० सूर्यस्योदयनमतिसूर्योदयंप्राप्यापधमुखाः सूर्येणतप्यमानाः सूर्येणाभितप्ताः ब्रह्मतेजोभिरहन्य·
निवेवशिकप्रपतंतितेगायत्रीप्रभावेनिहताःततः सरोदजलेपतंतिततः पुनरुज्जीविताः लंबंतेसशैलशृंगेष्विति

तं कालमेघप्रतिमं महोरगनिषेवितं अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिं ४७ ततो रक्तजलं भीमं
लोहितं नाम सागरं गत्वा द्रक्ष्यथ तां चैव वृहतीं कूटशाल्मलीं ४८ गृहं च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितं
तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ४९ तत्र शैलनिभा भीमा मंदेहा नाम राक्षसाः शैलशृंगेषु लंब
ते नानारूपा भयावहाः ५० ते पतंति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति अभितप्ताः स्म सूर्येण लंबंते स्म पु
नः पुनः ५१ निहता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः ततः पांडुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरं ५१ गत्वा
द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहारमिवोर्मिभिः तस्य मध्ये महाश्वेतो ऋषभो नाम पर्वतः ५२

तिशेषः ततः पांडुरेति लव
णोदसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः समभिव्यक्तप्रक्रियया मधुसमुद्रानंतरं सर्पिर्दधिसमुद्रावेषणीयौ वक्तव्यौ तौ
विहाय क्षीरोदप्राप्तेरतिवातात्तदुभयप्राप्तिमंतरेण क्षीरोदप्राप्तेरसंभवात्तदुभयप्राप्तिरर्थात्सिद्धेत्यव
गंतव्या ५१ ५२ ऊर्मिभिः शुक्लाहारमिव तं दृश्यमिवेत्यर्थः ५३ ॥

१००

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri Vaidika Bharata Initiative

100A

सरस्वनाम्नासदर्शनमित्यन्वयः ५४ नामशद्बःप्रसिद्ध्यर्थः ५५ नलिनेमुक्तंसदर्शनेसर इत्यर्थः ५६ जलो
द्भवादमलरूपादिके तत्रजलसमुद्रेतत्कोपजेघोरेवलमधिकोपजे हयमुखंवडवामुखंतेनोब्रह्मणाकृतम ।
लि ५७ ग्रसतेतेनसः अद्भुतमहावेगोसचराचरंसर्वंजगत् भुंक्तेओदनंभक्ष्यवदीति तदद्वडवामुखंदह्यातत्र ।

नदी ३

दिव्यगंधैःकुशामितैराजतैस्वनगोहतं सरस्वराजतैपद्मैः ज्वलितैर्हैमकेसरैः नाम्नासदर्शनेनाम
राजहंसनिषेवितं विबुधाश्चारणाःयक्षाःकिंनराःसाप्सरोगणाः ५५ हृष्टाःसमभिगच्छंतिनलिनी
नीरिक्तया द्वीपादसमतिक्रम्यगत्वाइदमेयवानरा ५६ जलादसागरंश्रेष्ठंसर्वभूतभयावहं त
त्र तत्कोपजंतेनःकृतहयमुखंमहत् ५७ अस्याद्भुतमहावेगमोदनंसचराचरं तत्र विक्रोशतांना
दोभूतानांसागरौकसां ५८ श्रूयतेचतमर्थानांहृष्ट्वातद्वडवामुखं जलादस्यांतरेदेशेयोजनानां
नित्रयोदश ५९ जातिरूपशिलोनाममहाकनकपर्वतः तत्रचंद्रप्रतीकाशपन्नगंधरणीधरं ६०
पद्मपत्रविशालाक्षंततोद्रक्ष्यथवानरा आसीनंपर्वतस्याग्रेसर्वदेवनमस्कृतं ६१ सहस्रशिरसंदेव

पतनभीत्याविक्रोशतांअसमर्थानांवासमर्थानामपिसागरौकसांभूतानांयोनादःभूत्स्तश्रूयतइत्यन्व
यः ५९ चंद्रप्रतीकाशंश्वेतवर्णं ६० शिरांसिःशिरःप्रदेशावतिचसंख्यवान् ६१ ६२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
बा॰कि॰
टी॰
९९
तस्यकोटिः२
101

सवेदिकः प्राधारेवेस्विंयसहितः पूर्वस्यांदिशिनिर्माणंकृते पूर्वगिरिगायिष्ठात्वेनततनालरूपः केतुःत्रिदशेश्वरैः
कल्पितस्त्वपूर्वः ५२ कोटिःशिखरंसवेदिकासायारपर्वता ५४ तत्रशतयोजनेनेदीर्घंउदयगिरिशिखरे ५५ सोम
लसंश्रृंगेत्रिविक्रमेत्रिभिःपदैस्त्रिलोक्याआक्रमणप्रथमंतत्रकृत्वाद्वितीयंपदंमेरोःशिखरेचकार ५७ प्रस्तानेतर

स्थापितःपर्वतस्याग्रेविराजतिसवेदिकः पूर्वस्यांदिशिनिर्माणंकृतंतत्त्रिदशेश्वरैः ५३ ततःपरंहेममयः
श्रीमानुदयपर्वतः स्वेतकोटिर्दिवंस्पृष्ट्वाशतयोजनमायतः जातरूपमयादिव्याविराजतिसवेदिका ५४
सालैस्तालैस्तमालैश्चकर्णिकारैश्चपुष्पितैः जातरूपमयैर्दिव्यैःशोभतेसूर्यसन्निभैः ५५ तत्रयोजनवि
स्तारमुच्छ्रितंदशयोजनं शृंगंसौमनसंनामजातरूपमयंध्रुवं ५६ तत्रपूर्वंपदंकृत्वापुराविष्णुस्त्रिविक्रमे
द्वितीयंशिखरेमेरोश्चकारपुरुषोत्तमः ५७ उत्तरेणपरिक्रम्यजंबूद्वीपंदिवाकरः दृश्योभवतिभूयिष्ठंशि
खरंतन्महोच्छ्रयं ५८ तत्रवैखानसानामवालखिल्यामहर्षयः प्रकाशमानादृश्यंतेसूर्यवर्णास्तपस्वि
नः ५९ अयंसुदर्शनोद्वीपःपुरायस्यप्रकाशते यस्मिंस्तेजश्चचक्षुश्चसर्वप्राणभृतामपि ६० शैलस्य
तस्यकुंजेषुकंदरेषुवनेषुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ६१

पुरातेनजंबूद्वीपंपरिक्रम्यतन्महोच्छ्रयंशिखरंसौमनसाख्यंप्राप्यास्थितोदिवाकरेजंबूद्वीपवर्तिनांभूयि
ष्ठदृश्योभवति ५८ यस्यपुरासमीपंप्रत्युग्रंयशागृह्यसुदर्शनोद्वीपःप्रकाशतेयस्मिंभगवत्यादित्येसर्वेषां॰ सूर्य १०२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri Vaidika Bharata Initiative

101A

काञ्चनशैलस्य सूर्यस्य तेजसाविष्टा समाक्रान्ता पूर्वा संध्या उदयावच्छिन्ना पूर्वा दिक् रक्ता सती प्रकाशते ६२
पूर्वं दिशो निर्वचनमाह पूर्वमेतदिति दिशस्तत्कारणात्पृथिव्या भुवनस्य पृथ्वीलोकस्य पूर्वं ब्रह्मणा कृतं प्रथम
द्वारं ब्रह्मणः सृष्ट्यादौ कल्पितं सूर्यस्य परितो भ्रमणाय प्रथमं एतदुदयनं च कृतं उदयस्थानं कल्पितं तस्मा-

काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः आविष्टा तेजसा संध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ६२ पूर्वमेतत
कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते ६३ तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्झरेषु
गुहासु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ६४ ततः परमगम्या स्याद्दिक् पूर्वा त्रिदशावृता
रहिता चन्द्रसूर्याभ्याममरूपा तमसावृता ६५ शैलेषु तेषु सर्वेषु कंदरेषु वनेषु च ये च नोक्ता मया देशा
विचेया तेषु जानकी ६६ एतावद्वानरैः शक्यं गंतुं वानरपुंगवाः अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः
परं ६७ अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतं ऊर्ध्वं मासान्न
वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम सिद्धार्थाः संनिवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीं ६९ महेंद्रकांतां वनखंडम
ण्डितां दिशां चरित्वा निपुणेन वानराः अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ

देशात्पूर्वा दिगित्युच्यते ६३ तस्य शैलस्य उदयशैलस्य ६४ ततः अस्मदुदयाद्रेः परस्तात् त्रिदशावृता तापि वा अपि-
ष्ठात्रिदशाधिष्ठिता अगम्या तु देवैरमानुषैः रहितेति ६५ शैलेषु तेषु उपसमुद्रवर्तिशैलेष्वित्यादि ६८ सिद्धार्थाः

रा॰कि॰
वा॰
टी॰
१२
102

इतिचत्वारिंशःसर्गः अभिलक्षितान् कार्यसमर्थत्वेनातिर्णीतान् १२३ अयंसुषेणस्तारापितुरन्यः अ
ग्निरेव्याख्यद्दनाशनत्वमित्यपिहुताशनसुमेदः ५ विशेषवित् अदेहस्थदेशविशेषवित् ५ अग्रेसरं

ग्रीवः १

इतिकिष्किंधाकांडेचत्वारिंशःसर्गः ४ ततःप्रस्थाप्यसस्तन्महद्वानरंबलं दक्षिणांप्रेषयामासवान
रानभिलक्षितान् १ नीलमग्निसुतंचैवहनूमंतंचवानरं पितामहसुतंचैवजांबवंतंमहौजसं २
सुहोत्रंचशरारिंचशरगुल्मंतथैवच गजंगवाक्षंगवयंसुषेणमृषभंतथा ३ मैंदंचद्विविदंचैव
चं४ सुषेणंगंधमादनं उल्कामुखमनंगंचहुताशनसुतावुभौ ४ अंगदप्रमुखान्वीरान्वीरःकपिग
णेश्वरः वेगविक्रमसंपन्नान्संदिदेशविशेषवित् ५ तेषामग्रेसरंचैवबृहद्बलमथांगदं विधा
यहरिवीराणामादिदेशाथदक्षिणां ६ येकेचनसमुद्देशास्तस्यांदिशिसुदारुणाःकपीशःकपि
मुख्यानांसतेषांसमुदाहरत् ७ सहस्रशिरसंविंध्यंनानाद्रुमलतायुतं नर्मदांचनदींरम्यांमहोर
गनिषेवितां ८ ततोगोदावरींरम्यांकृष्णवेणींमहानदीं वरदांचमहाभागांमहोरगनिषेवितां ९

कृष्णवेणीं १

तं ६ समुद्देशाःप्रदेशाःसमुदाहरत् ७ अत्राप्यार्यावर्तापेक्षयादक्षिणत्वंतदाहसहस्रशिरसमिति
सहस्रशिखरमित्यर्थः ८ गोदावरींविंध्यपूर्वप्रदेशवर्तिगोदावरीनदी ९ ॥ श्री

१०२

ला ३

ग्रारुयुक्तानिसमाचादि
ताम्रपर्णीविशेष
णं वंदनैः प्रच्छन्ना
निद्वीपानिवारिणि
यस्याः सा प्रच्छन्न
वनारिणीप्रच्छन्ने
शरीरेतियावत
अतएवयुवती
कांतेव ॥१८॥

102A

ऋषिकानिपाटःमत्स्याश्चकलिंगाश्चमान् ॥ नदीगोदावरींदंडकारण्यंगोदावरीप्रदेशं ॥१२ अथैवाश्वरश्चूति·
मलयस्यनामातरंसवेदनवनंत्वलिगात ॥१४ तस्यअथैवमत्स्यपर्यायश्च ॥१५ सिनिग्रगाश्चिमितियथ्यपंचव
टीतउपप्रागेःगास्याश्रमः एवंमुक्तस्तवापिवोध्याः ॥१८ युक्तःप्रस्थाकाश्चद्विते पापायोनानगारद्वारकाण

मेखलानुत्कलांश्चैवदशार्णनगराण्यपि अश्ववंतीमवंतींचसर्वमेवानुपश्यत ॥ विदर्भानृषि
कांश्चैवरम्यान्माहिषकानपि तथामत्स्यकलिंगांश्चकौशिकांश्चसमंततः ॥ अन्वीक्ष्यदंडकारण्य
सपर्वतनदीगुहा नदींगोदावरींचैवसर्वमेवानुपश्यथ ॥ तथैवांध्रांश्चपुंड्रांश्चचोलान्पांड्यांश्चकेरलान्
अयोमुखश्चगंतव्यःपर्वतोधातुमंडितः ॥ विचित्रशिखरःश्रीमान्चित्रपुष्पितकाननः सचंदनव
नोद्देशोमार्गितव्योमहागिरिः ॥१४ ततस्तामापगांदिव्यांप्रसन्नसलिलांशिवां तत्रद्रक्ष्यथकावेरीं
विहृतामप्सरोगणैः ॥१५ तस्यासीनंनगस्याग्रेमलयस्यमहौजसं द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषि
सत्तम ॥१६ ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताःप्रसन्नेनमहात्मना ताम्रपर्णींग्राहजुष्टांतरिष्यथमहानदीं ॥१७ साचं
दनवनैश्चित्रैःप्रच्छन्नद्वीपवारिणी कांतेवयुवतीकांतंसमुद्रमवगाहते ततोहेममयंदिव्यंमुक्ता
पाटे ॥१९ अथैवंसमुद्रतरण मणिविभूषितं युक्तंकवाटंपांड्यानांगताद्रक्ष्यथवानराः ॥२० ततःसमुद्रमासा
द्यपनिश्चयकार्याकानिश्चयंसंप्रधार्यकृत्वा तत्रस्थवसायनभूतःपर्वतउपादिशपतेअगस्त्येनेतिसागरेतरे

ड्रा ३

ड्रा ३

रा॰
वाटी॰
९२
103

चित्रधातुभिर्व्याप्तः श्रीमान्सुंदरः श्रीमान् पुष्पफलादिसमृद्धिमान् महार्णवं प्रवगाढः प्रविष्टैकपार्श्वः २१
नानाविधैरित्यादि विशेषणविशिष्टं तं मेरुदृषपर्वतोत्तमं सहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु पर्वसु उपैति श्वेतामरु-
द्राभ्युषितत्वात्पर्वतोपि मेरुदृढो व्यवह्रियते २२ २३ तस्य समुद्रस्य अपरे पारे परापराति विक्रमेश्च तरालिके पारे तथा

चित्रधातुगतः श्रीमान्मेरुदृषपर्वतोत्तमः जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवं २१ नानाविधैर्नगैः
फलैर्लताभिश्चोपशोभितं देवर्षियक्षगन्धर्वैरप्सरोभिश्च शोभितं २२ सिद्धचारणसंघैश्च प्रकीर्णैश्च म-
नोरमं तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु २३ द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनविस्तृतः अगम्यो
मानुषैर्द्वीपस्तं मार्गंतु समंततः २४ तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः स हि देशस्तु वध्यस्य
रावणस्य दुरात्मनः २५ राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य
तयादस्मी २६ अंगारकेति विख्याता छायामाक्षिप्य भोजिनी एवं निःसंशयान्कृत्वा संशयान्नष्ट-
संशयाः मृगयध्वं नरेंद्रस्य पत्नीममिततेजसः २७

२४ तत्र द्वीपे सर्वात्मना सर्वप्रकारेण विशेषतः एकदेशमप्यनुपेक्ष्य तस्य देशस्य सहृदान्वेषणार्थं रावण-
स्यैव वधमाहस्यतीति [२५] तस्य तराक्षस्य तभोजने भोक्षशीला २६ संशयान्संशयविषयान्देशान्निःसंशया-
न्स्वस्य गवेषणेन कृत्वा ततो नष्टसंशया प्राप्तसत्वसत्वनिश्चयाः नरेंद्रपत्नीं मृगयध्वं २७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

103A

तमतिक्रम्य लंकाद्वीपमतिक्रम्य २८ ॥ तस्यैकं काञ्चनं शृंगमास्थितोयं भगवान्सूर्यः सेवते तन्नित्यं संनिहितो भव
ति एतस्यार्थवादः सूर्यचन्द्राभ्यामधिष्ठितत्वात्कृतघ्नादयो न पश्यन्ति ३१ चन्द्रदर्शो नित्यं तु फलादिनां इत्यर्थः

तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान्समुद्रे शतयोजने । गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः २८ चन्द्रसूर्यांशुसं
काशः सागराम्बुसमाश्रयः । भ्राजते विपुलैः शृंगैरम्बरं विलिखन्निव २९ तस्यैकं काञ्चनं शृंगं सेवते यं दि
वाकरः । श्वेतं राजतमेकं च सेवते यं निशाकरः ३० न तं कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः । प्रणम्य
शिरसा शैलं तं विमार्गथ वानराः ३१ तमतिक्रम्य दुर्धर्षः सूर्यवान्नाम पर्वतः । अध्वना दुर्विगाहेन यो
जनानि चतुर्दश ३२ ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः । सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनो
हरैः तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च । मधूनि पीत्वा मुख्यानि परं गच्छत वानराः । तत्र नेत्रम
नःकान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः । अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ३५ तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रि
तं दशयोजनं । शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितं ३६ तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी । वि
शालरथ्या दुर्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता ३७ रक्षिता पन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः सर्पराजो महाघोरो

३२ अगस्त्यभवनमेव विशिनष्टि नेत्रेति तत्र कुञ्जरपर्वते शरणं गृहमगस्त्यस्येति शेषः तत्र कुञ्जरपर्वते पव
नालयशब्दो नित्यपुल्लिंगः यद्यपि भोगवती रसातले प्रसिद्धा तथापि रावणस्य जनस्थानवत्सर्पाणां भय·

रा॰
वाकि॰
टी॰
६७
104

निर्याय विशेषतो गत्वा तत्र ये केचन समंहृतास्तेषु प्रदेशेषु स्थितं सर्वमिति संबंधः ४९ ऋषभसंस्थितः ऋषभ-
कारसंस्थानवान् ५० गोशीर्षकं गोरोचनसदृशवर्णं पद्मकं पद्मलसमानवर्णं श्यामं तमालदलनिभं

निर्याय मार्गितव्या वैभोगवती पुरी तत्र चानंतरे देशा ये केचन समंहृताः ४९ तं च देशमतिक्रम्य म-
हानृषभसंस्थितः सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः ५० गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चंदनं दि
व्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभं ५१ न च तच्चंदनं दृष्ट्वा स्प्रष्टव्यं तु कदाचन रोहिता नाम गंधर्वा घो
रा रक्षंति तद्वनं ५२ तत्र गंधर्वपतयः पंच सूर्यसमप्रभाः शैलूषो ग्रामणीर्भित्तुः शाकोवक्षस्तथैव च ५३
रविसोमाग्निवपुषां निवासः पुण्यकर्मणां अंते पृथिव्या दुर्धर्षास्ततः स्वर्गजितां स्थिताः नातः परं तु वै सेव्या
पितृलोकाः सुदारुणाः राजधानी यमस्येषा कष्टेन तमसा वृता एतावदेव युष्माभिर्वीरा वानरपुंगवाः
शक्यं विचेतुं गंतुं वा नातो गतिमतां गतिः सर्वमेतत्समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते गतिं विदित्वा वैदे
ह्याः संनिवर्तितुमर्हथ ५७ यश्च मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स
विहरिष्यति ५८ ॥

ग्निसदृशवर्णं च एवंविधं चंदनं यत्रोत्पद्यते स ऋषभपर्वतो वर्तत इति पूर्वेणान्वयः ५१ ५२ ततः
ऋषभात्परतः पृथिव्या अंते पुण्यकर्मणां निवासस्तत्र स्वर्गजित एव स्थिता भवंति ५५ अतो हेतोः पितृलो

बुद्धिविक्रमसंपन्नं वैनतेयसमद्युतिं
मरीचिपुत्रान्मारीचानर्चिर्माल्यान्महाबलान् ४ ऋ०

104 A

प्रसमाणाद्दिशोषतः सुप्रियतरं इति संबंधः बहुशः कृतापराधोपीत्यर्थः ५१ लब्ध्वेति लप्स्यंत यातत्कार्येष्व
दिषयवुत्तगुणाणुरूपाणेषुरूपयतत्मारमध्यं ५० इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ५१ अब्रवीदिति पुनर्वचनं प्रांजलिः

ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः कृतापराधो बहुशो मम बंधुर्भविष्यति अमितबलपराक्रमा
भवंतो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं तदनुगुणेषु कृषार्थं समारभध्वं ५०
इत्यार्षे किष्किंधाः एकचत्वारिंशः सर्गः अथ प्रस्थाप्य स हरीन् सुग्रीवो दक्षिणां दिशं अब्रवीन्मेघसंका
शं सुषेणं नाम वानरं १ तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमं अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यमभिगम्य प्रण
म्य च २ महर्षिपुत्रं मारीचमर्चिष्मंतं महाकपिं वृतं कपिवरैः शूरैः महेंद्रसदृशद्युतिं ऋषिपुत्रांश्च तांस्
वैनतोविमादिशादिशं द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमाः सुषेणप्रमुखा यात वैदेहीं परिमा
न्२ र्गितुं ४ सौराष्ट्रान्सहबाह्लीकान्चंद्रचित्रांस्तथैव च स्फीतान्जनपदान्रम्यान्विपुलानि पुराणि च पुन्नाग
गहनं कुक्षिं वकुलोद्दालकाकुलं तथा केतकखंडांश्च मार्गध्वं हरिपुंगवाः ६ प्रत्यक्स्रोतोवहाश्चैव न
न्यामिषगमनादिविशेषकथनार्थं महर्षिपुत्रं मारीचं महर्षेर्मरीचेः पुत्रं द्यः शीतजलाः शिवाः तापसाना
विष्णुनेयविष्णुदाख्या ३४ परिमार्गीय परिमार्गितुमिति सुग्रीवः प्रतीचीं दिशमादिदेशेति पूर्वेणान्वयः ४ सौराष्ट्रादयो देश
विशेषाः विपुलानि विशालानि ५ पुन्नागगहनमित्यादिना केतकखंडप्रदेशानुपदिशति प्रत्यागतेति कुक्षि

न्२

अर्थं तेष प्रधाने
अर्चिर्माल्याख्य
अर्चिष्मान्मरीचि
पुत्राः मारीचरा
क्षसव्युत्पत्तर
समवान्मारीचिपु
त्रानितिपुस्ते ४

न्२४
न्२३
वर

चंद्रचित्रानि
तिपाठांतरं

ग्र॰
वा॰कि॰
टी॰
१५
105

स्थलीप्रकृतासुवः पिशिताः शीतलाः ५ ततः किंचित्पश्चिमं गत्वा समुद्रं दृष्टमर्दयतत्र समुद्रं द्रष्टव्यथेतिनि-
श्चयएव ६ कपयो भवत्सैनिकाः ।। ११ अवंतीमंगलेवेषु यौग्रालक्षितत्रिवेंद ६ महाद्रुमः महोताद्रुमायस्मि

तत्र स्थलीमरुप्रायामत्युच्चशिशिराशिलाः गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशं ततः पश्चिम
मागम्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ तिमिनक्राकुलजलं गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः ५ ततः केतकषंडेषु तमालगहनेषु च
कपयो विहरिष्यंति नालिकेरवनेषु च ।। तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च वेलातलनिविष्टेषु
पर्वतेषु वनेषु च ।। मुरचीपत्तने चैव रम्ये चैव जटापुरे अवंत्यामंगलेपायां तथा चालक्षिते वने ६ राष्ट्रा
णि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः सिंधुसागरयोश्चैव संगमे तत्र पर्वतः ५ महाहेमगिरिर्नाम शत
शृंगो महाद्रुमः तत्र प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाः स्थिताः ५ तिमिमत्स्यगजांश्चैव नीडान्यारोपयंति ते ता-
नि नीडानि सिंहानां गिरिशृंगगतानि च दृप्तास्तृप्ताश्च मातंगास्तोयदस्वननिस्वनाः विचरंति विशालेस्मिंस्तोयपूर्ण
समंततः ८ तस्य शृंगं दिवस्पर्शं कांचनं चित्रपादपं सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः ७ कोटिं त
त्र समुद्रे च कांचनीं शतयोजनां दुर्दर्शां पारियात्रस्य गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः ५ ।।

त्मः प्रस्थेषु मातुषु पन्नगमः पक्षा
मागाकलिमपक्षास्त्वर्थैः ५ तेपक्षिणः तिमिमत्स्यगजान्नीडान्यारोपयंति स्ववासस्थानानि प्रापयंति १८ तोयपू

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

105A

तत्रसमुद्रेषारिपात्रसकोरिशृंगेदत्यथेतिसंबंधः २० नदर्शितव्याः नद्रष्टव्यानापराद्धव्यावा २१ नादेयनद्यासं २२ यतः
कर्तव्यामार्गणाइतिशेषः २३ ननुचारत्वानदृष्टानामाद तेकथंतत्रमार्गणसंभवोअतआह नहितेभ्यइति देशा मृगाय
द्वयेदित्याहतमृगस्वभावेतिहताममपरार्थितांपुष्माकंनतेभ्योभयमित्यर्थः २४ तत्रवैदूर्येत्यादिसार्धश्लोकमेकं

कोटरालत्रवज्रविंशद्धर्वाणांतरस्विनां वसंत्यग्निनिकाशानांघोराणांकामरूपिणां २० पावकार्चिप्रतीका
शाःसमेतास्त्रममततः नान्यस्तुदर्शितव्यास्तेवानरैःभीमविक्रमैः २१ नादेयंचफलंतस्माद्देशात्किंचितप्लव
गमैः दुरासदाहितेवीराःसत्ववंतोमहाबलाः फलमूलानितेतत्ररक्षंतेभीमविक्रमाः तत्रयत्नश्चकर्तव्योमा
र्गितव्यावनानकी २३ नहितेभ्योभयंकिंचित्कपित्वमनुवर्तता तत्रवैदूर्यवर्णाभोवज्रसंस्थानसंस्थितः ना
नाद्रुमलताकीर्णोवज्रोनाममहागिरिः २५ श्रीमान्समुदितस्तत्रयोजनानांशतंसम गुहास्तत्रविचेतव्याः
प्रयत्नेनप्लवंगमाः २६ चतुर्भागेसमुद्रस्यचक्रवान्नामपर्वतः तत्रचक्रंसहस्रारंनिर्मितंविश्वकर्मणा २७
तत्रपंचजनंहत्वाहयग्रीवंचदानवं आजहारततश्चक्रंशंखंचपुरुषोत्तमः २८ तत्रसानुषुरम्येषुविशा
थै लासुगुहासुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यास्ततस्ततः २९ योजनानिचतुःषष्ठिर्वराहोनामपर्वतः सुव
र्णशृंगःसुमहानगाधेवरुणालये ३० ॥

वाकेवैदूर्यवत् वर्णआभायस्यसः वज्रवत्काठिन्यसंस्थानेनसंस्थितः २५ समुदितःप्रतिष्ठितः समंतात्सामंतो
विस्तारश्चशतयोजनमित्यर्थः २६ चतुर्भागोचतुर्थभागेसमुद्रस्यलवणसमुद्रस्य २७ तत्रचक्रवत्पर्वते ३० ॥

नात्यावारपि
तव्याप्लेरवे
ष्ठ.

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्रारात्पर्वते जातरूपे सुवर्णे ३१ कांचनांतरदर्शनः कांचनगर्भो स्रुतगालिदायस्मिन् तस्य दर्शनं भविष्यती
तिशेषः ३२ तेन शब्देन स्वकीयधनुस्तलपतिधनिनादर्पिताराजादयस्तंपर्वतमभिगर्जंति ३३ सौवर्णैस्तुशृङ्गैः ३४
तेषामष्टसहस्रपर्वतानां मध्ये राजेव मेरुकांचनउत्तमः पर्वतोस्ति एनं सावर्णिमेरुरितिवदंति ३५ कीदृशोवरस्तत्रा

तत्रप्राग्ज्योतिषंनाम जातरूपमयंपुरं तस्मिन्वसति दुष्टात्मानरकोनाम दानवः तमतिक्रम्यशैलेंद्रं कां
चनांतरदर्शने पर्वतः सर्वसौवर्णोर्धरापस्तु वर्णोवृतः ३२ तंराजाश्च वराहाश्च सिंहव्याघ्राश्च सर्वशः अभि
गर्जंति सततं तेन शब्देन गर्विताः यस्मिन्हरिहयः श्रीमान्महेंद्रः पाकशासनः अभिषिक्तः सुरैराजा मेघोनाम
सपर्वतः तमतिक्रम्य शैलेंद्रं महेंद्रपरिपालितं षष्टिंगिरिसहस्राणि कांचनानि गमिष्यथ ३५ तरुणा
दित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वशः जातरूपमयैर्वृक्षैः शोभितानि सपुष्पितैः ३६ तेषां मध्ये स्थितो राजा
मेरुरुत्तमपर्वतः आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ३२ तेनैवमुक्तः शैलेंद्रः सर्व
रू५ एव त्वदाश्रयाः मत्प्रसादाद्भविष्यंति दिवारात्रौ च कांचनाः ३८ त्वयियेे
चापिवत्स्यंति देवगंधर्वदानवाः ते भविष्यंति रक्ताश्च प्रभया कां
चनप्रभाः ३९ विश्वेदेवाश्च वसवो मरुतश्च दिवौकसः आग
म्य पश्चिमां संध्यां मेरुमुत्तमपर्वतं ४० ॥

दत्ते नेति आदित्येनेत्यर्थः विश्वेदेवादयआगम्यदेवतयाउत्तरपर्वतं मेरुं सावर्णिमेरुमागत्य तत्र स्थिता पश्चिमां संध्यां

९९

106A

अस्तगिरिसमीपस्थं सावर्णिमेरोरभिधानात्ततः पूर्वं सप्त अनुक्रमसमुद्रादीपादेया इमा गन्तव्यास्त्वेनोक्ता इत्यन्वयः तत्र
धाः ततः परं दशयोजनसहस्रां स्थाचलसंस्थाः योजनानामिति तावद्दशसहस्रयोजनानि अप्रतीन्तिस्थितिशेषः सुदु
तां हेमकाचित्रकान्यथा तथा शिलोच्चयमस्तमभियाति ५२ अथ वरुणप्रवर्णनेशृंगे तिष्ठन्तरामेरुमस्तं च सो वरुणम

आदित्यमुपतिष्ठंति तेनैसूर्योभिपूजितः अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतं । योजनानां सहस्राणि द
शतानि दिवाकरः मुहूर्तार्द्धेन तं शीघ्रमभियाति शिलोच्चयं ५३ शृंगे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्यसंनिभं प्रसादगु
णसंबाधं विहितं विश्वकर्मणा ५४ शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः निकेतं पाशहस्तस्य वरु
णस्य महात्मनः ५५ अंतरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरा महान् जातरूपमयः श्रीमान् भ्राजते चित्रवेदिकः
५६ तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरःसु च सरित्सु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः यत्र तिष्ठति धर्मज्ञस्तप
रमा ३ सा स्वेन भावितः मेरुसावर्णिरित्येष ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ५७ प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसंनिभः प्र
णम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ५८ एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये कृत्वा वितिमिरं सर्व
मस्तं गच्छति पर्वतं ५९ एतावद्वानरैः शक्यं गंतुं वानरपुंगवाः अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परं ६० ॥

मेरोरस्ताचलस्य च मध्ये दशशिरा दशस्कंधः ५६ यत्र मेरौ ५७ मैथिलीं प्रति प्रवृत्तिं मैथिलीसंबंधि वृत्तांतं प्रष्टव्य इत्य
न्वयः ५८ भास्करः रजनीक्षये जीवलोकस्य एतावत्सर्वं उदयास्तमयादिमध्यं वितिमिरं कृत्वा अस्तं गच्छतीति योजना

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा०
वा०कि०
टी०
१०७
107

॥५५॥ दिष्टं संदिष्टं ॥५६॥ प्रमाणं कृतवान्तिस्थापकां अथवापि पतनेस्सपेणं विशिष्टप्रमाणं व्यवस्थापकं कृतस्यप्र
तिकर्मणा उपकारस्य प्रत्युपकारेण ॥५७॥ इति द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥ १२२ विक्रान्तेति शतवलिसंबोधनं सर्वत इति

प्लवगाम्प्रतवै देहीनिलयं रावणस्य च अस्तं पर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्तत ॥६१॥ ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वस
न्वध्यो भवेन्मम सहस्रैव हि युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति ॥६२॥ श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः गुरु
रेष महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः ॥६३॥ भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाणं सर्वकर्मसु प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्य
ध्वं पश्चिमां दिशं ॥६४॥ कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा अतोऽन्यदपि यत्कार्यं अस्माकं च हितं भ
वेत् ॥६५॥ संप्रधार्य भवद्भिस्तद्देशकालार्थसंहितं ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवंगमाः सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य
आमंत्र्य सर्वे प्लवगाधिपास्ते जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्तां ॥६६॥ इत्यार्षे किष्किन्धाकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२
ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशं वीरं शतबलिं नाम वानरं वानरर्षभः ॥१॥ उवाच राजा मंत्रज्ञः सर्ववान
रहितं वचः वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तथा ॥२॥ वृतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसां वैवस्वतसु
तैः सार्धं प्रतिष्ठस्व स्वमंत्रिभिः दिशं ह्युदीचीं विक्रान्त हिमशैलावतंसकां सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीम
निंदिताम् अस्मिन्कार्ये विनिर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदां वरः ॥५॥ १०

साम्नात्यता नियोगः ॥४॥ विनिर्वृते विशेषेण उष्टिता कृतार्थाः कृतकृत्याः अर्थविदो हृद्यार्थभीष्टानां संबोधनं पि राघवः ॥५॥ १०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न। नि। न।

107A

ग्रस्तिक्रियत ९ अर्थिनः स्वस्मात्प्रयोजनार्थैः कार्यं हितं तस्य ये नष्टाने प्रकर्तव्यं पूर्वं उपकारं कर्तव्य अपि यस्मे तत्कार्यं
ते ७ इमानि वक्ष्यमाणानि ९ प्रस्यलाभरताश्च देशाविशेषाः ऊरुनदनिणाकरत् १२ लोध्रपद्मकखंडेषु चेद्रमवते-
म्रितिशेषः १४ तेकालाख्यपर्वते १५ तस्य शैलेषु गायुपर्वतेषु तन्तोमहम्नातेषु १६ तेकालपर्वते १७ ततः सुदर्शो
कृते हि प्रियमस्माकं रामायवेणमहात्मना तस्य वैश्यानिकं रामस्तिस्फलं जीवितं भवेत् अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्त
रपि यस्य वर्तते तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः पतामुद्दिश्य माच्चायं दृष्यते तान् लकीयथा तस्याः भवद्भिः कृते
नृ३ व्यमस्माप्रियहितेषिभिः ७ अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः अस्माकं च गतः प्रीतिरामः परपुरंजयः ९ इमा-
नि वनदुर्गाणि नद्यः शैलांतराणि च भवंतः परिमार्गंतु द्रिविक्रमसंपदा १० तत्र म्लेच्छान्पुलिंदांश्च शूरसेनांस्तथैव
नृ५ च प्रस्यलान्भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ११ कांबोजान्यवनांश्चैव शकान् [illegible] वाल्हीक निषिकांश्चैव
[illegible] पौरवान्पौंकोकणान् १२ चीनान्परमचीनांश्च उत्तरकुरूंश्च पुनः पुनः अन्वेषध्वं दारांश्च हिमवंतं तथैव च
१३ लोध्रपद्मकखंडेषु देवदारुवनेषु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः १४ ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगंधर्वसे
वितं कालं नाम महासानुं पर्वतं तं गमिष्यथ १५ महत्सु तस्य शैलेषु पर्वतेषु गुहासु च विचिनुत महाभागां राम
पत्नीमनिंदिताम् १६ तमतिक्रम्य शैलेंद्रं हेमगर्भं महागिरिं ततः सुदर्शनं नाम पर्वतं गंतुमर्हथ ततो देवसखो ना
म पर्वतः पतगालयः नानापक्षिसमाकीर्णो विविधद्रुमभूषितः १८ तस्य काननखंडेषु निर्झरेषु गुहासु च रावणः स-
ह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः १९ तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनं अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्वविवर्जि-
पदितः तं त्वस्य रतः पतगाः २० तं देवसखपर्वतमतिक्रम्य आकाशे शून्यदेशे शून्यतोयपादकपर्वतेनपरि २० ॥

समास्यापर

पत्तनानिच्चय विचिन्वथद्दक

च्वतं४

रे

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
८८
108

रोमहर्षणं भयंकरं २१ नलिनी सरसी २३ तस्य कैलासस्य पर्वतेषु गंडूपरपर्वतेषु २४ तस्य क्रौंचस्य बिलं स्कंधशा
लिकृतं विवरं २५ तत्र क्रौंचगुहायां २० २७ कामशैलं कामतपःस्थनं शैलं तदिशामणं मानसं मानसाख्यं तत्र मान॰

तत्पशीघ्रमतिक्रम्य कांतारं रोमहर्षणं कैलासं पांडुरं शैलं प्राप्य हृष्टा भविष्यथ २१ तत्र पांडुरमेघाभं जांबून
दपरिष्कृतं कुबेरभवनं रम्यं निर्मितं विश्वकर्मणा २२ विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला हंसकारंड
वाकीर्णाप्सरोगणसेविता तत्र वैश्रवणो राजा सर्वलोकनमस्कृतः धनदो रमते श्रीमान्गुह्यकैः सह यक्षरा
ट् तस्य चंद्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः क्रौंचं तु गिरिमासाद्य बि
लं तस्य सुदुर्गमं अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्मृतं २५ वसंति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः देवैर
प्यर्चिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः २७ क्रौंचस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च निर्दराश्च नितंबाश्च वि
चेतव्यास्ततस्ततः क्रौंचस्य शिखराणां निरीक्ष्य च ततस्ततः अदृष्टं कामशैलं च मानसं विहगालयं नग॰
तिस्तत्र भूतानां न देवानां न रक्षसां स च सर्वैर्विचेतव्यः ससानुप्रस्थकंदरः २ क्रौंचं गिरिमतिक्रम्य मै
नाको नाम पर्वतः मयस्य भवनं तत्र दानवस्य स्वयं कृतं ५ ॥

सपर्वते २९ सा च क्रौंचपर्वतः सानूनि प्रस्थाश्च भूयराः पर्यंतपर्वताः कंदरश्चैतैः सहितः ३० मैनाकोपि समुद्र

८८

108A

स्त्रीणां प्रमुखानां किंपुरुषयोषितां २२ आश्रमं सिद्धसेवितं प्राप्नोतीति शेषः २२ तपसा सिद्धः अणिमादिश्वर्ययुक्ताः वै-
खानसैर्वैखानसानां सिद्धैर्विचरिते सेविते २५ औपवाह्य वाहनपर्यंति प्रदेशैः २६ व्योम्नि वर्तते इति शेषः व्योमनि नष्ट-
चंद्रदिवाकरत्वं नियतमार्गवर्तिनां तत्र संचाराभावात् २७ नापि संपतकारः इत्याह गभस्तिभिर्विवर्ति विश्रमद्भिः सत्वत्

मैनाकस्तु विवेनयुः समानुप्रस्थकंदरः स्त्रीणां मे प्रमुखानां च निकेतास्तत्र तत्र ३१ तं देशं समतिक्रम्य-
आश्रमं सिद्धसेवितं सिद्धा वैखानसा यत्र वालखिल्याश्च तापसाः ३३ वदितव्यास्ततः सिद्धास्तपसा वीतकल्म-
षाः पृष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः हेमपुष्करसंछन्नं तत्र वैखानसं सरः तरुणादित्यसंकाशैर्हंसै-
र्विचरितं शुभैः ३५ औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः गजः पर्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः ३६ तत्स-
रः समतिक्रम्य नष्टचंद्रदिवाकरं अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादिमत् ३७ गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्र-
काशते विश्रमद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ३८ तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा उभयोस्तीर-
योस्तस्याः कीचका नाम वेणवः ३९ ते नयंति परं तीरं सिद्धान्प्रत्यानयंति च उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ४०

तापविहीनः स तपःसिद्धैः एतएव देवकल्पाः स्वयं प्रभाः देवतुल्याः स्वयं प्रभैः अर्कस्य गभस्तिभिरिव स तु देशः प्रकाशते प्र-
काशितो भवतीत्यर्थः विश्रमद्भिः प्राप्नोतीति शेषः कीचकाः ध्वनंतः स्वपिति ३९ ते वेणवः संपातितं तेन यागमनसाधनभूताः
संतः सिद्धान् शैलोदयः परं पारं नयंति प्रत्यानयंतीति संबंधः उत्तरकुरुसंतकास्तत्र वर्तते इति शेषः कृतपुण्या ना

कृ ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰ वा॰ किं॰ टी॰ ८९

109

ततः कृतपुण्यप्रतिश्रयत्वात्कांचनपद्माभिः कृतोदकाः कृतजलक्रीडाविकाश्च इतश्चावश्योत्तरकुरुदेशो भग-
भूमिः त्वाद्वर्ण्यते दिव्यनद्योपि तत्र सन्तीत्याहुः नीलेत्यादि ४१ जलाशया स्तटाकादयः ४२ निस्सलानिवं तत्र-

ततः कांचनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः नीलवैडूर्यपत्राढ्या नद्यस्तत्र सहस्रशः रक्तोत्पलवनैश्चात्र मं-
डिताश्च हिरण्मयैः तरुणादित्यसदृशैर्भान्ति तत्र जलाशयाः महार्हमणिपत्रैश्च कांचनप्रभकेसरैः नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतो वृतः निस्तलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः
उद्धूतपुलिनास्तत्र नद्यः [...] सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः जात-
रूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः ४४ नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः दिव्यगन्धरसस्पर्शाः कामान्
सर्वान्स्रवन्ति च ४५ नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः मुक्तावैडूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ४६
स्त्रीणां यान्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च सर्वर्तुसुखसेव्यानि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः महार्हमणिहेमानि
फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवन्ति च मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमाः
पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः ५१ ॥
भिः निस्तलसंवर्त लोहितमि-
त्यर्थः ४४ जातरूपैः सुवर्णैः कृतपुलिनाः युक्तपुलिना निम्नगा यत्र सः तेनोत्तमैः पर्वतश्रेष्ठैः अवगाढा व्याप्ताः ४५
नागपक्षिणः पत्ररथाः पक्षिभिराकुला व्याप्ता रम्याः सर्वान्कामान् सर्वाभीष्टान् ४७ सर्वर्तुसुखसेव्यानि हेमन्तादिसर्वर्तुसु-

109A

५१ मद्दयोषितःयोषित्सहिताः ५२ सोत्कृष्टहसितस्वरैः उत्कृष्टहासिशब्दसहितैः प्रमद्यमानैः प्रियंवसंतादृशा
नगुणाः मुखादयः प्रत्रसमैव त्वेषणेनाकृतत्रस्वतसाससंभवात ५४ उत्तरस्तोयसौयिउतरलवनसमुद्रः प्रस्तो-
तिपाषाः मध्येउत्तरसमुद्रमध्ये ५७ सत्तदेशः विसूर्यापि सूर्यासंचाररहिताऽपि तस्य भासा सोमगिरिप्रभायानय-

गंधर्वाकिन्नराःसिद्धानानाविद्याधरास्तथा रमंते सहिताः तत्र नारीभिर्भास्करप्रभाः ५१ सर्वे स्वकृतकर्मा
णः सर्वे रतिपरायणाः सर्वेकामार्थसहितावसंति मद्दयोषितः ५२ गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वरैः
श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोरमः ५४ तत्र नाशुचिः कश्चिन्नात्र कश्चिद्रसत्प्रियः ग्रन्थद्वादि वर्धते गुणास्तत्र
मनोरमाः ५५ तमतिक्रम्य शैलेंद्र मुत्तरस्तोयसांनिधिः तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान् ५६ इंद्र
लोकगताये च ब्रह्मलोकगताश्च ये देवास्तं समवेक्षंते गिरिराजं दिवंगतं ५७ सत्तदेशो विसूर्योपि तस्य भा
सा प्रकाशते सूर्यलक्ष्माभिविज्ञेयस्तपतेव विवस्वता ५८ न कथं च न गंतव्याः ऊर्ध्वगाः अन्तरेण च अन्येषा
मपि भूतानां नैतत्क्रामति वै गतिः ५९ सहिसोमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः तमालोकाततः स्निग्धम्-
वै। पार्श्वेतु महेश ६० पतावंते हारिशाकं गतेवानरपुंगवाः अभास्करममर्यादंन जानीमस्ततः परं ६१ ॥
तावि वसंता पुनरेदेशास्वसूर्यलक्ष्यासूर्यो पतेदेशश्रियायुक्ताप्रकाशते ५८ विष्णुमनतिव्याप्नोतीति विष्णु-
स्ताविस्तः ग्रयमत्रपदाल्पयः शंभुर्ब्रह्मर्षिपरिवारितस्तत्रवसति ब्रह्माब्रह्मर्षिपरितस्तत्र वसतीति योजना ५९ अ
त उत्तरकुरुभ्यः सर्वथा वगंतव्यः पुण्यामिति विशेषः अन्येषामपिशक्ति विशेषविशिष्टानां ब्रह्मर्षिभ्यस्तदा देवाना

भगवांस्तत्र वि
श्वात्मा शंभुरे
कादशात्मकः
ब्रह्मा वसति
देवेशो ब्रह्म
र्षिपरिवारि
तः ५८ ।३६

६३
म४

रा॰
का॰टी॰
९९
110

एतावदुत्तरकुरुदेशापर्यंतं ततः परं उत्तरकुरुदेशापर्यंतं ततः परं अन्तरकुरुदेशात्परं समुद्रद्वीपादिकमस्ति तदभास्क-
केतत्किरणसंचाररहितं प्रमर्यामस्तात् तमर्यादाप्रदेशं न विजानीमः ततः परस्याधिगंतुमशक्यत्वेन याख्यातत्वा-
दिति भावः ६१ अयदन्यदपि नोक्तं गम्यत्वेनोक्तप्रदेशानां यन्पार्श्वादिकमनुक्तं तत्राप्यन्वेषणमतः कर्तव्यमित्यर्थः ६२
ततः अन्वेषणानंतरं वापि ततः दशरथिप्रियान्महत्तरं प्रियं कृतं भविष्यतीति संबंधः ६३ भूतधराभूतैः प्राणिभिस्स

सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितं यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ६२ ततः कृतं दाशरथेर्महत्
प्रियं महत्तरं चापि ततो मम प्रियं कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ६३ ततः कृ-
तार्थाः सहिताः सबांधवा मयार्चिताः सर्वगुणैर्मनोरमैः चरिष्यथोर्वीं प्रतिशांतशत्रवः सहप्रिया भूतधराः प्ल-
वंगमाः ६४ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः सविशेषेण सुग्रीवो हनूमत्यर्थमुक्तवान्
स हि तस्मिन्हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोर्थसाधने अब्रवीच्च हनूमंतं विक्रांतमनिलात्मजं सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः
सर्ववनौकसां १ न भूमौ नांतरिक्षे वा नांबरे नामरालये नाप्सु वा गतिसंगं ते पश्यामि हरिपुंगव ३ ॥

तोवाः संतः उर्वीं चरिष्यथेति संबंधः ६४ इति त्रिचत्वारिंशः सर्गः हनूमत्यर्थं सविशेषेणमुक्तो हीन स हीति अर्थसा-
धने तद्विषये निश्चितार्थः तादृशार्थविषयकनिश्चयवान् १ उक्तप्रकारं दर्शयति अब्रवीच्चेति सर्ववनौकसां मध्ये
इति शेषः २ भूमौ सजातीयप्रतिपत्तिबहुलायां अंतरिक्षे पक्षिमेघसंचारप्रदेशे अंबरे तदुपरि सिद्धविद्याधरसंचा-
रप्रदेशे अमरालये प्रबलाधिष्ठिते स्वर्गे अप्सु तिर्यक्संचारानर्हास्ववा गतिसंगं गतिप्रतिबंधं ३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सर्वलोकविश्रोषकौशलापुराइत्यादि।

110A

लावर्वादिप्रकारितं ५ मूलेप्राणितस्य स्वायत्या सीतालभ्यते तदर्थं जातं त्वमेवानुचिंतय ६ बलं शारीरं पराक्रमउ
त्साहः देशकालानुवृत्तिस्तद्विचितकर्मानुष्ठानं नये नीतिशास्त्रे पंडितेति संबुद्धिः ७ ततः पवनस्यापि वचनात्कार्यसि-
द्धिसर्वयं प्लवगाख्यस्य यवत्तन्मामर्थ्यात्तन्तु भवेतस्मिन्कार्यसाधकत्वं विदित्वा तदुत्सादेशयन्सीतां विदित्वा चिंतया
मास ८ चिंताप्रकारमाह सर्वथेति निश्चितार्थः ९ तदेवं प्रस्थितस्य भर्त्रोपपस्यापितस्य कर्मभिः परिज्ञातस्य परि-
मैसुरां सहगंधर्वाः सनागा नरदेवताः विदितां सर्वकालां सेलस्मागरयथायथाः ५ गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवं
च महाकपे पितृस्तस्य दृष्याद्वीर मारुतस्य महानस्तः ५ तेजसा वापि भूतले न समंभुवि विद्यते तद्यथा लभ्यते
सीतातत्त्वमेवानुचिंतय ६ त्वय्येव हनुमन्नस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपंडित ७ ततः
कार्यसमासंगमवगम्य हनूमति विदित्वा च हनूमंतं चिंतयामास राघवः ८ सर्वथा निश्चितार्थो यं हनूमति
हरीश्वरः निश्चितार्थो मया चापि हनूमान्कार्यसाधने ९ तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः भर्त्रापरि
गृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः १० तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिं कृतार्थ इव संहृष्टः प्रहृष्टेंद्रि
५१ यमानसः ११ ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामांकोपशोभितं अंगुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः १२ अनेन त्वां
दितस्य श्रेष्ठत्वात्परिगृहीतस्यास्य हनूमतः कार्यस्य फलोदयः सीतादर्शित हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनका
धर्मिरपार्थं वा निश्चितः इति चिंतयामासेति श्लोकेन संबंधः ९ व्यवसायोत्तरं कार्यसाधने श्रेष्ठं तं हनूमंतं समी-
क्ष्य प्रहृष्टेंद्रियमानसो बभूव ११ ततो निश्चितकार्यस्य साधकत्वात्ततो ऽभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञासाधनमंगुलीय

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दीर्घा

रा॰
वाकि॰
टी॰
॥

नावत्यंयेतेसुहृमनन्तिश्चयः कथंमयाद्य व्यवसायस्तेति १५ समंतहरीणांमेहृत्लंप्रकर्षमम्ृशतिभावयार्षः १६
हरिवरविक्रमश्रेष्टसंहृविक्रमपवनसुतहृनुमनजवेचववसमाश्रितोसिमयेताःनस्यविक्रमेणजनकसुतायथाधिग

व्यवसायस्थेनेवीरसत्वयुक्तस्यविक्रमः सुग्रीवस्यचसंदेशःसिद्धिंकथयतीवमे संतंगृह्यहरिश्रेष्ठःकृता
मूर्धिकृतांजलिः वंदित्वाचरणौचैवप्रस्थितःप्लवगर्षभः १५ सततम्प्रकर्षंहरीणांमहद्बलंबभूववीरःपवना॰
त्मजःकपिः गतावृद्धौवाश्रविशुद्धमंडलःशशीवनक्षत्रगणोपशोभितः अतिबलबलमाश्रितस्तवाहंहरि
वरविक्रमविक्रमैरनल्पैः पवनसुतयथाधिगम्यतेसाजनकसुताहनुमंस्तथाकुरुष्व १७ इति श्रीकिष्किं॰
धाकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः संवाहूयसुग्रीवःप्लवगान्प्लवगर्षभः समस्तांश्चाब्रवीद्राजारामकार्यार्थसिद्धये
१ एवमेतद्विचेतव्यंभवद्भिर्वानरोत्तमैः तदुग्रशासनंभर्तुर्विज्ञायहरिपुंगवाः २ शलभाइवसंछाद्यमेदिनींसंप्र
तस्थिरे रामःप्रस्रवणेतस्मिन्न्यवसत्सहलक्ष्मणः ३ प्रतीक्षमाणस्तमासंसीताधिगमनेकृतं उत्तरांतुदि
शंरम्यांगिरिराजसमावृतां ४ प्रतस्थेसहसावीरोहरिःशतवलिस्तदा पूर्वांदिशंप्रतियेयौविनतोहरियूथपः
५ पश्चिमांचदिशंवीरोसुषेणःप्लवगेश्वरः प्रतस्थेहरिशार्दूलोदिशंवरुणपालितां ७ ॥

मेतेनथाऊ रुषेतिब्रवीर
तिप्रायः १७ इतिचतुश्चत्वारिंशःसर्गः सर्वान्हूयततः समस्तान्संचीभूतान्प्लवंगमानब्रवीत् उक्तिप्रकारएवमि॰

॥ इति ... २ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

111A

पः सीतामस्य पिगमेतत्तावेत्य वपि भूतः कृतस्तामासमित्यन्वयः गिरिराजो हिमालयः ७ सुषेणस्तथैव यथासोऽगं
श्वमोदविक्षोइउन्नदतः उच्चैर्नदतः गर्जतः आस्फोटयतः क्ष्वेडवतः विनर्दतः विकृतान्नादान्कुर्वतः ८ आनयिष्या

तारांगदादिसतः प्लवगः पवनात्मजः सुगलस्य चरिताम्आशां दक्षिणां हरियूथपः ६ ततः सर्वा दिशो राजा
चोदयित्वा यथातथं कपिसेनापतिर्वीरो मुमोद सुखितः सुखं ८ एवं संचोदिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः
स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ९ नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः क्ष्वेडन्तो धावमानाश्च वि
नदन्तो महाबलाः ९ एवं संचोदितः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणं अह
मेको वधिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजां ११ वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः
स्थीयतामिति एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीं १२ विमथिष्याम्यहं वृक्षान्दारयिष्याम्यहं गिरी
न् धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् १४ अहं योजनसंख्यायाः प्लविता नात्र संशयः शतं योजनसंख्या
याः प्लविष्याम्यधिकं ह्यहं १५ भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः
१६ इत्येकैकस्तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ऊचुश्च वचनं तस्य हरिराजस्य संनिधौ १७ इत्यार्षे किष्किंधा
कांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५
मेहे उत्पाटे वितथ इत्यनेनान्वयः ११ श्रमेण वेपमानामिति जनकात्मजाविशेषणं
णं १३ अहं योजनमित्येकस्य वाक्यं शतयोजनं तितीर्षामि १६ एककः एकशः इत्यर्थः १७ इति पंचचत्वारिंशः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा० वा० कि० टी० ११२ 112 द्वि ४

प्रणतं प्राप्तं आत्मा देहो यस्यासौ इति प्रणतात्मवान् २ अत्र वैरे इति असौ तेन तत् श्रोमायाविना महादानवेन त्यनेतद्धं नीतसौ वा ग्रेव-
वमाणत्वात् ३ मलयं मलयगुहा ४ विनीतवत् भृत्यवत् ५ आप्लुत्य इति बिलद्वारं दृष्ट्वा विस्मितः भ्रातृशोकविषादितः

गतेषु वानरेन्द्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् कथमेवालिना नेते सर्वं वैरमेतल्लं भवः १ सुग्रीवस्तु ततो रामं उवाच प्र-
णतात्मवान् श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण वचो मम २ यदा तं दुन्दुभिर्नाम दानवं महिषाकृतिं प्रति-
कालयते वाली मलयं प्रति पर्वतं ३ तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्-
जिघांसया ततोऽहं तत्र वै तिष्ठं गुहाद्वारि विनीतवत् न च निष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ५ ततः क्षतजवे-
गेन आपुपूरे तदा बिलं तदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातृशोकविषार्दितः ६ अथाहं गतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो
गुरुः शिला पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मया कृता ७ अशक्नुवन् निष्क्रमितुं महिषो विनशिष्यति ततोऽहमा-
गां किष्किन्धां निराशस्तस्य जीविते ८ राज्यं च सुमहत्प्राप्तं तारा च रुमया सह मित्रैश्च सहितस्तत्र वसामि
विगतज्वरः ९ आजगाम ततो वाली हत्वा तं वानरर्षभः ततोऽहमददां राज्यं गौरवाद् भययन्त्रितः १० स मां जि-
घांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेन्द्रियः परिकालयते वाली धावन्तं सचिवैः सह ११ ॥

स्वास्थ्यमिति शेषः ९ अथानन्तरं गुरुर्वाली स व्यक्तं निहत इति गतबुद्धिर्मा सह बुद्धिरामम इति शेषः ७ तस्य वालि-
नः वस्वामि ग्रवसं १० परिकालते सचिवैः सह धावन्तमनुधावति स्म ११ ॥

११२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सानुबंधः अमात्यादिसहितः ४ ततोवातदनुवादनहनीः तेनसंवेयोमगानेवमः १ आदर्शतलेत्यनेनभूवकवर्तिप
दार्थस्यसंकाशाचरष्टागोष्पदवदित्यनेनलेख्यनेप्रयासउक्तः अलातचक्रेत्यनेनसंवीयामणावेगआदर्शतलेनेनभू
ववर्तिपदार्थस्पष्टमनुभवशीकः उक्तमेवविवृणोतिसर्वादिशामिति १४ अपसरसशीघ्राःकारांतोप्यार्षः १५ परित्ये

ततोऽहंवालिनातेनसानुबंधःप्रधर्षितः नदीश्चविविधाःपश्यन्वनानिनगराणिच २ आदर्शतलसंकाशा
ततोवैपृथिवीमया अलातचक्रप्रतिमारष्टागोष्पदवत्कृता ३ सर्वादिशंततोभ्रान्त्वापश्यामिविविधान्द्रुमा
न पर्वतान्सदःश्म्यान्सरांसिविविधानिच १४ उदयंतत्रपश्यामिपर्वतंधातुमंडितं क्षीरोदंसागरंचैववनित्य
मप्सरसालयं १५ परिकालयमानस्तुवालिनाभिद्रुतोलघु पुनराहृत्यसहसाप्रस्थितोहंतदाविभो १६
पुनरावर्तमानस्तुवालिनाभिद्रुताद्रुतं दिशस्तस्यास्ततोभूयःप्रस्थितोदक्षिणांदिशं १७ विंध्यपादपसंकी
र्णांचंदनद्रुमसेवितां द्रुमशैलांतरेपश्यन्भूयोदक्षिणतोपरां १८ पश्चिमांचदिशंप्राप्तोवालिनासमभिद्रुतः
संपश्यन्विविधान्देशानस्तंचगिरिसत्तमं १९ प्राप्यचास्तंगिरिश्रेष्ठमुत्तरंसंप्रधावितः हिमवंतंचमेरुंचसमुद्रं
चतथोत्तरं २० यदानविंदेशरणंवालिनासमभिद्रुतः ततोमांबुद्धिसंपन्नोहनूमान्वाक्यमब्रवीत् २१ ॥

कालयमानः पलायनमानइत्यर्थः पुनराहृत्यउदयगिरिमुखः १६ तस्याद्दिशःतोदर्शोत्पक्का १७ द्रुमांतरेशै
लांतरेनचवर्तिवालिनं पश्यन् अपरांपश्चिमांदिशंसमभिद्रुतइतिशेषः १८ १९ २० २१ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰ वा॰ कि॰ टी॰ ११३

गिरिस्तत्र मम मिथ्यावत इति शेषः निवर्तते मतंगे २२ तदा सर्वकालमस्मिन्नाश्रममंडले वालियदि प्रवेशो न वास्य मृ
त्युः स्यात्तदास्य भवेदिदं दुरेरवरीश्वरो मतंगेन यामः तत्र मतंग रामौ न निकृदिग्नः २३ प्रसादितस्य तस्य मम मतंगे मोघनेविशे
षेत्यन्वयः २४ गृहाञ्चर्षिः ऋष्यमूकस्येति शेषः २५ इति षट्चत्वारिंशः सर्गः यथोक्तं स्वस्थाणि षणीयन यथोक्तंदेश

इदानीमेव स्तूतं रानन्यो ता वाली हरीश्वरः मतंगेन तदा शप्तो ह्यस्मिन्नाश्रममंडले प्रविशेद्यदि वा वालीम
थास्य शानं प्राभवेत् तत्र वासः सुखोस्माकं निर्द्वन्द्वो भविष्यति २३ ततः पर्वतमासाद्य ऋष्यमूकं नृपो
त्तम निविवेश तदा वाली मतंगस्य भयात्तदा २४ एवं मया तदा राजन् प्रत्यक्षमुपलक्षितं पृथिवीमंडलं
सर्वं गुहामनुयातस्ततः २५ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपि
कुंजराः व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरंजसा १ ते सरांसि सरित्कक्षानाकाशं नगराणि च नदीदु
र्गांस्तथा शैलान्विचिन्वंति समंततः २ सुग्रीवेण समाख्यातान्सर्वे वानरयूथपाः तत्र देशान्विचिन्वंति
सशैलवनकाननान् ३ विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः समायांति स्म मेदिन्यां निशाकाले
प्लवानराः ४ ॥

मनतिक्रमेत्यर्थः १ सरित्कक्षान् सरित्कूलात् आकाशं वनानि गर्यं तानाहृत तद्देशे नदीदुर्गान्नदीप्रवाहैर्गमयि
व्यान्देशान् २ दिवसमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया धृताः उद्युक्ताः मेदिन्यां सर्वे धारसृता यानि द्रोसाकायार्थमि

किष्किं॰ ४ ११३

तेवानराः सर्वेव्याद्रः सेशेषुसेनोविचित्यसर्वेतकान्सर्वेकालिकपुष्पफलयुक्तासफलानतते कालेनयुक्तोस्युद
माना सापुरतनीरजवाभ्याधावकुञ्मितियेसतना ४ ततदृःप्रस्थानदिवसंप्रथमंकृत्वामासः पुनर्मासेयातेनिराशाः
सीताउलाभयत्रस्वणागताश्चागतानिकपिराजेनसंगम्यशतास्मल्लवः ८ उपवक्रमुश्रमः ९ सामागतःसमाससम्प्रव
सर्वर्तुकांश्चदेशेषुवानराःसफलान्द्रुमान् प्रासायरतनीशाधांवकुसर्वेषुद्रःसुते ततदृप्रथमंकृत्वामा
सेप्रश्रवनेगताः कपिराजेनसंगम्यनिराशाःकपिकुञ्जराः ६ विचित्यतुदिशंपूर्वांयथोक्तांसचिवैःसह
प्रदृष्टाविनतःसीतामाजगामसहावलः ७ दिशमप्युत्तरांसर्वांविविच्यसमहाकपिः आगतःसहसैन्ये
नवीरःशतबलिस्तदा ८ सुषेणःपश्चिमामाशांविचित्यसहवानरैः समेत्यमासेपूर्णेतुसुग्रीवमुपच
क्रमे ९ तंप्रस्रवणपृष्ठस्थंसमासाद्याभिवाद्यच आसीनंसहरामेणसुग्रीवमिदमब्रवीत् १० विचिताः
पर्वताःसर्वेवनानिगहनानिच निम्नगाःसागराःसर्वेजनपदाश्चये ११ गुहाश्चविचिताःसर्वायास्त्वते
परिकीर्तिताः विचिताश्चमहागुल्मालताविततसंतताः १२ गहनेषुचदेशेषुदुर्गेषुविषमेषुच सत्वान्यति
प्रमाणानिविचितानिहतानिच येचैवगहनादेशाविचितास्तेपुनःपुनः उदारसत्वाभिजनोमहात्मासच
मैथिलींतांपतिर्वानरेन्द्र दिशंतुयामेवगतातुसीतामास्थितोवायुसुतोहनूमान् १४ इत्या
निवृत्तिः ११ लतिविन श्रीमद्रामायणेकिष्किन्धाकाण्डेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ४७ ॥ तेलतापतानैःसंततताःसंतताःस
मतास्याममासाहशामहगुल्मालताग्रहविशेषः १२ दिव्यत्रयामत्वनिश्चयंसिद्धमणवदतिउदाशति १४ इतिसमय

२५

रा॰
कि॰ सी॰
टी॰
११४

प्रचक्रमे मृगन्वेष्टुं मितिशेषः १ अन्वेषमाणास्ते विविधानि फलान्यभक्षयंतः सीतां न ददृशुः ५ यत्र निर्जलत्वादिव
हृदवेतादृशान्यपि दुरण्यच्छायामपि विविंत्येत्यन्वयः भृशपीडिताः निर्जलारण्येन्वेषणेन क्षुत्पिपासाभ्यां पीडिताः

महतां वागदाभ्यां तमसदृसाहनुमान्कपिः सुग्रीवेणयथादिष्टं गंतुं देशं प्रचक्रमे १ सतुदूरमुपागम्यस
र्वैस्तैः कपिसत्तमैः ततो विचित्य विंध्यस्य गुहाश्च गहनानि च १ पर्वताग्रनदीदुर्गान्सरांसि विपुलद्रुमा
न् वृक्षांश्च विविधान्पर्वतान्वनपादपान् १ अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतोदिशं न सीतां ददृशु
र्वीरा मैथिलीं जनकात्मजां ५ ते भक्षयंतो मूलानि फलानि विविधान्यपि अन्वेषमाणा दुर्धर्षा न्यवसंस्त
त्रतत्र ५ सतुदेशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् तत्रतत्र सर्वे हनुमत्प्रमुखाः निर्जले तत्र तं
शून्यगहनं घोरं देशं तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्य भृशपीडिताः ७ स देशश्च दुरन्वेष्यो गुहागहनवा
न्महान् त्यक्त्वा तुं ततो देशं सर्वे वै हरियूथपाः ८ देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः यत्र वंध्यफ
ला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः ९ निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभं न संति महिषा यत्र न मृगान
च हस्तिनः १० शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः न चात्र वृक्षा नौषध्यो न वल्यो नापि वीरु
धः ११ स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपंकजाः प्रेक्षणीयाः सुगंधाश्च भ्रमरैश्च विवर्जिताः १२

सते देशा निर्जलादिदेशाद्यद्यपि दुरन्वेष्याः प्रयत्नेन विचिंत विमुखीरित्यपि मेन्वयुः ७ वंध्यफलाः अजातफलाः ९ व
न्योषध्यः स्थानीया भ्रमिताः वीरुधो भूम्याधाराः ११ स्निग्धपत्रा इत्यादावपि न संतीति संबंधः जायते १२ ॥

भ्रमरैश्च विवर्जिताः
विगतं वर्जितं यासु
ताः सप्तम्या ऽस्मा पदं
ता इत्यर्थः कुत्र पंक
जा यत्र न संति
इत्यनुषज्यते पु
रेव नेके दुर्गमं महाविन
ष्टं तत्र

114

तस्येदपार्श्वेशात्कृपवेकारणमादकेदरनामेत्याहिनाप्रोक्तमितिशेषः ९ जीवितांतापनीवितांतेगतापुनिरस्
न तनसेनन्धमात्मनाशापानुग्रहसमप्रवलथमेचातातनकालेशामसमभूत शापद्भपसमादग्धप्रशारण्यप्रनो

केदरनामममहाभृगुः सत्यवादीतपोधनः महर्षिःपरमामर्षीनियमेदुःप्रधर्षणः ११ तस्मिन्नेवत्रिपुरे
वालकोदशवार्षिकः प्रणष्टाजीवितांतापक्रुद्धस्नमुद्दाश्रुतिः ५ तेनयमात्मनाशमहत्स्वतेचमहदन
प्रणारण्यदुराधर्षमृगपक्षिविवर्जित ४ तस्यतेकाननेतास्मिगिरीणांकंदराणिच प्रभूतानिनदीनांच
विविन्वतिसमाहिताः तेचचापिमहात्मानांनापश्यनजनकात्मजा हर्तारंरावणंवापिसुग्रीवप्रियका
रिणः तेप्रविश्यतंभीमंलतागुल्मसमावृत दहशुर्भीमकर्माणमसुरंसुरनिर्भयं ८ तंदृष्ट्वांभीम
घोरंस्थितंशैलमिवासुरं गाढंपरिहिताःसर्वेदृष्ट्वातंपर्वतोपमं [illegible] सोपितान्वानरान्सर्वानष्टाःस्थ
स्त्रवीद्वली तेसमृष्ट्यैवसंक्रुद्धःमुष्टिमुद्यम्यसंहिते १० तमापततंसहसावालिपुत्रोंगदस्तदा रावण
णायमितिमत्वातलेनाभिजघानह सवालिपुत्राभिहतोवक्त्राच्छोणितमुद्वमन् प्रसर्पत्पपतद्भूमो
पर्यस्तइवपर्वतः तेनतस्मिन्निरुच्छासाः वानराजितकाशिनः विचिन्वन्प्रायशस्तत्रसर्वेतेगिरिगह्वर ११

वासं १२ तेवानराःस्नयास्यकानन्नंतानन्नदीनांप्रभूतानांउत्पत्तिस्थानानिचविचिन्वंतीत्यन्वयः १३ तेप्रति
प्रपवतानरामितिशेषः संस्थानिभयमसुरंदहशुः १४ गाढंपरिहितासदृढंपरिवेष्टवस्त्राःसमहाद्धस्तंयः १५

रा. वा. कि. टी. ११५ 115

संवेक्षितं तन्नवेति शेषः १५ स[illegible]र्गः ४८ वानराः समासस्येत्यन्वयः २ रक्षतरूपो हर्ता ३ महातद्रूपो हर्ता मध्ये इति शेषः परावृत्य गमनेन महदनिष्टमित्याह सुग्रीव इति ४ तथा विविधं तत्र पथा सीता पश्याम इत्यन्वयः ५

विचित्य तु ततः सर्वं सर्वे ते काननौकसः अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरं ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः एकांते वृक्षमूले तु निषेदुर्दीनमानसाः २५ स[illegible]र्गः ४८ अथांगदस्तदा सर्वान्वानरानिदमब्रवीत् परिश्रांतो महाप्राज्ञः समाश्वास्य शनैर्वचः १ वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च दरीगिरिगुहाश्चैव विचितानि समंततः तत्र तत्र सहास्माभिर्जानकी न च दृश्यते तथा रक्षोऽपहर्ता येन सीता सुरसुतोपमा २ कालश्च नो महान्यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः तस्माद्भवंतः सहिता विचिन्वंतु समंततः विहाय तंद्रीं शोकं च निद्रां चैव समुत्थितां विचिनुध्वं तथा सीतां पश्यामो जनकात्मजां अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयं कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहं ८ अथाप्यदं वनं दुर्गं विचिन्वंतु वनौकसः खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं वनमेव विचिन्वतां ७ ॥

अनिर्वेदमखेदं दाक्ष्यं सामर्थ्यं अपराजयं कार्यापराङ्मुखत्वं पतदुच्यमाणे एवं नैकसः इदं दुर्गं घनमप्यपि विचरंतु भवंतः खेदं त्यक्त्वा पुनरेतद्वनं विचीयतामिति शेषः ७ ॥

इतिश्रीवाल्मीकीये अष्टचत्वारिंशत्सर्गः सर्ग ४८

तपा ४

११५

खेदं १ निर्वेदमानमौलनंनेनेत्रतिमीस्पावस्थनेनिरूप्योगः तेतिस्थावमतःअस्माकंनदत्तंमेनुयुक्तं तरहेहतस्यसुग्रीवइति ४ यदि-
15A मरक्तमेनश्रोवतेत्ताहियदनात्तसमतउच्यतो ५ वायुसूनकपदेगदउवाचततस्सदशांतस्यवांतिशाखू ६ कदस्येयो स्य
अवयंपक्रियमाणास्यदशपतेकर्मणःफलं अलंनिर्वेदमागम्यनहिर्नेमीलनंक्षम ८ सुग्रीवःक्रोधनोराजा
तीक्ष्णदंडश्चवानरः भेतव्यंतस्यसततंरामस्यचमहात्मनः ९ हितार्थमेतदुक्तंवःक्रियतांयदिरोचते उच्यतां
हितंमयनत्तस्वैषामेववानराः १० अंगदस्यवचःश्रुत्वाववनंगंधमादनः उवाचाव्यक्तयावाचापिपासाश्रम
खिन्नया ११ सदृशंखलुनोवाक्यमंगदोयदुवाचह हितंचैवानुकूलंचक्रियतामस्यभाषितं १२ पुनर्मार्गाम
नृ५ हेशैलांश्चकंदराश्चदरीस्तथा काननानिचशून्यानिगिरिप्रस्रवणानिच १३ यथोद्दिष्टानिसर्वाणिसुग्रीवेणम
हात्मना विचिन्वंतुवनंसर्वेगिरिदुर्गाणिसंगताः ततःसमुत्थायपुनर्वानरास्तेमहाबलाः विंध्यकाननसंकी
र्णांविचेरुर्दक्षिणांदिशं १५ तेशारदाभ्रप्रतिमंश्रीमद्रजतपर्वतं शृंगवंतंदरीवंतमधिरुह्यचवानराः तत्र
लोध्रवणंरम्यंसप्तपर्णवनानिच विचिन्वंतोहरिवराःसीतादर्शनकांक्षिणः तस्याग्रमधिरूढास्तेश्रांता
विपुलविक्रमाः [illegible] नपश्यंतिस्मवैदेहींरामस्यमहि
षींप्रियां १८ तेतुदृष्टिगतंदृष्ट्वातंशैलंबहुकंदरं अवरोहंतहरयोवीक्षमाणाःसमंततः १९

तस्यदमनयाभेदः १५ १६ १७ तस्यरजतपर्वतस्य १८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
११६

दृष्टिगोचरं ॥ आदितस्तावद्विंध्यं विविचुरन्वेषणापीति शेषः तावच्छेदो वाक्यालंकारे ॥ स[illegible]र्गः ४९ नु॰
गेंद्रस्य विषमेषु दुर्गेषु शातनेषु शिलाश्च महाप्रस्रवणेषु सरितश्च विचिन्वतीति समीपतिपूर्वेणसंबंधः १ दक्षिणपश्चिमा
कोटिं नैर्ऋत्यभागीयशृंगं स कालः सुग्रीवपरिकल्पितो व्यत्यवर्तत व्यतीतप्राय इत्यर्थः मासः शेषेण बिलस्याना॰

प्लवकृतं तेन भूमिभ्रांता विगतचेतसः स्थिता मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः ते मुहूर्तं समाश्वस्ताः किं-
चिद्भग्नपरिश्रमाः पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशं ॥ हनूमत्प्रमुखास्तावत्प्रस्थिताः प्लवगर्षभाः
विंध्यमेवादितः कृत्वा विचेरुश्च समंततः ॥ इत्यार्षे रामा॰ सर्गः ४८ ॥ [illegible]
[illegible]ः सह ताराङ्गदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः विचिनोति च विंध्यस्य गुहाश्च गहनानि च सिंहशा-
र्दूलजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तदा विषमेषु नगेंद्रस्य महाप्रस्रवणेषु च आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चि-
मां तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत स हि देशो दुरन्वेष्यो गुहागहनवान्महान् तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनो-
ति स्म पर्वतं ४ परस्परेण रहिता अन्योन्यस्याविदूरतः गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ५ मैंदश्च
द्विविदश्चैव हनूमाञ्जाम्बवानपि अंगदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ६ ॥

मिश्रुतसंगम्य इत्यनेनाभिधानात् ३ स देशः नैर्ऋत्यविंध्यकोटिप्रदेशः ४ परस्परेण रहिता प्रत्येकमन्योन्यस्यावि-
दूरतो भूत्वा हनूमान् गजादयश्च विविचुः तिस्म ६ ॥

११८

116A

विहङ्गमतः हृतद्वारे १ दुर्गे दुर्गमे बालत्वेन भयेन ८ तद्वतः निष्क्रमन् निराक्रमन् ९ स्वर्गोपि वसन्तानां दृश्यमाना
हिरण्मयपृष्ठमवपर्वतमेगात् १० सत्त्वानपरिशंकाः सत्त्वाननसंभावनाः ११ दैत्येंद्रनिलयः पाताले १२ कान्तारवने

न२ गिरिजालावृतां देशां मार्गित्वा दक्षिणां दिशं विचिन्वतस्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलं १ दुर्गमृक्षबिलं नाम
दानवेनाभिरक्षितं क्षुत्पिपासापरीतास्तु श्रान्तास्तु सलिलार्थिनः ८ अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाबिलं
तत्र क्रौंचाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ९ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्तांगाः पद्मरेणुभिः ततस्तद्बिलमा
साद्य सुगन्धि दुरतिक्रमं १० विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः संजातपरिशंकास्ते तद्बिलं प्लवगोत्तमाः
अभ्यपद्यन्त संहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः महासर्पसमाकीर्णं दैत्येंद्रनिलयोपमं ११ दुर्दर्शमतिघोरं च दुर्वि
गाह्यं च सर्वशः ततः पर्वतकूटाभो हनुमान्मारुतात्मजः १२ अब्रवीद्वानरान्सर्वान्कान्तारवनकोविदः गिरि
न३ जालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशं १४ वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीं अस्माच्चापि बिलाद्धंसाः क्रौं
चाश्च सह सारसैः १५ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतन्ति च सर्वशः नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः १६ त
था चेमे बिलद्वारि स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः इत्युक्ते तद्बिलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतं १७ अचन्द्रसूर्यं हरयो ददृशू
रोमहर्षणं निशाम्य तस्मात्सिंहांश्च तांस्तांश्च मृगपक्षिणः १८ ॥

कोविदः कान्तारे दुर्गमे मार्गे वने च कोविदः दक्षिणां दिशं दक्षिणस्यां दिशि अन्वेष्टुं १४ इत्युक्ते सति सर्वे हरयस्तद्बिलं
विविशुः १७ हरिशार्दूलास्तस्माद्बिलान्निर्गच्छन्ता सिंहादेनेशाम्य दृष्ट्वा तद्बिलं प्रविष्टा इति योजना १८ ॥

नानासत्त्वप

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा कि॰
टी॰
५७
117

नमस्तेन प्रतिवध्यते तेन च प्रभावः ॥१९॥ पंचमस्य पूर्वेणैव सम्बन्धं प्रपंचमाह ततस्तस्मातित्यादिना २१ ग्रन्योन्यं सपरिष्व
ज्य ग्रन्योन्यं हस्तावलम्बनेन हस्तौ हस्तेन परस्परं ग्रहणेनाधिसमग्रहीतेति यावत् नष्टसंज्ञास्तृषावशान्नदाहतृषिताः

२३

प्रविष्टा हरिशार्दूला बिलं तिमिरसंवृतम् नैतेषां सज्जते चक्षुर्न तेजो न पराक्रमः १९ वायोरिव गतिस्तेषां
दिक्षु मत्स्विवर्तते तेप्रविष्टास्तु वेगेन तद्बिलं कपिकुंजराः २० प्रकाशमभिरामं च ददृशुर्देशमुत्तमम् ततस्त
स्मिन्बिले दुर्गे नानापादपसंकुले ग्रन्योन्यं सपरिष्वज्य जग्मुर्योजनमंतरम् तेनष्टसंज्ञास्तृषिताः संभ्रान्ताः सलि
लार्थिनः २१ परिपेतुर्बिले तस्मिन्कंचित्कालमतंद्रिताः ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः प्लवंगमाः २२ आलोक
ददृशुर्वीरा निराशा जीविते तदा ततस्तं देशमागम्य सौम्यं वितिमिरं वनम् २३ ददृशुः काञ्चनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वान
रप्रभान् सालांस्तालांस्तमालांश्च पुंनागान्वंजुलान्धवान् चंपकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पि
तान् स्तबकैः काञ्चनैश्चित्रै रक्तैः किसलयैस्तथा २४ आपीडैश्च लताभिश्च हेमभारविभूषितान् तरुणादित्य
संकाशान्वैडूर्यमयवेदकान् २५ ॥ २३

हेमाभरणभूषितान् २

ति २२ परिपेतुरितिप्रयोमार्गावलम्बतायकारेगताः २२ आलोकमेव ददृशुर्न तु जलं जीविते निराशाय दावस्थ
स्तेदोग्यमानसत्वाणं देशमागम्य काञ्चनान्वृक्षांश्च ददृशुः २४ आपीडैः स्तवकाशेखरैर्लताभिश्च सश्च

किष्किंधा: ५०
५१७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

117A

पद्मिनीः पद्मलताः पद्मास्थिता नलिनीमसंशीमिव ददृशुः १ मुक्ताजालैर्मुक्तावचितजालैराहृतानि हैमन्त्यादि गृहद्रु

न४

न१

विभ्राजमानांश्च पादपांश्च हिरण्मयान् नीलवैडूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतगावृता महद्भिः कांचनैः पद्मैर्वृता
बालार्कसन्निभैः जातरूपमयैश्चैव मृदुभिः सकल्कपैः नलिनीस्त्वं ददृशुः प्रसन्नसलिलावृताः कांचनानि
विमानानि राजतानि तथैव च १ तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च हैमराजतभौमानि वैडूर्यमणिव
न्ति च ३१ ददृशुस्तत्र निर्घोषरुद्धानि सर्वशः पुष्पितान्फलिनो वृक्षान्प्रवालमणिसन्निभान् ३२ कांचन
भ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्ततः हेमराजतकांस्यानां भाजनानां च राशयः अगरूणां च दिव्यानां चंदनानां च से
५९ वयान् स्वधीवर्णहारीणि मूलानि च फलानि च ३५ महार्हाणि च यानानि मधूनि रसवन्ति च केवलानि वि
चित्राणि अजिनानां च संचयान् ३६ तत्र तत्र विचित्रं च तत्तत्त्वै स्वानसप्रभान् ददृशुर्वानरास्तत्र नातदूरस्थ
संचयान् तेऽपि तत्र विचित्रं तां विलतनं महाप्रभां ददृशुर्वीराः शूरांस्त्रियं काचिदिह ततः तां दृष्ट्वा भृशं संत्रस्ता
चैलकृष्णाजिनाम्बरां तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा विस्मिता हरयस्तत्र व्यवतिष्ठन्त सर्वशः तेनाद
ना नूर्णोतिसंनिकाशाः कृतांजलिस्तामभिवाद्य मम पप्रच्छ कात्वं भुवनं विलं च रत्नानि चेमानि वदस्व कस्य वा

मलिकांचनचित्राणि अयनान्यासनानि च ३३ विविधानि विचित्राणि ददृशुस्ते समन्ततः ६

द्यानीन्यस्य विशेषणं ३। ३७ यानानि शिविकादीनि ३८ अवतिष्ठन्त तस्थीमवस्थिताव भूवुः ३९ पप्रच्छ हनूमानित्य

वाघ१

७३

दरयोमद
मुख्यानि सर्व
सू: ४

वीर२

रा॰
का॰ किं॰
टी॰
११८
118

इति पंचाशः सर्गः एवमुक्त्वा कांतं भवनमित्यादि दृष्ट्वा १ किमब्रवीत्तदाह सा हृष्टात् २ ३ अक्रमेवाषेणपंचव्यालिमहदिति
भावान्पदार्थान् ३ ५ कस्य तेजसा संभृता इति शेषः ७ आत्मनः तवैवेत्यर्थः कस्य वान्यस्य वेत्यर्थः ८ अजानतां न॰

पंचाशत्तमः ५ इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र पुनः कृष्णाजिनांबरां अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीं इदं प्रविष्टाः स
हसा बिलं तिमिरसंवृतं क्षुत्पिपासापरिश्रांताः परिखिन्नाश्च सर्वशः २ महद्धरण्या विवरं प्रविष्टाः स्म पिपासि
ताः इमांस्त्वेवंविधान्भावान्विविधानद्भुतोपमान् ३ दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रांता नष्टचेतसः कस्येमे कांचना वृ
क्षास्तरुणादित्यसंनिभाः शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च कांचनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च त
पनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च ५ पुष्पिताः फलवंतश्च पुण्याः सुरभिगंधयः इमे जांबूनदमयाः पाद
पाः कस्य तेजसा ६ कांचनानि च पद्मानि जातानि विमले जले कथं मत्स्याश्च सौवर्णाः सह तिष्ठंति कच्छपैः ७ आ
त्मनस्त्वनुभावाद्वा कस्य वैतत्तपोबलं अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि ८ एवमुक्ता हनुमता तापसी
धर्मचारिणी प्रत्युवाच हनूमंतं सर्वभूतहिते रता ९ मयो नाम महातेजा मायावी दानवर्षभः तेनेदं निर्मितं स
र्वं मायया कांचनं वनं १० पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह येनेदं कांचनं सर्वं निर्मितं भवनोत्तमं ११

स्वरूपमजानतां ८ मायया विचित्रनिर्माणस्य क्षमा ९ को मय इत्याशंकितस्य सिद्धमाह पुरेति विश्वकर्मा शि॰
ल्पी तद्वशसिद्ध येनेदं निर्मितं स हावानां विश्वकर्मा इत्यन्वयः ११ ॥

११८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

११४॥

निर्माणशक्तिं वीक्ष्य माहात्म्यवित्तिः सर्वमौशनसं धनं विवृणोति निर्माणप्रतिपादकशिल्पशास्त्रज्ञानं शिल्पमौशनसं तस्य प्रणी
तत्वात्तदनलब्धापदेशः ११ सर्वकामेश्वरः स्वस्य सुखभोगसाधनविधाने समर्थः सुखितो वास १२ हेमायामप्सर
सि सक्तं दानवपुंगवं मयं निगृह्य गृहीत्वा विक्रम्यैव गृहीत्वा वज्रं देवराजयानयज्ञस्य शिल्पमयो नित्यं इति कथं ह.

स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनं ११ विधाय सर्वं बलवान्सर्वका-
मेश्वरस्तदा उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने १२ तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवसत्तमं विक्रम्यैवाश-
निं गृह्य जघानेशः पुरंदरः इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै भवनोत्तमं शाश्वतकामभोगाश्च गृहं चेदं हिरण्मयं १५ दुहिता
मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा इदं [stain] रक्षामि हेमाया वानरोत्तम मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा त-
या दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनमहत् १७ किं कार्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपद्यथ कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभि-
रुपलक्षितं १८ इमान्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हथ १९ इत्या-
र्षे किष्किंधा० एकपंचाशः सर्गः अथ तानब्रवीत्सर्वान्विश्रांतान्हरियूथपान् इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी

नं तेन स्पतयापि यद्वा सुरशिल्पिपदस्य सर्वोपि मयाख्य इति प्रवाद इति त्यतैव तत्संपद्वदिति न दोषः १४ तस्या भ
वनमित्यन्वयः १८ ननु त्वं किमर्थं रक्षसि तत्राह मम प्रियसखीति तद्वरावरः परायणत्वादिरतः ९ एवं स्ववृत्तां
तमुक्त्वा हरिवृत्तांतं पृच्छति किमिति १९ इत्येकपंचाशतमः ५१ इदं वचनं वक्ष्यमाणं १ ॥

भिभवनं ४

मैपवा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मयाख्याक्तं मयाश्रोतं यथा ॥ २ २ ४५८ अंगदप्रमुखैर्वानरैः सहायेन वंशस्थापिताः ७ सर्वेसहिता मिलिताः सेनारावणे.
सीतया सह मार्गो ध्वनितिवपं चोदिताः स्मः ९ पारे विंता हार्णवस्यातिशेषः तत्र लक्षिताः जलेराद्भाः निष्पतंति निष्पतिताः

रा.
वाकिं
टी.
११९

हे- व२

वानराः यदि वा सदेवः प्रनष्टः फलभक्षणे तत् यदि चेतन्मयाख्यातं श्रोतमिच्छामि कथ्यतां २ तस्यैद्वचनं श्रुत्वाह त
नुमां मारुतात्मजः आर्जवेन यथान्यायमाख्यातमुपचक्रमे ३ राजा सर्वस्य लोकस्य महेंद्रवरुणोपमः रामो दा
शरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दंडकावने ४ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन
हृता बलात् वीरस्तस्य सखा भ्रातः सुग्रीवो नाम वानरः राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयं ५ अगस्त्यच
रितामाशां दक्षिणां यमरक्षितां सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरंगदप्रमुखैर्वयं ७ रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणं
सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ८ विचित्य तु वनं सर्वं समुद्रं दक्षिणां दिशं बुभुक्षिताः परिश्रांता वृक्ष
मूलमुपाश्रिताः ९ विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिंतामहार्णवे १० चारयं
तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवंतो महद्बिलं लतापादपसंच्छन्नं तिमिरेण समावृतं ११ अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः निर्याता विहृ
ता हिलात् ऊर्ध्वराः सारसाश्चैव निष्पतंति पतत्रिणः १२ साध्वत्र प्रविशामेति मया तु कांक्षंवगमाः तेषामपि
हि सर्वेषामनुमानमुपागतं १३

१२ अनुमानेन लाक्षमापकेदतः उपागंतमनः प्राप्तं १३ ५ ११९

कि १

119A

अस्मादेषेण कार्यः अत्र प्रविशामित्युक्तानि बिडाकारत्वात् परस्परं हस्तौ गाढं गृहीत्वा निपतिताः गच्छामिति शेषः १४
एतत्तस्मीतात्वद्दर्शनरूपं १५ परिद्यूना बुभुक्षिताः अतः परिद्यूनाः परिक्षीणाः १७ किं ते कुर्वन्तु प्रियमिति शेषः १८ परितुष्टा

गच्छामः प्रविशामेति भर्तृकार्यत्वरान्विताः ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तौ परस्परं १४ इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं
तिमिरसंवृतं एतन्नः कार्यमेतेन तव दर्शनमागताः १५ त्वां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः आतिथ्य
मृ३ धर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च १६ अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः यत्त्वया रक्षिताः सर्वे म्रियमाणा बु
भुक्षया १७ ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरैस्तैः स्वयंप्रभा प्रत्युवाच ततः
सर्वानिदं वानरयूथपान् सर्वेषां परितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनां १९ चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित्
मुक्तः एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितं २० उवाच हनुमान्वाक्यं तामनिन्दितचारिणीं शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म सर्वे वै धर्मचा
रिणि २१ यः कृतः समयोऽस्माकं सुग्रीवेण महात्मना स तु कालो व्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्तताम् २२ सा त्वमस्मा
द्बिलाद्घोरादुत्तारयितुमर्हसि अस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रान्तान्गतायुषः २३ त्रातु[illegible]मर्हसि नः सर्वान्सुग्रीव
भय[illegible]शङ्कितान् महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि २४ तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिह वासिभिः एव कृतं २
मुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् २५ ॥ वचनेनैवेति भावः १९ धर्मेण चरन्त्याः धर्मबुद्ध्या
न च वनं मानार्थाः २१ समयः कालावधिर्मासरूपः बिलेषु बिले एव २२ गतायुषो नष्टजीवितान् तत्र हेतुः सुग्री
ववचनादतिक्रान्तानिति सुग्रीवाज्ञप्तात्कालादतिक्रान्तकालानित्यर्थः २३ २४ २५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वा॰ कि॰ टी॰ १९ प्रविष्टेन रंध्रं बिलं प्रविष्टेन प्राणिना जीवता प्रसान्निवर्तितं दुष्करं मन्ये तर्हि वयं किं कुर्मस्तत्राह तपसा इति २७ २८ सहसाह
ष्टिपिदधुः २९ ३० इदं बीरिविधाह शातव्यमिति भावः ३१ ३२ इति द्विपंचाशः सर्गः गिरिदुर्गे बिलं समयकालावधिः ९

120 जीवितादुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितुं तपसस्तु प्रभावेन नियमोपार्जितेन च २८ सर्वानेव बिलादस्मात्तारयिष्यामी ततोनिमीलिताः सर्वे २
वानरान् निमीलयत वस्तुं हि सर्वे वानरर्षभाः अहंति निष्क्रमितं शक्या अनिमीलितलोचनैः ततस्तमीलिताः सर्वेस
कुमाराङ्गुलैः करैः २९ सहसापिदधुर्हृष्टा गमनकांक्षया वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा निमेषांतर त४
मात्रेण बिलादुत्तारितास्तया उवाच सर्वास्तांस्तत्र तापसी धर्मचारिणी ३० निसृतान्विषमात्तस्मात्समाश्वास्येदमब्र
वीत् एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलताकुलः ३१ एष प्रस्रवणः शैलः सागरोयं महोदधिः स्वस्ति वोस्तु गमिष्या
मि भवनं वानरर्षभाः ३२ इत्युक्त्वा तद्बिलं श्रीमत्प्रविवेश स्वयंप्रभा इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे द्विपंचाशत्तमः ५२
ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयं अपारमभिगर्जंतं घोरैरूर्मिभिराकुलं १ मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वतां ते
षां मासो व्यतिक्रांतो यो राज्ञा समयः कृतः विंध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे उपविश्य महाभागाश्चिंतामाप
दिरे तदा ततः पुष्पातिभाराग्रान्लताशतसमावृतान् द्रुमान्वासंतिकान्दृ
ष्ट्वा बभूवुर्भयशंकिताः ५ ॥

ततः शिशिरारंभसमये १ पुष्पातिभारशब्दान्यग्राणि येषां तान् वसंतिकान् वसंतकालेपुष्पवतः ग्राम्यादीन् ५ ॥ १८

120A

वसंतमनुप्राप्तं प्रकृतशिशिरकालस्योत्तरकालमासं तत्प्राप्तमप्राप्तं येन नष्टः संदेशकालो राजसंदिष्टमासरूपकालो यैस्तथो-
क्ता येते ५ तान् भयेन भूतले पतितान् शिष्टान् वृद्धान् अन्यान् अनुमान्य संपूज्य ६ प्राज्ञ अंगद इत्यन्वयः ७ मासः प्र
न्वेषणावधित्वेन ततः किं न बुध्यते कालात्ययमिति शेषः ८ कालात्ययमितिग्राह्य प्रस्थितेषु तीतप्राय इति शेषः कार्त्तिके सम
नुप्राप्ते तावणावधेयतेत्युक्तेः ततः पंचदशरात्रकालसंख्यया प्रवर्तिन इत्येवं व्यवस्थिताः मिथिताः प्रस्थिताः सोऽपि च-

ते वसंतमनुप्राप्तं प्रतिवेद्य परस्परं नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ५ ततस्तान्कपिवृद्धांश्च शिष्टा ... चैव
वनौकसः वाचा मधुरयाभाष्य यथावदनुमान्य च ६ स तु सिंहवृषस्कंधः पीनायतभुजः कपिः युवराजो महाप्रा
ज्ञ अंगदो वाक्यमब्रवीत ७ शासनात्कपिराजस्य वयं सर्वे विनिर्गताः मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किं न बुध्यते
८ वयमाश्वयुजे मासि कालसंख्याव्यवस्थिताः प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरं भवंतः प्रत्ययं प्रा
प्ता नीतिमार्गविशारदाः हितेष्वभिरता भर्तुर्निसृष्टाः सर्वकर्मसु ९ ॥

वासीति तेनातः उत्तरं कार्यं किमित्यर्थः एवं चामांतमाने नीतिशास्यानरीदेयोत्सवामाश्रुते पदे सर्वसेवागते किंकिं धार्या-
राजस्य कोपस्तत्रैव प्रदेको कार्तिवासत्रियावृयतदयमाभावहेतुः ततः कार्तिके ऽवधिरन्वेषणस्य तेनामार्गशुक्ले ऽदव
वंतत्रैवोत्पाद्यास्मादीनां पुष्पाङ्कसमहत्यावसंतो सत्रागुमानेन भयापपतितिरिति निष्कर्षः ९ उक्तमेव विस्तरेणाह-
भवंत इति प्रत्ययं ग्रन्वेषणार्थे राजनियोगं प्राप्ताविषयसर्वतो मांपुरस्कृत्यानियाताः इत्यन्वयः ९

इति॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा. वा. कि. टी. ५१ 121

११ तस्य कालस्य च विलम्बत्वात् इदानीमकृतार्थानामस्माकं मर्तव्यं मरणमेवानुरूपं कृतं तस्य चाद्य हरिराजस्येति १२ प्रा.
योपवेशनं प्रायोपवेशनमनाप्तकार्यवेशनं शयने गृहे प्राणत्यागाय निशेषः १३ स्वामिभावे निग्रहानुग्रहकर्तृत्वाज्ञाभावे व्यव
स्थितः १४ अप्रहृत्येतो प्रवृत्तिप्रतिपादनाभावे पापत्वं तस्य १५ अद्यादिष्टकालप्रायोपवेशनं कर्तव्यं अस्माकमित्यन्वयः तत्र हेतु

७४

कर्मसु प्रतिमाः सर्वे दिक्षु विख्यातपौरुषाः मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिंगाक्षप्रतिबोधिताः ११ इदानीमकृतार्थानाम
र्तव्यं नात्र संशयः हरिराजस्य संदेशमकृत्वा कः सुखी भवेत् १२ तस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण स्वयं कृते प्रायो
पवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसां १३ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः न क्षमिष्यति नः सर्वानपरा
धकृतो गतान् १४ अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति तस्मात्क्षममिहाद्यैव हितं प्रायोपवेशनं १५ त्यक्त्वा पुत्रां
श्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च ध्रुवं नो हिंसते राजा सर्वान्प्रतिगतानितः वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः
न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः १६ नरेंद्रेणाभिषिक्तोऽस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा
दृष्ट्वा व्यतिक्रमं घातयिष्यति दंडेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितांतरे १९ ॥

र्कं वा मिति १६ अप्रतिरूपेणानुपरायमलत्वेनास्य वधस्याप्रतिरूपत्वं १७ न त्वहं राज्ञाभिषिक्तः कथं मत्तो वा हनि-
ष्यतीत्यत आह न चाहमिति १८ पूर्वं मा प्रति बद्धवैरः स राजा सुग्रीवो व्यतिक्रमं मामात्तालयं नं दृष्ट्वा न दापयिष्यत्येव १९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नो विमानेरराजा नया जीवितनाशाय यो कालेस्मिन् सति वसनं प्रपद्याद्रिरपि मित्रिदाद्रिः किं साध्यमिति शेषः यदेव सन्तर
हैवाति २० ॥ तस्मिन्नस्मय प्रच्चेषणाव पि काले २२ २३ सापराधानाकृतापराधानो स्वामिपार्श्वतः स्वामिपार्श्वे ॥

५३

इहैव प्रायमासीनो विष्णुएवसागरे तोद्भवि २० एतत्त्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितं सर्वेतेवानरश्रेष्ठाः करुणंवा-
क्यमब्रुवन् तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्त्रियासक्तश्च राघवः समीक्ष्याकृतकार्यास्तत्तस्मिंश्च समये गते प्रदृष्टा
यावद्वैदेहीं दृष्ट्वैव समागतान् राघवप्रियकामार्थं घातयिष्यत्यसंशयं २२ न क्षमं सापराधानां गमनं
स्वामिपार्श्वतः प्रधानभूताश्च वयं सुग्रीवस्य समाहिताः इहैव सीतामन्वीक्ष्य प्रवृत्तिमुपलभ्य वा नो चेद्गच्छाम
[illegible] तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् २४ प्लवगमानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे अलं विषादे
न बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते वचः २५ इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतपुष्पोदकभोज्यपेयं इहास्ति
नो नैव पुरन्दरात् भयं न राघवाद्वानरराजतोपि वा २६ श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोनुकूलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः
यथा न हन्येमतथाविधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः २७ इत्यार्षे रामायणे किष्किन्धाकाण्डे [illegible] सर्गः ५३ ॥

ग्रीवस्य प्रधानभूताः सेवका वयमिह समाहिता नियोजिताः २४ उपलभ्य वा गच्छाम नो चेदिहैव स्थित्वा प्राप्स्याम
यमक्षयं गमिष्यामः २५ २६ कथमत्र प्राणत्राणमत आह इदं हीति २७ अङ्गदस्यापि प्रपितारस्य प्रसक्तं बिलवेशं

इति किष्किन्धाकाण्डे अध्यायः ५३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वाकिं॰
टी॰
१२२
122

ताराधिपपतिर्वर्चसितारेतथाब्रुवतितस्मिन्शाखादंगदेशनिवेषणाकरणानदतुमन्यमानेसतिश्च श्यानंतरंगदेननदृा
न्यस्त्वंयश्वमाविलाज्यहृतमितिमेनेतदापदास्सामर्थ्यमेगदस्यप्रतिपादयतिबुध्येति अष्टांगयायुक्त्याणयाते॰
बुद्धाणः शुश्रूषाश्रवणंचैवग्रहणंधारणंतथाऊहापोहार्थविज्ञानंतथ्यौज्ञानंश्चेतिचतुर्बलसमन्वितेसामदा
नभेददंडोपायचतुष्टयेनयुक्तं चतुर्दशगुणंदेशकालज्ञता दार्ढ्यंसर्वक्लेशसहिष्णुतासर्वविज्ञानतादाक्ष्यंतेजः

तथाब्रुवतितारेस्मिन्ताराधिपतिवर्चसि अथमेनेहृतंराज्यंहनुमानंगदेनतत् बुद्ध्याह्यष्टांगयायुक्तंचतु
र्बलसमन्वितं चतुर्दशगुणंमेनेहनूमान्वालिनःसुतं १ आपूर्यमाणंशश्वच्चतेजोबलपराक्रमैः शशिनं
शुक्लपक्षादौवर्धमानमिवश्रिया २ बृहस्पतिसमंबुध्याविक्रमेसदृशंपितुः शुश्रूषमाणंतारस्यशु
क्रस्येवपुरंदरं ४ भर्तुरर्थेपरिश्रान्तंसर्वशास्त्रविशारदः अभिसंधातुमारेभेहनूमानंगदंततः सामा
भेदानुप्रदानाख्यैर्द्वितीयमुपदर्शयन् भेदयामासतान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ।

संवृतमंत्रतावाप्रतिस्ववादिता शौर्यंशक्तिःक्लेशसहत्वंकृतज्ञताशरणागतवत्सलिममर्षित्वमचापलंचेतिरस्वाव
तुर्दशगुणायुक्तंवालिनःसुतंमेने २३ तारस्यशुश्रूषमाणंवाक्यमितिशेषः शुक्रस्येवपुरंदरंविपरीतोपदेश
ग्रहेउपमेयापहावकस्यायादितिउपदिश्यतः शुक्रस्यवचनंपुरंदरःकृतवानितिपतयावगम्यते ४ भर्तुःस्वामी
वस्यार्थसाधनेपरिश्रान्तंविमुखमेवंगदंसर्वशास्त्रविशारदोहनूमान् अभिसंधातुंताराहिभ्योभेदयितुमारे

कि॰का॰ ५
१२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

122A

वतोर्णोनास्मासादीनां मध्ये तृतीयं भेदमनुवर्णयन् हेतौ मतान तदुपायावलंबनहेतुना तान्सर्वान् ग्रामरत्नानुवर्तिनः
वाक्यं संपत्तेर्दीनार्थयोग कर्तव्यः कर्तव्यो सहदा श्रय इत्यादिवाक्यसमूहेन भेदयामास ८ कोपोपायादंडस्त
समन्वितैः प्रभीषयतन्यायप्रदर्शनपूर्वं भयमुत्पादयामास ९ भीषणमेव स्पष्टं निश्चयं करोति त्वमति पित्रा सह
राज्यविरोधः प्रतपवस्तु हेममर्थतरः कपिराज्यहेतुर्धारयितव्यशक्तः यदि सर्वे कपयस्तामनवगम्यनीतिशोधः ८

६२

सचतत्र्णमनुपायानां द्वितीयमुपवर्णयन् भेदयामासतान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ६ तेषु सर्वेषु भिन्नेषु
ततो भीषयदंगदं भीषणैर्विविधैर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै ध्रुवं दृढं
धारयितुं न शक्तः कपिराज्यं यथा पिता नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुंगव नाज्ञाप्यं विसहिष्यन्ति पुत्रदारा
विनात्वया ९ त्वां नैते ह्यनुरज्येयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते यथायं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च महाबलः न ह्यहं तेइमे
सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः दंडेन न त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुं विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसा

न वत तस्मीत्याह निविहिनि प्राप्त्वरत्नाकरस्तस्मान्नविगृह्णीतदुर्बलः ९ ॥ निस्वभावादिति भावः प्रत्येकं कारणं तत्
रक्ष्याहनं ति पुत्रदारैर्विना विनापुत्रदारैर्व्यवहिताः तथास्ताप्यतक्ततेकमात्तापनेन सहिष्यति ९ पुत्रदारादिनाय
तेत्वा नानरंजेयुरनुरक्ता भवेयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि प्रदर्शयामि तदेव दर्शयति यथायं जाम्बवानिति ९ अहमिति
निर्देशः नेइमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः उपायैस्त्वया सुग्रीवादपकर्षितुं शक्या न दंडेनापि दंडेन ॥ ननु राक्षसेषु समपि
एकैनेवमयास्यमतग्रादविगृह्यतिदुर्बलेन सह विगृह्य बलीयसा ग्रासं न स्थितिः शक्यत्याहुः न तदुर्बलेन बलीयः

साविरुद्धसंप्रकोतस्सादाम रत्नाकर ग्रामरत्नाकरोऽतिदुष्प्रधर्षः दुर्बलासव
लोकपालविरुद्धैन (२)॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
१२३
123

नन्वेषाघोरादानवलक्षणः साध्वीत्याह यामितियामिमांगृहीत्वायात्रीरक्षकांमन्यसेनैवरक्षकेतिशेषः कृतत्वत्रा
हयदीतेविलक्षत्वनिश्चेयमितितारात्कृतपतद्विषयविदारणोलक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यंयत्रसाध्यमित्यर्थः
१३ पुराविल्वामिनेमयकृतत्वत्राहलेलक्ष्मणेलेतितद्वियाइत्यस्यविवरणंवृत्राशनोत्यादिवज्रमिवकरस्थप्रण
निर्मितस्य: १५ पुरंदिशपाशानिक्षिपतेइणसत्यमेवकृतमयवधमात्रेकृतनत्वपुंस्मयलक्ष्मणस्वनिशितेवी:

यामिमांमन्यसेयात्रीमेतद्विलमितिश्रुते पतलक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यंविदारणे १३ स्वलेदिहकृतमि
इणानिक्षिपतामिशानिभृग लक्ष्मणोनिशितेबाणोभियात्यत्रपुरंदरवथा १४ लक्ष्मणस्यबनाराचावक्रवःसंतितद्वि
याः वज्राशनिसमस्पर्शागिरीणामपिदारकाः १५ प्रवक्ष्यामनदेवत्वमासिष्यसिरपरंतप नेदेवहरयःसर्वे
त्वदर्थंतिकृतनिश्चयाः १६ स्मरंतःपुत्रदाराणांनिस्नेहाद्विग्राबुद्धिताःखेदिताइवसाध्यमितिवाकरिष्यति
प्रहृतः १७ नेत्वदीनःसमंद्विद्युदितिकामेस्वैवंपुभिः तृणादपिभृशाद्दिग्रःस्यस्मानाइवृष्यसि १८ नेव
नात्र नहिंस्युस्लोरामलक्ष्मण
णे रेस्पुरमपिप्रपुष्टमिवनिर्यात् १७ यदैवात्रविलेल्लमवस्थानमासिष्यसि
प्राप्स्यासितदैवसंवेदरयःकृतनिश्चयास्त्वांत्यक्ष्यति १९ निःस्नेहिताःसलक्ष्मणसुग्रीवेभ्यःउद्वेजिताःपुत्रदारा
दितसत्वमेगोलवः त्वयाइत्वशाप्यादिःउःखेस्थित्यभेटिभिःखेदिताःसंतस्त्वांप्रहृतःकरिष्यतिसर्वेयात्यद्युतेव
त्वयं: २० स्मरभानात्तृणाद्भृशाद्विग्रारामायामनपाकयतिमावः १९ लक्ष्मणसायकाः ग्रपहृतनहृतहीनस्त॰

सायकाः

१२ कार्यं कश्चिन्नहिंस्युरिति नहिंस्युरेव त्वयिः ॥

मत्पुग्रवेगानिशिन्ताघोरान्लक्ष्मणसायकाः २५॰

५२

पवंवांस्तंषभयंप्रदर्शयसुग्रीवस्तना अपणास्वहितमित्यर्थअस्माभिरितितिग्रान्वश्रवंतित्येषश्रुवम्प्रश्रुम्नात्वनुक्रमात् १०
राज्येवस्यापुनेद्दतमारयमंकामइतिश्रीतिकामपश्रवन्त्वपितत्वपिनत्वत्वहयकामः २१ इतश्चसर्वंथेवमेवत्यादृश्रियका
मइतितमप्यताअस्माभिः सार्थमितिशेषः २२ इतिपंचाःसर्गः प्रश्रिजंवनिीते १ आन्नमनस्यःशोचंकामादिशांरि

[illegible] अपहतंतजिवांसंतोमहावेगाउरासदाः १९ अस्माभिस्त्वगतेसार्द्धंवि
नीतवदुपस्थितं अनुश्चर्यातिसुग्रीवोराज्येप्वास्यापयिष्यति २० धर्मकामःपितृव्यस्तेप्रीतिकामोहश्चवतः श्रु
विसंत्यय तिनृपस्यसतानात्मनाश्रोष्यत प्रियकामस्त्वतेमातुःतदर्थेवास्यजीविते नस्यापत्यचनास्त्यन्य ते
स्मादंगगम्यतां २२ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेचतुःपंचाशत्तमः श्रुत्वाहनुमतोवाक्यंप्रश्रितंधर्मसं
हितं स्वामिसत्कारसंयुक्तंमंगदोवाक्यमब्रवीत् स्थैर्यमात्ममनःशौचमानृशंस्यमथार्जवं विक्रमश्चैवधैर्यं
चसुग्रीवेनोपपद्यते २ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य योभार्याजीवितोमहिषींप्रियां धर्मेणमातरंयस्तुस्वीकरोतिजुगुप्सितः
३ कथंसधर्मंजानीतेयेनभ्रात्रादुरात्मना युद्धायाभिनियुक्तेनविलस्यपिहितंमुखं ५

४ २ तदनुपपत्तिमेवदर्शयति भ्रातरित्यर्थः स्वीकरोतिकथंसधर्मंजानीतेइत्यन्वयः ३ येनभ्रात्रावालिना नियुक्तेनतं
विलद्वारितिष्ठेदंमतः प्रविश्यपयोत्स्यामीति युद्धायाभिनियुक्तेनदुरात्मनासुग्रीवेणविलस्यमुखंपिहितमाच्छादि

महायशाः विस्मृतो राघवो येन सकस्य सुकृतं स्मरेत् लक्ष्मणस्य भयेनेदं नाधर्मभ १

कं २

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
१२५
स्वर
वोजीवयिष्यति२

सत्यरश्मिमालिकतयापापानिगृहीताः येणगृहीतवान् मित्राकृतोराघवोपिपनविस्मृतः सकस्य सुकृतम्
पकारतिस्मरेत् ५ नतुतत्कार्यप्रहतत्वात्कथंनकृतंतत्तइत्यतआहलक्ष्मणस्येतितादृधर्मभयेनमत्तणाभमयशोहाम्म
यद्दतः परःप्रथमंरूपमयदेत्तोमीरूणानवयमादिष्टाः किंतलक्ष्मणस्यभवेत् धर्मधर्मयोमूलप्रवर्तनमित्यर्थःच

महायशाः विस्मृतोराघवोयेनसकस्यसुकृतंस्मरेत ५ लक्ष्मणस्यभयेनेदंनाधर्मभयः १

सत्यात्यागिगृहीतप्रकृतकर्मार्यभीरूणा प्रदिष्टामागितसीतायमंमस्मिन्कथंभवेत् नस्मिन्यापकृतेप्रेत
स्मृतिद्दीनेवलात्मनि प्रायःकोविसंज्ञानतलीनोविशेषतः ७ राज्यपुत्रप्रतिष्ठाप्यसद्गुणाविगुणापिवा
कथशत्रुकलीनेमास्त्यीवेजीवयिष्यति ८ मित्रमेत्रीविरूहश्चभित्त्रशाकिंकथयहं किंकिंपापाप्यजीवयं
श्रनाचरेवहुवेलः ९ उपाशुद्देनहिमावधनेनोपपादयेत् शाकृतोनृपामस्यसग्रीवोराज्यकारणात् १० व
यनाद्याक्सारातेमेप्रयःप्रयोपवेशान् प्रजानातमासर्वेगृहगाकृतवानराः ११ प्रहवःप्रतिज्ञानामिनगामि
ष्यामस्वद्दपुरी इहैवप्रायमासिष्येश्रेयोमरणमेवमे १२ ॥
णोनत जलीनःनतातिकोटि
लात्मतिवेवलांतःकर
प्रतिष्ठुः ७ नतेवविहाणोतिराज्यइतिसुग्रीवः सद्गुणानिर्गुणोवास्तनमेतहिवारेणकिंचित् प्रपितृशत्रुकलीने
मापुत्रराज्येप्रतिष्ठाप्यकथसुग्रीवोवयिष्यति नकथमपीत्यर्थः ८ यतोपानजीवयिष्यतीत्यादमितेति ९ उपा
शुद्देनसेवरूपवधनेनोतपुत्रइतिकान्वावपाभावः १० तदेवस्फुटयन्नाहवधनादितिप्रवसाधवंधनजन्यदुःख ११ १२ ॥
जी२

124A

राजा स सुग्रीवः कुशलमेव वाच्यो न त्विदानीं उक्तमित्यर्थः राघवौ कुशलं वाच्यौ १३ १५ हृष्टान् जांबवदादीन् १६ १७ सु
ग्रीवं निर्देशः प्रागादपद्यात इति शेषः १९ व्यवस्थानिश्चित्य १९ २० हरिश्रेष्ठा अपि पितृत्वाय उपदेशनमेव अस्माकमवदत्स

मे२

अभिवादनसर्वं तराजा कुशलमेव च अभिवादनसर्वं तराघवौ बलशालिनौ ११ वाच्यः पितापवीयानेसुग्री
वो वानरेश्वरः प्रारोगपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे मातरं चैव तारा मा सा सपितमर्दय प्रकृत्या प्रिय
पुत्रा सा सा तु कौशान पस्विनी विनष्टमात्मिरहं कृत्वा वाक्यं हास्यति जीविते एतावदुक्त्वा वचनं हृष्टा स्तानभिवाद्य च
१६ विवेशा चांगारो भूमौ रुदन्त संभ्रुतं मुखः तस्य संविशतः तत्र रुदंतो वानरर्षभाः १७ नयनेभ्यः प्रमसुत्र रुदंत
वै वारि दुःखिताः सुग्रीवे चैव निंदंतः प्रशंसंत स्तश्च वालिनं १८ परिवार्यांगदं सर्वे व्यवसायाय समास्थिताः मत
तद्वालिपुत्रस्य विनाशं वानरर्षभाः १९ उपस्पृश्योदकं सर्वे प्राङ्मुखाः समुपाविशन् दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदकं तौ
रं समाश्रिताः २० स्मर्तव्याहरिश्रेष्ठाः पतनं देहमिति समाः रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च २१ जनस्थानव
धं चैव वधं चैव जटायुषः हरणं चैव वैदेह्या वालिन स्य वधं तथा २२ रामकोपं प्रवदंतो हरीणां भयमागतं २३

पुक्तमिति मन्यंते शेषः स्वामिति षष्यमाने तं परित्यज्य अस्माकं गमनमयुक्तमिति तत्त्वमत्व व्यवसाय रामस्य
वनवासमित्यादिना श्लिष्टमसंगायदेशः २१ जनस्थानवधं जनस्थानस्थरक्षो वधमित्यर्थः २२ भयसायातेस्याति

रा॰टी॰सुंदरकां॰ ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भृशानवृद्धः संयोत्स्त्रिमगादितिशेषः २४ इति पंचाशत्तमः गिरिप्रस्थे गिरिप्रदेशे उपचक्रमे प्रायमुपक्रांताः ॥२२
विहितं क्रियाफलमरण्यात्वनं प्राणानं विधानेन योगादेमसंपादनेन प्रवर्तंते प्रवर्तंते रक्षाति यथा यस्मात्कारणा

समं विशालविंदुभिर्महीधरे रामहृद्दिक्कूटपतिमैः सवेगमैः बभूव संनादितनिर्देशानरा भृशानदद्भिर्नैलेदे
रिवांबरे २५ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे पंचपंचाशत्तमः सर्गः उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरि
स्थले हरयो गृध्रराजस्तु तं देशमुपचक्रमे १ संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरंजीवी विहंगमः भ्राता जटायुषः श्री
मान् विख्यातो बलपौरुषः २ कंदरादभिनिष्क्रम्य स विंध्यस्य महागिरेः उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिर
मब्रवीत् ३ विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ४ परंपराणां भ क्षि
क्षिष्ये वानराणां मृतं मृतं उवाचैतद्वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवंगमान् तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्षलुब्धस्य पक्षिणः ष्ये
अंगदः परमायस्तो हनूमंतमथाब्रवीत् ६ पश्य सीतापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां वि
सीतापदेशेनेति सीताव्याजेन प्राप्तप्रायोपवेशनानामित्यर्थः १
त श्रुयमामिषरूपोस्माकं भक्ष्यः चिरान्मुखं क्लूपवायागतः ५ यतः परंपराणां पंक्तित उपविष्टानां वानराणां
मध्ये मृतं मृतं क्रमात् इति भक्षयिष्यत्स्मादिति सर्वेषां संबंधः ५ परमायस्तः परमखिन्नः ६ सीतापदेशेन सीताव्याजेन ७

रा॰
वाल्मि॰
टी॰
२५५
125

न्४ त्४ हृष्टात्मा
भक्ष्यलुब्धस्य
तिवापाठः
२५

125A

मुक्तात्मा विपत्तिः मुर्विंतिता विपत्तिः ८ तिर्यग्योनीनामस्माकमिव तिर्यग्योन्यंतरस्यापि सीतानिमित्ता विपत्तिरित्याह
वैदेह्या इति प्रत्यवेक्ष्यमाणाया इति शेषः ९ रामस्य प्रियं कुर्वंतीति नैतस्मिन्सर्वप्रेमास्पदत्वं सूचयता सर्वात्मत्वं सूचितं
१० तथेति मार्यं श्लोकमेकं वाक्यं स्नेहकारुण्ययंत्रिताः रामस्नेहकारुण्याभ्यां निबद्धा वयं यथा उपकुर्वंति उपकुर्वाणा
नि भवंत्यस्मिन् यथा तिर्यग्योनिगतान्यपि सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं रामस्य प्रियं कुर्वंति तस्य सर्वात्मकतयाणि रूपा

रामस्य नकृतं कार्यं राजंस्त्वनवचः कृतं हरीणामियमत्राता विपत्तिः सहसागता ८ वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म
जटायुषा गृध्रराजेन यत्तत्र स्तुतं वस्तदशेषतः ९ तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि प्रियं कुर्वंति रामस्य
त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयं १० अन्योन्यमुपकुर्वंति स्नेहकारुण्ययंत्रिताः ११ ततस्तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमा
त्मना प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा राघवार्थे परिश्रांता वयं संत्यक्तजीविताः कांताराणि प्रपन्नाः स्म न
च पश्याम मैथिलीं स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिं [illegible] ॥

यिकप्रेमास्पदत्वादिति भावः ११ जटायुषा रामस्य प्रियं कृतमित्युक्तं वैदेह्या विहीनां तितन इति स्नेहादित्यर्थः तस्य राम
स्योपकारार्थं आत्मानं त्यजता जटायुषा प्रियं कृतमिति संबंधः १२ संत्यक्तजीविताश्चाः १३ स सुखीति सुखित्वमेव परम
गतिप्राप्त्यादर्शयति रावणेन त्यादि मुक्तश्चेति अनेन सर्वे तिर्यंगणा निराजं त्वं कपीड्स्य सुचितं गतश्च परमां गतिमिति रामात्मा

महाहितिकाः ।५२॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰ वाकिं॰ टी॰ १२६

जटायुषो विनाशेन दशरथस्य विनाशे वैदेह्याहरणेन च हरयः संशयं प्राणसंशये गता इत्यर्थः जटायुर्यदि न षेप सीता नापहृते दशरथो यदि जीवेद्रामादीनां वनात्यत्याज्ञयनं न भवेदिति भावः ॥ उक्तहेतुना कारणसमूहेन राम लक्ष्मणयोरित्यादिश्लोकद्वयेन रामादीनां वनवासः राघवसा॰ वलिनावश्यरदं विकृते कैकेय्या वरदानेन कृते हीति॰ मृशाचकितमति

जटायुषो विनाशेन तात दशरथस्य च । हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः ॥ रामलक्ष्मणयोर्वासमरण्ये स
ह सीतया । राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधं । रामकोपादशेषाणां रक्षसां च तथा वधः । कैकेय्या वर
दानेन कृतं हि विकृतं कृतं ॥ तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि पतितांश्च निरीक्ष्य वानरान् । भृशचलितम
तिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान्स गृध्रराजः ॥ तत्तु श्रुत्वा तदा वाक्यमंगदस्य मुखोद्गतं । अब्रवीद्वचनं गृध्र
स्तीक्ष्णतुंडो महास्वनः ॥ कोयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतरस्य मे । जटायुषो वधं भ्रातुः कंपयन्निव मे मनः ॥
॥ कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः । नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतं । इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च ॥
भवद्भिरवतारितं । यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः । अतिदीर्घस्य कालस्य परितुष्टोस्मि कीर्तनात् ॥

संबंधः कैकेय्या वरदानेन हेतुना रामवनवासमारभ्य प्रायोपवेशपर्यंतं यदसितं तत्सर्वं मानमिति भावः ॥ तदसुखं वचः कृतेति शेषः भृशचकितमति व्यथितचित्तः कृपणं दीनं ॥ प्रसैव प्रपंचस्वतिति ॥ कोयं घोषयति समस्थाह

सी ज़

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गिरिदुर्गाद्भवद्भिः रवतारयितुमिच्छेयं आत्मानमिति शेषः ॥ अवतारणफलमाह यथेति यमक्ष्यतीयम् इति कतिपयस्येत्यर्थः आ
त्मनिच्छेयं पुनस्तमेव मारात्येति शेषः २१ यस्य रामः प्रियः पुत्रः स दशरथो मम भ्राता तस्यैव जटायुषः सखा भ्रा
तस्तेहोद्यतमानस्य जनस्थाननिवासिनस्तस्य प्रसिद्धविक्रमस्य जटायुषो विनाशः कथमभूदिति तस्य विनाशि
श्रोतुमिच्छेयामत्यन्वयः कथं सर्वेत्यन्वयस्ततस्तदुक्तरस्याग्रेऽभावात् २५ स्वस्यावतारणसापेक्षत्वेनेदं तुमाह इच्छेयं

तदिच्छेयमिदं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः २२ तस्यैव च मम भ्रातुः स
खा दशरथः कथं यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः २४ सूर्यांशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोमि विसर्पितुं इच्छे
यं पर्वतादस्मादवतर्तुमरिंदमाः २५ इत्यार्षे रामायणे किष्किन्धाकाण्डे षट्पञ्चाशत्तमः शोकाद्भ्रष्टस्वरम
पि श्रुत्वा वानरयूथपाः श्रद्दधुर्नैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य शङ्किताः १ ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं प्लवङ्गमाः
चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वान्नो भक्षयिष्यति २ सर्वथा प्रायमासीनान् यदि नो भ
क्षयिष्यति कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ३ ॥

तिष्ठवतमवतारयितुं २५ इति षट्पञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ भ्रष्टस्वरमपि विलक्षणवचनस्वरोपेतत्वात् भ्रष्टस्वरमित्यर्थ
तेन स्वरेणाप्यविश्वासमविश्वसितशोकः पतितव्यासीति श्रद्धेयवचनो भवतीत्यापि न श्रद्दधुः यतस्तस्य कर्मणा शङ्कि
ताः भक्षणार्थं वचनमेव करोतीति बुद्धेतिभावः रौद्रां बुद्धिं प्राणत्यागाध्यवसायरूपत्वेन क्रूरां मति २ सिद्धिं मरणरूपां

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वाकि॰
टी॰
११२
मू॰३
127

पतंतं वृद्धिं मद्धेयाभीष्टं त्वं वृद्धिं ५ कोप्यदेशात्तस्योतिप्रश्नेस्योत्तरमाह बभूवांतप्राये पितामहः पार्थिवो नाराणामि

चर

पतंतं वृद्धिं तन संधुं सर्वं ते दरियप्राः प्रवतार्य गिरेः शृंगात् दूधमारोगात् सलत्वा ५ बभूवर्क्षरजो नाम वानरेन्द्रः
प्रतापवान् ममार्यः पार्थिवः पत्नित्यामिकेन सवात्मजो ५ सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रावोघबलावुभौ लोके
विश्रुत[illegible]कर्माणौ राजा वाली पिता मम ८ राजकृत्तस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः रामो दाशरथिः श्रीमा
न्प्रविष्टो दंडकावने ७ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया पितुर्निदेशानिरतो धर्मपंथानमाश्रितः त
स्य भार्या जनस्थानात् रावणेन हृता बलात् रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रि
यमाणां विहायसा रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीं परिश्रांतश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे एव
गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा संस्कृतश्चापि रामेण जगाम गतिमुत्तमां ततो मम पितृव्येन सुग्रीवेण म
तरं हात्मना ११ चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत्पितरं मम मम पित्रा विरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह निरस्तो वा
लिनं रामं ततस्तमभिषेचयत् स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानरेश्वरः राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता
वयं एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः वैदेहीं नाधिगच्छामो भास्करस्य प्रभामिव १५ ते वयं दण्डका
रण्यं विचित्य सुसमाहिताः अज्ञानात्तु प्रविष्टाः स्म धरण्या विवृतं बिलं १६ मयस्य मायाविहितं तद्बिलं च विचिन्वतां
निशेषः ५ ओघबलौ ओघसंख्याकपिबलौ ६ स्थापयित्वा भूमावितिशेषः ९ स्वस्मितनवेयकारणमाह मे॰

व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः १७ ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः कृतां संस्थामतिक्रांता भयात्प्रायमुपासिताः १८

127A

कृतककीर्त्याह पंचाशः सर्गः धृ यमानः

इति सप्तपंचाशः सर्गः ॥ त्यक्तजीवितैः त्यक्तजीवनाशभयैः सवाष्पाः अश्रुपूर्णनयनाः । प्रख्यातप्रख्यातवंतः मृतेसोद ।
नरोपि भ्राहत्वयमपि । पुष्पशालिनोस्मीत्यनेन खर्व्वमहतीशक्तिरासीदिति हविततदेवारूष्ठशतिभ्राष्ठ्वेह त्ववधेह
तेमतिसमन्नटायुरहंचजपक्षिणोहत्ववधेनेदस्यातिप्रवलत्वनिर्णीयतनेपक्षिणोभूत्वाप्रथममाकाशमार्गेणवेगे

मुद्धेत्वाक्षितिस्लुकाकुतस्य सर्गो - वेचमेलदमेले गतानामपिसर्वेषां तत्रमेनास्तिजीवितम् १९

महाद्वचनः रवा

इत्य[illegible] सर्गः ५८ इत्युक्तः करुणंवाक्यंवानरैस्त्यक्तजीवितैः सवाष्पोवानरान्गृध्रः प्रत्युवाचमहास्वनः १
यवीयान्सममभ्राताजटायुर्नामवानराः यमाख्यातहतंयुद्धे रावणेनवलीयसा २ वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्त
दपिमर्षये नहिमेशक्तिरद्यास्ति भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ३ पुरावृत्रवधेवृत्ते सचाहंचजयैषिणौ आदित्यमुपया
तौस्वोज्वलंतंरश्मिमालिनं ४ आवृत्याकाशमार्गेणजवेनस्मगतौभृशं मध्यंप्राप्तेतुसूर्येचजटायुरवसीदति
५ तमहंभ्रातरंदृष्ट्वासूर्यरश्मिभिरर्दितं पक्षाभ्यांछादयामासस्नेहात्परमविह्वलं ६ निर्दग्धपक्षःपतितो
विंध्येहंवानरर्षभाः अहमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिंनोपलक्षये ७ ॥ शंजवेननंविजित्यआह
गतावितिगागरुडवेगं ।
त्वावत्वाहति आदित्यंदर्पादुपयातौस्वः विप्रयतउपयातयोः आवयोर्मध्येजटायुः सवितरिमध्यंप्राप्तेवसीदतिस्मेति
योजनानांपरहान्नयोः पक्षिणोःपरस्परंयोयंनात्यति आदित्यः प्रथमंप्राप्यते स आवयोः प्रबल इति प्रतिज्ञापूर्वकमितिशेषः आ
दित्यमुपयातौस्वः आदित्यास्मदुपास्या ४ ५ निर्दग्धपक्षः सूर्यकिरणैरितिशेषः भ्रातुर्जटायुषः प्रवृत्तिंवृत्तांतं ७

भ्रादपमास स्वपरोद्दोपि त्विदुत्तमस्त्रा र्थः६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जटायुषो भ्रातृत्वमुक्तम् ८ यदि जटायुषो रामभक्तस्य भ्राता यदि वमात्कथितं रामवृत्तान्तरूपं वस्तु तेन त्वया श्रुतं य
दि तस्य रक्षसो निलयं जानासि तर्हि तं ख्यापयेति प्रार्थने लोट् ५ अदीर्घदर्शनं प्रागात्मनर्थानवेक्षके रावण मतिके

जटायुषस्त्वेवमुक्ते भ्रात्रा संपातिना तदा युवराजो महाप्राज्ञस्ततः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते ग
दितं मया आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः अदीर्घदर्शिनं तं वै रावणं राक्षसेश्वरं अन्तिके यदि वा दूरे
यदि जानासि शंस नः १० ततोऽब्रवीन्महातेजा भ्राता ज्येष्ठो जटायुषः आत्मानुरूपं वचनं वानरान्संप्रहर्षयन् ११ नि
र्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं गतवीर्यः प्लवंगमाः वाङ्मात्रेणापि रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् जानामि वारुणाँल्लोका
न्विष्णोस्त्रैविक्रमानपि महासुरविमर्दांश्चाप्यमृतस्यापि मंथनं १३ रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया जरया
च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरा
त्मना क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधुन्वती सूर्यप्रभेव शैला
ग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमं असिते राक्षसे भाति यथा वा तडिदम्बरे १७ ॥

बाहुः स्वस्तितिष्ठंते यदि जानासि तदा नः शंस १० ११ वारुणान् लोकान् जलप्रधानान् लोकान् त्रैविक्रमान् त्रिविक्रमावतारे
आक्रांतान् भूरादिलोकान् महासुरविमर्दान् देवासुरसंग्रामान् १३ रामस्येदं कार्यं प्रथमं मम वश्यं मया कर्तव्यं परं तु जरा विम

128A

तांतरावणाभ्रियमाणानतेनरहृष्टासीतात्वेनमानेहेतः रामस्यपरिकीर्तनं १९ सावलंकाऽस्तःशतयोजनेसमुद्रस्यद्वीपे
तिष्टतीतिशेषः तस्मिन्द्वीपेसालंकाविश्वकर्मणानिर्मिता २० तस्यामैथिलीदृष्टायथ २३ २४ विक्रमध्वंगाक्येतस्यार्थः
२४ ज्ञानेनदिव्यज्ञानेनप्रतातरस्यादिव्यज्ञानेनभवतः कथमभूदित्याकांक्षायांस्वस्यदैवयोनित्वप्रतिपादयन्वाहिमा

नोतसीतामहंमन्येरामस्यपरिकीर्तनात् श्रूयतांमेकथयतोनिलयंतस्यरक्षसः पुत्रोविश्रवसःसाक्षाद्भ्रा
ताविश्रवणस्यच ग्राभ्यासेनगरीलंकांरावणोनामराक्षसः १९ इतोद्वीपेसमुद्रस्यसंपूर्णेशतयोजने तस्मिन्
लंकापुरीरम्यानिर्मिताविश्वकर्मणा २० जांबूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैःकांचनवेदिकैः प्रासादैर्हेमवर्णैश्चमहद्भिःस
समावृता २१ प्राकारेणार्कवर्णेनमहताचसमन्विता तस्यांवसतिवैदेहीदीनाकौशेयवासिनी २२ रावणां
तःपुरेरुद्धाराक्षसीभिःसुरक्षिता जनकस्यात्मजांराज्ञस्तस्यद्रक्ष्यथमैथिलीम् २३ लंकायामथगुप्तायांसागरे
णाभिसमंततः संप्राप्यसागरस्यांतंसंपूर्णंशतयोजनं २४ आसाद्यदक्षिणंकूलंततोद्रक्ष्यथरावणं तत्रैवत्व
रिताःक्षिप्रंविक्रमध्वंप्लवंगमाः २५ ज्ञानेनखलुपश्यामिदृष्ट्वाप्रत्यागमिष्यथ आद्यःपंथाःकुलिंगानांयेचान्ये
धान्यजीविनः २६ द्वितीयोबलिभोज्यानांयेचवृक्षफलाशनाः भासास्तृतीयंगच्छंतिक्रौंचाश्चकुररैःसह २

गानादयस्त्वादिपंथाआकाशमार्गः येचान्येधान्यजीविनस्त्याभिपानात्कुलिंगाःप्रसिद्धाः गगनचारिणोयो
न्यजीविनःपारावतादयः २९ बलिभोज्याःकाकाःवृक्षफलाशनाःशुकादयःभासाःजलवायसाः २० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा०
वा० कि०
टी०
२२९
129

बलवीर्यैस्त्वादिहं सविशेषण २८ वैनतेयात्स्वितताप्युत्रादहरणात् ग्रेनेन विश्वत्तानेद्देवः सोत्कर्षं प्रतिपादितः २९
भवतालंकारामेनोवेवाभूमाशुपकाराय भविष्यतीत्याशयेनाहृत्याहृतमिति येन विधिना रावणः नगर्हितं क
मसीताहरणरूपं कृतं मनस्य भ्रातृकृते वैरशुद्धिशयपश्यति कार्यं तत्तु मेकृतं भवेत् युष्मत्स्ववर्तने निशेषः ग्रंथे
श्लोकद्वयेन स्वरणेयापिनामित्यस्यनंतरेव्याहृहृत्याः १ न केवलं दिव्यवदारण्यस्तीत्याहृहृहस्य इति अपि शाद्दाभित

यौ१

येनाश्रुतर्थं गाहूंति गृधागाकृतिपंचमे बलवीपपन्नानां रूपयौवनशालिनां १९ षष्ठमनुपंथाहंसानां वैनतेयाः
गतिः पुरा वैनतेयाचैनाजन्म सर्वेषां वानरर्षभाः १९ गार्हितं तत्कृतं कर्म येन स्मपिषिताशिनः प्रतिकार्यं च
मेतस्यवैरं भ्रातृकृतं भवेत् १० इहस्योहृप्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा अस्माकमपि सौपर्णं दिव्यं चक्षुर्बल
तथा ११ तस्माद्दाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः आयोजनशतात्साग्रादहं पश्यामि नित्यशः १२ अस्माकं वि
हिताहृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः [illegible] २३ उपायो दृश्यतां कश्चिल्लंघने लव
णांभसः अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्था गमिष्यथ २४ ॥ ध्यानेसौपर्णमिति विशेषणमिति
कृतः बहुशाल्येनेत्सव
रदर्शित्वपौनेनाय ११ आहारवीर्येणाहारबलेन निसर्गेण सौवर्णत्वनिबंधनस्वभावेन च सापयोजनशतात्पर्यंतं व
यंपश्यामः १२ हृतिर्मत्यग्रहणे वरणोपायिनां कृताराना तस्सावासवृद्धम्हेपवत्ताव हरा हृष्टिमात्र संपादिकाहृतिर्विहि
ता २२ अवयंपभाविनाकार्यसिद्धिमित्याहृउपाय इति गमिष्यथ किं किंयामनीतिशेषः २४ ॥

विदिता बुद्धि
मूले तु दृष्टि
अरण्ये पोधि
ना२

कि ३
२८

नापयितुं

129A

नेतुमिति निमामिति शेषः भवद्भिरिति करणे तृतीया ३५ ततइत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं वानरा पतगेश्वरंपतिंनद
नदीपतेस्तीरदेशात्तीरप्रदेशात्वा पुनस्तंदेशंग्रावासभूतंप्रदेशंप्रत्यानयित्वा प्रहृतिंसीतानाहृतां तामुपलभ्य ते वानराहृ
ष्टावभूवुरितिसंबंधः ३६ इत्यष्टपंचाशः सर्गः ५८ तेप्लवगर्षभाः अमृतास्वादनंगृध्रराजेनभाषितंवचोनिशम्य

समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्भिर्वरुणालये प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः ३५ ततोनीत्वा तं देशंतो
रे नदनदीपतेः निर्दग्धपक्षं संपातिं वानराः सुमहौजसः ३६ तं पुनःप्रापयित्वा च तं देशं पतगेश्वरं बभूवुर्वान
राहृष्टाः प्रवृत्तिमुपलप्स्य ते ७ [illegible] इत्यार्षे रामायणे अष्टपंचाशः सर्गः ५८
वचस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितं निशम्य तत्र संहृष्टास्ते वचः प्लवगर्षभाः १ जांबवान्वानरश्रेष्ठः सह सर्वैः प्ल
वगमैः भूतलात्सहसोत्थाय गृध्रराजमथाब्रवीत् २ क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीं तदाख्यातु भ
वान्सर्वं गतिर्भव वनौकसां ३ को दाशरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनां स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिंतयति वि
क्रमं ४ स हरीन्प्रीतिसंयुक्तान्सीताश्रुतिसमाहितान् पुनराश्वासयन्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ५ ॥

तत्र संहृष्टावभूवुरिति शेषः भूतलादुत्थाय प्रायोपवेशं त्यक्त्वेत्यर्थः १ सीतां को हरति सा ह्रियमाणा च केन दृष्टा वि
ना कस्वावर्तते इति सर्वं भवान्नाख्यातु ३ कोतान्कीदृतोस्वयं रामबाणानां विक्रमं न चिंतयतीत्यन्वयः ४ सीताश्रुतिस
माहितान् सीतां तां श्रवणे एकाग्रचितान् ५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

य॰
वा॰कि॰
टी॰
१३
130

वेदस्वाद्दर्शनं तथा मे मया श्रुतं येन वं ममाख्यातं तेपत्र मा प्राप्त लोचना वर्तते इति श्रुत्वा नेतद्वपी हीदानीं श्रूयतां ८ तेते वाह्
मुद्दमिति इ गें इ गमी दीनाः प्राणो वलं पराक्रम स्त्रय स्ते सः १८ यथा कामाद्दिविपीगं युवो दुर्मेस्व भावा भावाद्देवत
एव स्व भावादेवावर्यपतगा स्नी दृपा स्व या इत्यर्थः यस्मादेवमतः तथा तेस्यातपवाहा रकादिणां मम हा गार्थे स्त्र्यो द

पराय

श्रूयतामिदं वैदेह्यायथा मे दर्शनं श्रुतं येन चापि ममाख्यातं यत्र चायतलोचना ९ अहमस्मिन् गिरौ दुर्गे बहुयो-
जनमायते चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ७ तं मामेवं गतः पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः आहारेण यथा
कालं बिभर्ति पततां वरः ८ तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजंगमाः मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्
तीक्ष्णक्षुधा वयं ९ स कदाचित्क्षुधार्तस्य मम चाहारकाङ्क्षिणः गतः सूर्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिषः १०
स मया वृद्धभावाच्च कोपाच्च परिभर्त्सितः क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पततां वरः ११ स ममाहारसंरोधात्
पीडितः प्रीतिवर्धनः अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् १२ अहं तात यथाकालमामिषार्थी खमाप्लुतः म-
हेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य सुसमाश्रितः १३ तत्र सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् पंथानमेकोऽध्यवसं संनि-
रोद्धुमवाङ्मुखः १४ ॥

एकाले गतो मम पुत्रः सायमनामिषः प्रागागतः १० यतएवानः समम इति कर्दनो मया हर बोधाद्वी पीडितो
उवेवेनने खेदमापितः सामनुमान्य क्षमापयित्वा यथातत्त्वमिदं वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् १२ स्वसमाश्रितः स्थितः

सूर्यं ... सूर्ये

(१३) पञ्चदशसर्गायम...
१०

130A

सूर्यस्यसमप्रभांउदयकालिकसूर्यसमप्रभां ५ कन्याहारोगलत्येषकृतनिश्चयोहैवविनेतेनसासामैव:
पंथानममियाचितोस्मिअतएवासौत्यक्तइतिशेषः ६ तन्हेतनंहिंसामेति ७ अथसशोकसंतप्तस्यामनाग
तेस्ववैरेभूतैःसिद्धिवारणादिभिःसमाश्रितोस्मि ८ हेतातत्वदिष्टाराणप्राप्यापिजीवसीत्यद्भुतवन्नयतोसौस.

तत्रकश्चिन्मयादृष्टःसूर्यस्यसमप्रभां स्त्रियमादायगच्छन्वैभिन्नांजनचयोपमः ५ सोहमभ्यवहारार्थीति
दृष्ट्वाकृतनिश्चयः तेनसाम्नाविनीतेनपंथानमनुयाचितः ६ नचसामोपपन्नानांप्रदत्तोविद्यतेभुवि नीच
स्यापिजनःकश्चित्किंमगावतमद्विधः ७ सयातस्तेनसाव्योमसंदीपन्निववेगतः अथाहंस्तवचरैभूतैरभि
गम्यसभाजितः दिष्ट्याजीवसितातेतिब्रुवन्नामदर्षयः कंचित्कालंवासोगतस्तत्रवलेसंशयः ९
एवमुक्तस्ततोदैतैःसिद्धैःपरमशोभनैः सुचक्षेरावणोराजारत्नसंप्रतिवेदितः १० हरन्दाशरथेर्भार्यारा
मस्यजनकात्मजां भृशाभरणकोपोपषोककेवगपराजिता ११ राममलक्ष्मणयोर्नामक्रोशंतीश्रूक्रम
येजाः एषकालात्ययस्मातरितिकालविदांवरः यतदर्थसमग्रमेसपार्श्वेप्रत्यवेदयत १२ ॥

वाक्यविट्टंवरः १

कन्यकोरदन्वन्नादितोकृतः संशयंनाम्नायमशापप्यगतोयस्मेस्वतिजातमित्यर्थः १३ अथसहृतोरावणेर
तिसारामभार्येतिवाप्रतिवेदितःजातः १० अतोहंभृशामरणंत्वाहिगुणारामभार्यापपनास्थितइतिपघता
वन्मकालात्ययइतिसंमप्रमेतदर्थसपार्श्वेनप्रत्यवेदयत ११ १२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰कि॰
टी॰
३१
131

२२ वाक्तुद्धिभ्यां सा योयोगुणा उपकारलक्षणा तेन वर्तन शीलेन पौरुषाश्रयं पराक्रमप्रतिष्ठाभूतं २४ किं चैव पुरुषः
कारेणैव समर्थ्वनायोजनेन एवापितस्मृश्यो जननफलान्योत्यह वाक्यानिष्पामितिदाशरथेः कायेपुश्चदिशएव सर्वेः
षोवाद्या निष्पादयन्ति पंचविष्यामितेन ममैवकार्यं ग्रुवसंशयानः २५ विदिताः यो वेतिशाषः लोकानां चाक्षानि

पि तद्भवन्तौ हि मेवुद्दिनौ सौकान्ते विन्यराक्रमे शुपदेशे हि कथं यद्दौ कर्म किं चिन्मम रमे २२ यत्तु पाकंस्म
याकं वैवाक्तुद्धिगुणवर्तिना श्रूयतां तन्त्रवक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयं २४ वाक्यानिष्पादि सर्वेषां करिष्यामि पि
पहिवः यद्दिदाशरथेः कार्यं ममतन्नात्र संशयः २५ तद्भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः प्रहिता कपिराजेन
देवैरपिदुरासदाः २६ रामलक्ष्मणबाणाश्च विहिताः कंकपत्रिणः त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणा
निग्रहे २७ कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः भवतां तु समर्थानां न किंचिदपि दुष्करम् २८ तदलं
कालसंगेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः नहि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः २९ इत्यार्षे रामायणे किष्कि
धाकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ५९ ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः उपविष्टा गिरौ रम्ये परिवार्य स
मंततः १ ॥ द्वारहेदः २२ यद्यपि दशग्रीवो लोकदृष्ट्या प्रबलस्तथापि भवतां रा
ग्रहे चाशीनिग्रहे वपर्याप्ताः समाः
मलक्ष्मणद्वायत्तेनैव समर्थानां न किंचिदपि दुष्करम् विष्यतीति शेषः २८ कालसंगेन कालविलंबेन मज्जन्ते ष
नता भवंति २९ इत्येकोनषष्टितमः सर्गः ५९ कृतोदकं जातोदकं निमित्तं स्नानं पारलौकिक क्रियया ग्रथं परिवार्य उप

किष्किंधा ॥३१॥

131A

आनीतप्रत्ययैः निशाकरमनस्तुतः इत्यारामदत्तागमनेष प्रत्ययोदादिदर्शनान्निशाकरवचसि विश्वस्त इत्यर्थः ॥ दा
त्मनेमुपासीनं संपादं पतितं ब्रवीत् २ स्वहृतांतकथने सीताहृतांतकथनोपयुक्तमिति शेषः यथा जाना
मि मैथिलीमित्युक्तं ३४ विह्वलन्निवयरमार्तपक्षसतः ५६ कंदरांतरकूटयुक्तं सवाक्षोक्तृकूटवान् हृष्टपक्षिगणाकीर्ण इत्यर्थः

तं मां रामदशपाश्वीनं ततः सर्वैर्हरिभिर्वृतं जनितप्रत्ययो हर्षात्संपातिः पुनरब्रवीत् १ कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वंतु ह
रयो मम तथ्यं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीं २ अस्य विंध्यस्य शिखरे पतितोस्मि पुरा वने सूर्यतापपरी
तांगो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ३ लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजाना
मि किंचन ४ ततस्तु सागराञ्शैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च वनान्यटविदेशांश्च समीक्ष्य मतिरागता ५ हृष्टपक्षि
गणाकीर्णः कंदरांतरकूटवान् दक्षिणस्योदधेस्तीरे विंध्योयमिति निश्चितः ६ आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैर
पि सुपूजितं ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपाभवत् ७ अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा गिरौ वस
तो मम धर्मज्ञे स्वर्गते तु निशाकरे ८ अवतीर्य च विंध्याग्रात्कृच्छ्रेण विषमाच्छनैः तीक्ष्णदर्भां वसुमतीं दुःखे
न पुनरागतः ९ ॥

निश्चितान्निश्चितवान् ७८ निशाकरे स्वर्गते सतितेन ऋषिणा विनाऽस्मिन्नगेऽपि वसतो मम अष्टौ वर्षसहस्रा
णि व्यतीतानीति शेषः ९ ऋषेरवस्थानकालेमम पतनानंतरं ऋषिदर्शनप्रकारमाह अवतीर्येत्यादि ९

पुरानघ२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
१३२
132

तस्मृषिरष्टकामोऽस्मि रष्टकामोऽः भूत्वमित्यर्थः अत एव दुःखेन दम्या शाममभ्यागतः नत्तन्नष्टामेवोत्तितंत्वया कथंता
न मतं प्रारब्धं नष्टा पुष्टेति प्रपिपितः मेवितस्त्यर्थः ॥ १२ उदकस्य खिम्रुपाहृत मसृष्टे स्नातोदोषुखितपश्यत्या हुते १४ तस्य
खसेवायोगयत्नपदर्शनापत्या महिम्नातिथ्यं पानि सेव्य नमाहृत मद्यपाइति १५ प्राग्ने आश्रममागत १६ १७ हे

तमृषिं द्रष्टुकामोऽस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशं जटायुषा मया चैव बहुशोऽभिगतो हि सः ॥ तस्याश्रमपदाभ्याशे·
ववुर्वाताः सुगंधिनः वृक्षो नापुष्पितः कश्चिदफलो वा न दृश्यते ॥ १२ उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः
द्रष्टुकामः प्रतीक्षे च भगवंतं निशाकरं १३ अथापश्यमहं तस्मृषिं ज्वलिततेजसं कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृ
त्तमुदङ्मुखं १४ तमृक्षाः सृमरा व्याघ्राः सिंहा नाना सरीसृपाः परिवार्योपगच्छंति दातारं प्राणिनो यथा १५
ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्वानि वै ययुः प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलं १६ ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां तुष्टः
प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः मुहूर्तमात्रान्निर्गम्य ततः कार्यमपृच्छत १७ सौम्य वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते नावगम्यते अ
ग्निदग्धाविमौ पक्षौ प्राणाश्चापि शरीरके १८ गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्वसमौ जवे गृध्राणां चैव राजानौ
भ्रातरौ कामरूपिणौ ज्येष्ठस्त्वं तु संपातिर्जटायुरनुजस्तव मानुषं रूपमास्थाय गृह्णीतां चरणौ मम २०

सौम्य ते रोम्णां वैकल्यं दृष्ट्वा नावगम्यते न प्रतिभाति पते भवान् वैकल्यमेवाह अग्निदग्धाविति तत्र पक्षश·
रीरके च अल्पशरीरे प्राणाश्चापि प्राणबलविक्रमाश्च पिनद्धिपापाइत्यर्थः १८ ॥ १९ गृह्णीताश्चमद्दृणौता २० ॥

१३२

132A

किंकीदृशंव्यापीनांसमुत्थानंमुर्धंदंदृःकेनकृतः ११ इतिषष्टितमः ६ तदारूपंएकमेंइन्द्रेणअहह्रूपंअनेनतुष्करसम
हसाद्यांकृते १ तदेवाहभगवन्नितिवल्लभुक्तवान्युविशांतमथापदांमाशफलकाज्ञवितिकर्मकरणजलजया-
आकुलेंद्रियस्याहंप्रतिभाषितेःसम्यग्ज्ञतंरदांतंनशक्नोमितथापिकथंचिद्ब्रवीमीतिशेषः २ संवर्षात्पतनं विष

ष्टितः १

किंतेव्याधिसमुत्थानंपतत्येषपतनेकथं दंडोवायंकृतकेनसर्वमाख्यातुमर्हसि ११ इत्यार्षेषष्टितमःसर्गः ६
ततस्तुदारुणंएकमेंइष्करंसहसाकृते आचचक्षेतमेनसर्वंसूर्यानुगमनंतथा १ भगवन्नवणयुक्तत्वात्तन्
यात्वाकुलेंद्रियः परिश्रांतोनशक्नोमिवचनेपरिभाषितं २ अहंचैवजटायुश्चसंघर्षाद्गर्वमोहितौ आकाशंप-
तितौवीराजित्तासंतापराक्रमं ३ कैलासशिखरेबध्वामुनीनामग्रतःपणं रविंस्यादनुयातव्योयावदस्तं
महागिरिं ४ अथावांयुगपत्प्राप्तावपश्याथमहीतले रथचक्रप्रमाणानिनगराणिपृथक्पृथक् ५ क्वचि
द्दादित्रघोषश्चक्वचिद्भूषणनिःस्वनः गायंतीश्चांगनावह्वीःपश्यावोरक्तवाससः ६ तूर्णमुत्पत्यचाकाश-
मादित्यपदमास्थितौ आवामालोकयावस्तद्वनंशाद्वलसंस्थितं ७ ॥

स्रा७

यस्यर्थात्तः ३ पणंवध्वाप्रतिज्ञांकृत्वाप्रतिज्ञामेवाहरविंरिति ४ युगपत्प्रावाकाशमितिशेषः अपश्यावहृष्टवंतौ-
क्वचिदर्थेदिकप्रदेशविशेष ६ आकाशेआकाशपथ्यादवांकाननंभूवनिवनेशाद्वलसंस्थितेशाद्वलानांवालतृणव

षष्टितमः सर्गः सप्तमः ७ ॥

वा·
केदी
133

उपलैस्तल्पेषु ८ नागाः राजाः ९ तदा सवितरि मध्यंगते मिमोहस्थितविभ्रमः मूर्छां इंद्रियैः सह मनसा प्रलवः १० मो·
हमोत्थे एवं प्रकाशयति न ह्रिसिति किमिव सर्वं नियतः नियतसंस्थानविशेषा गुणा ते शुष्मिना नादरूपा ह्रतालोकस्व
११ मनस्थामि सोन्वयं दह्नीनाश्रयभूतेव त्वाविंद्रियं प्राप्य तेन मह भूयोः पिंके हते सार्थं तेजस्ताप्रतिहतदर्शनशक्तिः

चक्षुः प्राप्यतु संरूपं ४ वा का.

उपलैरिव संछन्ना हस्यते भूः शिलाक्षुपैः प्राप्यगामिभसंवीताम्रे रेरिव वसंधरा ८ हिमवांश्च विंध्यश्च
मेरुश्च सुमहागिरिः भूतले संप्रकाशंते नागा इव जलाशये तीव्रः सौरेश्च वेदस्य मध्यं चासीत्तदा वयोः स
मा विषा तिमोहस्थ मोहान्मूर्छां वदारुणा ९ नदिका वितायते याम्या न चाग्नेयी न वारुणी दृगाते निपतीला
कोहतो रम्यः इवाग्निना ११ मनस्थ महते भूयः मनिवसैन संश्रुय यत्नेन महता यस्मिन्मनः संस्थाप्य एव त्वषी १२
यत्नेन महता भूयो भास्करः प्रतिलोकितः तत्पः शूचिषमाणेन भास्करः प्रतिभातिनौ १३ जटापुर्गीमहक्का ना२
निपपात महीतले ततः तेरहस्तात्गामाकाशं दान्मनं मुक्तवानहं १४ ॥ ते पास्मिन् सूर्यं पुनश्च
कम्भूत महताय
त्वषी मनः स्वसंस्थाय महता यत्नेन भूयो रविः समवलोकितः प्रज्वरश्चीजे महीपावकिताबोध्या १२ १३ ततः स्त्व·
ेंद्रपानां ततरेष्ठताह्रक्का मोहवशादिति शोषः तेरहेति विमोहात्यते जटायुहस्ता सर्यसमीपवर्त्याकाशप्रदेशादात्मा
नेस्वभावीर्नं जटायुत्मणार्थं मत्वं मुक्तवान् पतो विस्मायत उपरि पतिनवा निन्यथः १५ ॥ १५४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रमदात्तपदत्र्योर्विहृतत्वेसत्यौदादिष्यतीतिद्वयाभावात् नत्वतस्मिन्काले निर्दग्धपद्धोवापुण्ययात्पतनं हेजदा
पुषजनस्थानेपतितमार्गकेप्रत्युमितवानप्रहृतविध्यपतिताः ९५ १९ शिखरात्पतिष्य इत्यहेतिशेषः १७ इत्य

पद्माभ्यांवमयागुमोजटायुर्नेश्वदत्तत प्रमादात्तत्रनिर्दग्ध पतनवापुण्ययादद्रं ९५ ग्रामके तंनिपतितं
नतस्थानेनटायुषं प्रहृतपतितेविषदग्धपक्षांजटीकृतः १९ राज्याद्धद्दीनोभाग्याच्च पक्षाभ्यांविक्रमेणच
सर्वथामर्तुमेवेच्छन्पतिष्येशिखराद्गिरेः इत्यार्षेयकपाश्रितमः ९१ एवमुक्त्वामुनिश्रेष्ठमरुदंदुःखितोभृ
शं प्रध्यात्वामुहूर्तं तंभगवानिदमब्रवीत् १ पक्षौ चते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः प्राणाश्चचक्षुषी
चैवविक्रमश्चबलंचते पुराणेपुमहत्कार्यं भविष्यंहि मयाश्रुतं दृष्टं मे तपसा चैव विक्रमश्चबलंचते
श्रुत्वाचविदितंमम राजादशरथोनामकश्चिदिक्ष्वाकुनंदनः तस्यपुत्रोमहातेजारामोनामभविष्य
ति ५ अरण्यंचसहभ्रात्रालक्ष्मणेनगमिष्यति तस्मिन्नर्थेनियुक्तः सन्पित्रासत्यपराक्रमः नैर्ऋतोरावणो
नामतस्यभार्यांहरिष्यति राक्षसेंद्रोजनस्थानादवध्यः सुरदानवैः ८ साचकामैःप्रलोभ्यंतीभक्ष्यैर्भोज्यैश्चमै

८१

कपाश्रितमः ९१ पक्षप्रपक्षौसक्त्वपक्षमहापक्षौग्राणगाणपूज्यमाणगाः चक्षुषीइद्भुतशक्तिकौ १ पुराणेनार
दादिभिः कथ्यमाने भविष्यरामचरितेश्रुत्वाविदितंतपसादृष्टंच २ तस्मिंतर्थेअरण्यगमनरूपे ५१ प्रलोभ्य

द्वितीयमे स्थितिमहाशयाभा... (right margin, vertical)

...लोमयमानी ७ (far right margin)

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
बाकि॰
टी॰
५५
134

परमात्मेपामेत्तात्वा निराहारता मितिशेषः वाल्मेवादास्यति समुहृष्यहोरेतिशेषः ८ वित्ताय ग्रभृतलस्पर्शि·
त्वादिपं देवाविदेः निश्चित्य निवत्स्यति दास्यति ९ तेदानमत्रः यदिजीवति तदा उपतिष्ठलकांतरे देवलगकेतोः
प्रामुवतोरपितिष्ठतितिशेषः तत्रलेकायागतपश्यतिरहेतिशेषः ११ नयातव्यः इमंदेशं विहायेतिशेषः १२ यद्व

परमात्मनं च वैदेह्यास्ताभ्यां दास्यति दासवः पदत्र मम भूतप्रत्यं स्नातगणा मपिद्रलेभे ८ तदहं मैथिलीं प्राप्य
वित्तायैद्वारिदिंदतिति प्रयमहत्यरामाय भूतलेनिवत्स्यति ९ यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणेन सहप्रभुः
देवलगकोतोवापिनेयोरुपतिष्ठतिति १० पश्यति प्रेषिता स्तत्रगामहनाः प्लवगमाः प्रात्वयारामभार्या हि
त्वयास्मेभ्यो रिवेगाम ११ सर्वैर्या तन्नगंतव्यमीदृशाः क्रयाभिष्यसि देशकालौ प्रतीक्षस्व दोत्वशक्ति पग्मसे १२
उत्सहेयमहं कर्तुं मम्रैवत्वोमसपदाके इदस्य लोके सिंतकार्यं करिष्यसि १३ त्वयापि ल्लभकर्तव्य
तपास्त्र नृपपुत्रयोः वालक्षणानां गुणानां वश्रनीतोवामुवस्यवु १४ इच्छामि हम पिद्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्म
णौ नेकोविंशायपितं प्राणांस्तदेपकलेवरं १५ महर्षिस्तत्रवीदेवं दृष्टता त्वा यदर्शनः इतिद्विषष्टितमः
सर्गः ६२ पौरस्त्यसुवहामिवाकेर्वाक्यविशारदः मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः सतमाश्रमं १

वत्वेयवादिः त्यां हंतव्यमेवतोन्यत्रत्वयेतिभावः १३ कर्तव्यं कार्यमित्यादि १४ दृष्टसिदं तत्वाय दर्शने यस्य
सः १५ इतिद्विषष्टितमः सर्गः ६२ मां प्रशस्य माविदेवकार्य साधकेतेन स्तुतानुज्ञाप्य आश्रमं १ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

134A

नो१

पर्वतकंदराद्दृंशनैःशनैर्विसर्पितानिःसृत्यविध्यंविध्यशिखरंभवतःआगमनमितिशेषः २ एतस्यकालस्य
मुनिसंवादानंतरकालस्यसाग्रवर्षशतेशतशाहोनेतवावी तेनकिंविदधिकाष्टवर्षसहस्राणीत्यर्थः प्राकृत
चैवेतेनोक्तेःरवितर्कैर्विचारैः संतापःपत्ताहिदानजोविज्ञः ४ ममप्राणानारक्षतोनन्याद्रिदिदंतासामेडःखम·

नो१

अद्यत्वेतस्य १

कंदरात्तविसर्पित्वापर्वतस्यशनैःशनैः ग्रहंविंध्यसमारुह्यभवतःप्रतिपालये २ अंगदेतस्यकालस्यसा
ग्रवर्षशतेगते देशकालप्रतीक्षोस्मिहृदिकृत्वामुनेर्वचः ३ महाप्रस्थानमासाद्यस्वर्गतेत्तनिशाकरे
मानिर्दहतिसंतापोवितर्कैर्बहुभिर्हृतः ४ उत्थितांमरणेबुद्धिंमुनिवाक्यैर्निवर्तये बुद्धिर्यातेनमेदत्ताप्राणा
नारक्षणेमम ५ सामेपनयतेडःखंदीप्तेवाग्निशिखातमः बुध्यताचमयावीर्यंरावणस्यडरात्मनः ६ ७
डःसंतर्जितोवाग्भिर्नत्रातामैथिलीकथं तस्याविलपितंश्रुत्वातौचसीताविनाकृतौ ७ नमेदशरथस्नेहा
त्पुत्रेणोत्पादितंप्रियं तस्यैवंब्रुवाणस्यसंपातेर्वानरैःसह ८ उत्पततस्तदापक्षौसमक्षंवनचारिणां स्वं
दृष्ट्वासंतनूपक्षःस्वैस्तेरुहाङ्कैः प्रहर्षमतुलंलेभेवानरांश्चेदमब्रवीत् निशाकरस्यराजर्षेःप्रसादादमि

यनयते ५ रावणस्यवीर्यंबुध्यतामत्युग्रवीर्यादस्मिनिर्ज्ञाननताममयाकथंनत्रातेतिसंतर्जितः ६ हेरामलक्ष्मणे
तेवंतस्याविलपितंश्रुत्वातौरामलक्ष्मणौसीताविनाकृतौइतिसिंहावलोकवचः श्रुत्वादशरथस्नेहादवश्यकर्त·
व्यप्रियंमेपुत्रेणोत्पादितं ७ ८ प्ररूढाङ्कैःप्ररूढपक्षैः ९ १०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा.
मा. वा.
कि.
टी.
१३५

सिद्धिप्रत्ययः कार्यसिद्धिविश्वासः १३ गतिं जित्वा स्वः उत्थितपदैः प्रायवन् स्वगतिं विनानभिज्ञः १४ विक्रमस्याध्येः
सुहृदये सीतायां मारूपेउन्मुखाः १५ प्रभितिदभिमुखाः प्रभिज्ञिन्मदं तं प्रतीत्नकाः दिशि दक्षिणामिति शेषः
१६ इति विषष्टितमः सर्गः ६२ प्राख्याताः प्राख्याता सीता हृता येन संपातिना मिलिताः १ हरयः संपातेर्वचनं श्रुत्वा सीता

प्रातित्यरश्मिमानिदंम्योपतौ पुनरूपस्थितौ। यौवने वर्तमानस्य ममासीदीः पराक्रमः ११ तमेवाद्यावगच्छामि व
नेयारूपमेव व संवयाक्रियतां यतः सीतामधिगमिष्याय प्रबला भीमसमायवः सिद्धिप्रत्ययकारकः १२ तस्मात्तान्
हरीन्सर्वान्संपातिः पतगोत्तमः १३ उत्पपात गिरेः शृंगाज्जिज्ञासुः स्वं विगमोराविं तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिसंहृष्टमान
साः १४ वभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः अथ पवनसमानविक्रमाः प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः
अभिजिदभिमुखा दिशायमुं जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः १५ इत्यार्षे रामायणे विषष्टितमः सर्गः ६२
प्राख्याता गृध्रराजेन समुत्पत्य प्लवंगमाः संगताः प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः १ संपातेर्वचनं श्रुत्वा
हरयो रावणक्षयं हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकांक्षिणः अभिगम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः कृ
त्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिंबमिव स्थितं २ ॥

दर्शनकांक्षिणः संतः रावणक्षयं रावणनिलयभूतलंकाद्वीपमुद्दिश्य सागरं तन्मार्गभूतं समुद्दिश्य जग्मुः इति संबंधः
२ तं देशं सागरतीरप्रदेशमभिगम्य महतो लोकस्य सवद्गाके ग्रहस्य वेद्गाके प्रतिबिंबमिव स्थितं तं समुद्रं ददृशुः १३५

तस्यवदक्षिणस्यसमुद्रस्योत्तरंदेशमाश्रित्यसंनिवेशंप्रवस्थितिंस्थलेचक्रुः २ ऊर्मिभिश्चसमाकुलंसावर्तवि-
निवर्तकर्षः ३ प्रसुप्तमिवचान्यत्रनिस्तरंगप्रदेशे अन्यतः अन्यत्रपर्वतमात्रैः तन्महद्भिर्जलराशिभिरूर्मिभिः ४ सु

तस्यवदक्षिणस्यसमुद्रस्यसमासाद्योत्तरांदिशं संनिवेशंततश्चक्रुर्हरिवीरामहाबलाः २ सत्वैर्महद्भिर्विकृतैः
क्रीडद्भिर्विविधैर्जले व्यात्तास्यैःसुमहाकायैरूर्मिभिश्चसमाकुलं ३ प्रसुप्तमिवचान्यत्रक्रीडन्तमिवचान्यतः
क्वचित्पर्वतमात्रैश्चजलराशिभिरावृतं ४ संकुलंदानवेन्द्रैश्चपातालतलवासिभिः रोमहर्षकरंदृष्ट्वाविषे-
दुःकपिकुंजराः ५ आकाशमिवदुष्पारंसागरंप्रेक्ष्यवानराः विषेदुःसहिताःसर्वेकथंकार्यमितिब्रुवन्
विषण्णांवाहिनींदृष्ट्वासागरस्यनिरीक्षणात् आश्वासयामासहरीन्भयार्तान्हरिसत्तमः ७ तान्विषादेनम-
हताविषण्णान्वानरर्षभान् उवाचमतिमान्कालेवालिसूनुर्महाबलः ८ नविषादेमनःकार्यंविषादोदो-
षवत्तरः विषादोहन्तिपुरुषंबालंक्रुद्धइवोरगः ९ योविषादंप्रसहतेविक्रमेसमुपस्थिते तेजसातस्यहीनस्य
पुरुषार्थोनसिध्यति १० तस्यांरात्र्यांव्यतीतायामंगदोवानरैःसह हरिवृद्धैःसमागम्यपुनर्मंत्रममंत्रयत ११
सावानराणांध्वजिनीपरिवार्यांगदंबभौ वासवंपरिवार्येवमरुतांवाहिनीस्थिता १२

बनअब्रुवन ६ हरिसत्तमःअंगदः ७ विषादेनविषादकारणेन ८ विषादोदोषवत्तरइत्यस्यविवरणंविषादोहंतीत्या-
दि ९ यंविषादोनसहतेयमभिभवतितस्यविषादवशादितिभावः १० १२

प्रनमन्यप्रनुमन्य ४ मन्यसंयसन्यासंथासीताप्रन्यर्यताप्रतिज्ञायस्यताहृशा ० ९ १ ११ विपदेश क्लेविगतःग्र॰
पदेशः कलेकोपस्मातादृशे क्लेषु जिताराताम्रहाबलेविनसक्ताः २४ सगांप्रतिदृतिःद्रुववध्यंवृव्य २५ इतिचतःष

वा॰ कि॰ टी॰ ६६ 136

कोन्यस्तांवानरीमेनोशक्तःसंभविंतभवेत अन्यत्रवालितनयाद्न्यत्रचहनूमतः ६५ ततस्तानद्यौवृद्धंश्च
तबुसैन्यमरिंदमः प्रनुमात्प्रागदःश्रीमानवाक्यमर्थवदब्रवीत ९ कइदानीमहातेजालंघयिष्यतिसागरं
कःकरिष्यतिसुग्रीवसत्यसंयमरिंदमः ० कोवीरोयोजनशतंलंघयेतप्लवंगमाः इमांश्चयूथपान्सर्वा
न्मोक्षावयेतमहाभयात ८ कस्यप्रसादाद्दाराश्चपुत्रांश्चैवगृहाणिच इतोनिवृत्ताःपश्येमसिद्धार्थाःसुखि
नोवयं ९ कस्यप्रसादाद्रामंचलक्ष्मणंचमहाबलं अभिगच्छेमसंहृष्टाःसुग्रीवंचवनौकसं १० यदिकश्चि
त्समर्थोवःसागरप्लवनेहरिः सददात्विहनःशीघ्रंपुण्यामभयदक्षिणां ११ अंगदस्यवचःश्रुत्वानकश्चि
त्किंचिदब्रवीत स्तिमितेवाभवत्सर्वातत्रसाहरिवाहिनी १२ पुनरेवांगदःप्राहतान्सर्वान्हरिसत्तमः १३
सर्वेबलवतांश्रेष्ठाभवंतोदृढविक्रमाः व्यपदेशकुलेजाताःपूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः नहिवोगमनेसं
गःकदाचित्कस्यचिद्भवेत ब्रुवध्वंयस्ययाशक्तिःप्लवनेप्लवगर्षभाः १४ इत्यार्षे॰ किष्किंधा॰ षष्ठितमः ६४
ततोंगदवचःश्रुत्वातेसर्वेवानरर्षभाः स्वंस्वंगतौसमुत्साहमूचुस्तत्रयथाक्रमं १ ॥ चतुः

ष्टितमः ६४ गौतामममनविषयेस्वंस्वंस्वकीयमुत्साहमूचुरितिमेवेयः १ ॥ १३

136A

२ ३ ४ ५ ८ तेषांकथयतांतेषुकथयत्सुहृष्टतरस्तेषामितिनिर्धारणेषष्ठी १ स्वस्थाःइत्यर्थः एवंगतेकाऊ

गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः मैंदश्चद्विविदश्चैवसुषेणोजांबवांस्तथा २ आबभाषेगजस्तत्रप्लवेयंदश
योजनं गवाक्षोयोजनान्याहगमिष्यामीतिविंशतिं ३ गवयोवानरस्तत्रवानरांस्तानुवाचह त्रिंशतंचगमिष्या
मियोजनानांप्लवंगमाः ४ शरभस्तानुवाचाथवानरान्वानरर्षभः चत्वारिंशद्गमिष्यामियोजनानांनसंशयः
५ वानरांस्तुमहातेजाअब्रवीद्गंधमादनः योजनानांगमिष्यामिपंचाशत्तुनसंशयः ६ मैंदस्तुवानरस्तत्रवान
रांस्तानुवाचह योजनानांपरंषष्टिमहंप्लवितुमुत्सहे ७ ततस्तत्रमहातेजाद्विविदःप्रत्यभाषत गमिष्यामि
नसंदेहःसप्ततिंयोजनान्यहम् ८ सुषेणस्तुमहातेजाःप्रोक्तवान्कपिसत्तमः अशीतिंयोजनानांतुप्लवेयंवा
नरर्षभाः तेषांकथयतांतत्रसर्वांस्ताननुमान्यच ततोवृद्धतरस्तेषांजांबवान्प्रत्यभाषत ९ पूर्वमस्माकमप्या
सीत्कश्चिद्गतिपराक्रमः तेवयंवयसःपारमनुप्राप्ताःस्मसांप्रतं किंतुनैवंगतेशक्यमिदंकार्यमुपेक्षितुं यद
र्थंकपिराजश्चरामश्चकृतनिश्चयौ १० सांप्रतंकालमस्माकंयागतिस्तांनिबोधत नवतिंयोजनानांतुगमिष्या
मिनसंशयः ११ तांश्चसर्वान्हरिश्रेष्ठान्जांबवान्पुनरब्रवीत् नवैतावदेवासीद्गमनेमेपराक्रमः १२ ॥

स्माकं२ कं२

प्राप्ता ९ सांप्रतंकालेसंप्रतिकाले १३ १४ ॥

अस्मत्प्रतिष्ठ
त येतद्विषये
कृतनिश्चयो

पृ० २४

रा॰ वा॰ कि॰ टी॰ ९९

मयेति त्रिविक्रमे त्रयाणां विक्रमाणां पादविन्यासानां समूहस्त्रिविक्रमे क्रममाणः सनातनो विष्णुः पूर्वं मया प्रदक्षि
णीकृत सेवयः पुत्रेनत्रुत्साह प्रदक्षिणामुक्तं भवति ॥१५॥ एतावता गमनेन ॥१०॥ २॰ भवान्योजनानां शतसहस्रं
गोवे कामंत इत्याद्येषविधिः भृत्यैर्भृत्यैः स्वामिपस्थापनेनाग्रेनैन विधीयतेहि ॥२१॥ नेदेवविहृणाति नदीति हस्तस्वासन
मया महाबलस्यैवयते विष्णुः सनातनः प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमे ॥१५॥ मरदानीमहं वृद्धः स्रवने
मे रविक्रमः यौवने वतदासीन्मे बलमप्रतिमंपरैः ॥१९॥ संप्रत्येतावती शक्तिर्गमने तत्कयाम्यहं नैतावता च संसि
द्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति ॥२०॥ अथोत्तरमुदाराथमब्रवीत्पुत्रवरस्तदा अनुमान्य तदा प्राज्ञो जाम्बवंतं महाकपिं
॥१६॥ अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत् निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्नवेति न निश्चिता ॥१९॥ तमुवाच हरिश्रेष्ठं
जाम्बवान्वाक्यकोविदः ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तम ॥२०॥ कामं शतं सहस्रं वा न ह्येष विधिरुच्यते यो
जनानां भवान्शक्तो गंतुं प्रतिनिवर्तितुं ॥२१॥ नहि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन भवतायं जनः सर्वः प्रेष्यः
प्लवगसत्तम ॥२२॥ भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप ॥२३॥
अपि चैतस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिंदम तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष
कार्यविदां नयः मूले हि सति सिध्यंति गुणाः सर्वे फलोदयाः ॥२४॥ ॥

मशेषप्रस्वामी कथंचन केनापि प्रकारेण प्रेष्यो न हि प्रेष्यमिति शेषः ॥२२॥ कलत्रं रक्षणीयं वस्तु स्वामिभावे स्वामित्वे एषा
गतिर्लोकस्थितिः शेषः ॥२३॥ नेदं व स्निहमा हत स्मारिति ॥२४॥ नयानिश्चयः गुणाः प्रथमधानं वृत्तालदृशाः फलोदयाः फले

137

॥१४॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नेवि क्रमस्व तेजस्व तेन गरुत्मता २

ग॰ वाकि॰ टी॰ १३९ 138

हे वीरेंद्र वानरेंद्र लोकस्यं कृत्यं दृश्य किं न तल्पसीत्यन्वयः १ वेसेन च समस्त्यग्रकर्षः २ अरिष्टनेमिनः अरिष्टनेमेः काश्यप॰
पस्य सर्वे पतत्रिणां श्रेष्ठो गुरुत्मान् विनाभवान सर्वेनेमा विख्यात इत्यन्वयः ४ ५ नापहीपक्षेन मन्नं भवति ६ बलबुद्धा
दिभिः सर्वभूतेषु विशिष्टमात्मानं किं न समग्रह्णलवनाय किं न सतीकरोषीत्यर्थः ७ नदेव वायपयति अप्सराप्सरसा

वीरेंद्र वानरेंद्र लोकस्य सर्वशास्त्रविशारद तूष्णीमेकांतमाश्रित्य हनूमन् किं न जल्पसि १ हनूमन् हरिराजस्य
सुग्रीवस्य समो ह्यसि रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च २ अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः गरुत्मानि
ति विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणां ४ बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः भुजंगानुद्धरन्पक्षी महावाहुर्म
हाबलः ५ पक्षयोर्यद्बलं तस्य तावद्भुजबलं तव विक्रमश्चापि तेजश्च तेन ते नापहीयते ६ बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्वं
च हरिपुंगव विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न सज्जसे ७ अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुंजिकस्थली अंज
नेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ८ विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि अभिशापादभूत्तात वानरी
कामरूपिणी ११ दुहिता वानरेंद्रस्य कुंजरस्य महात्मनः कपित्वे चारुसर्वांगी कदाचित्कामरूपिणी १२ मानुषं वि
ग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी १३ विचित्रमाल्याभरणा कदाचित्काममचारिणी अचरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृडंबुदसं
निभे १४ ॥

मिति अप्सराः इत्येकवचनांतापि संधिरार्षः पुंजिकस्थलेति नाम्ना या ता सैव केसरिणः पत्नी अंजनेति नि
म्ना ख्याता ८ तस्या वानरपत्नीत्वहेतुरभिशापाः इति कामरूपिणी देवतास्वभावा तद्वेतेरिति भावः ९ दुवतन॰

रूपिण्याः पद्मानाञ्जन्माम्नृतकपित्वेकपिशरीरत्वेपीत्यर्थः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

137A

संधानपरं शोकव्याख्यानेरैतलिति २८ गुरुपुर्वराजत्वात् २९ ३॰ गमने किष्किंधागमने ३१ ततस्मादस्य कार्यस्य समुद्र
लंघनस्य गतिः प्राप्तिरन्यथा न भवति हि निश्चयेन तथा भवानेव तदुदिश्य संचिन्तयितुमर्हतीति यतो भवान् दृष्टार्थः बुद्धि

तदेव वालस्य कार्यं साधयते सत्यविक्रम बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतपः २९ गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः क
पिसत्तम भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने ३० उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिं प्रत्युवाचोत्तरं वा
क्यं वालिसूनुरथाङ्गदः ३१ यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुंगवः पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनं
३२ न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः तत्रापि गत्वा प्राणानां पश्याम्यपरिरक्षणं ३३ सहि प्रसादे चात्यर्थं को
पे च हरीश्वरः अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ३४ तत्तथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः तद्भवा
नेव दृष्टार्थः संचिन्तयितुमर्हति ३५ सोङ्गदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः जाम्बवानुत्तरं वाक्यं प्रोवाचेदं ततो
ङ्गदं ३३ तस्य ते वीर कार्यस्य न किंचित्परिहास्यते एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ३४ ततः प्रतीतं प्ल
वतां वरिष्ठमेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टं संचोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ३५ इत्यार्षे रामाय
णे पंचषष्टितमः सर्गः ६५ अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीं जाम्बवान्समुदीक्ष्यैवं हनूमन्तमथाब्रवीत् १

मत्वाह हन्तेत्यादि तत्परादीकृतं समसत्कृत्य तत्त्वार्थं इत्यर्थः ३३ कार्यस्य न परिहास्यते प्रत्यूहाभिनिपोषः यथा हतं
मित्यर्थः ३४ प्रतीतं प्रख्यातं ३५ इति पंचषष्टितमः सर्गः १ ॥

नपञ्चेषपरि रत्न एां ४.कृ.क.

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri Vaidika Bharata Initiative

138A

रुकादश्यासंश्रुतं तेनैवायस्पतत् १२ सुसंहृतो समक्षिप्तो परस्परसंसक्तौ पीनौ वक्षनौ ददर्श १२ पवनः काममोहितः ग्रा
मोदिति शेषः १५ मारुतः तोपर्यष्वजत मन्मथाविष्टसर्वांगः कामाक्रांतहृत स्तातान ममोदियः ग्रत एव तागाः तात्मातः
दृभेषु विशाला स्ते जाः वभूव १५ एकः पति यस्यास्त हृतंतयम १२ त्वां न हिंसामि पातिव्रत्यात् वयामि ग्रत ते लमनसा भ
तस्याव स्त्रं विशालाल्याः पीतं रक्तदशं शुभं स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतो प्याहरत् शनैः १२ स ददर्श ततस्तस्या हृ
तो वृत्तौ सुसंहतौ स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातौ चारु चानने १२ तां विशालायत श्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनी दृ
ष्ट्वैव शुभ सर्वांगी पवनः काममोहितः १५ स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः मन्मथाविष्ट सर्वांगो गता
त्मा तामनिन्दितां १५ सा तत्रैव संभ्रांता सुव्रता वाक्यमब्रवीत् एकपत्नी व्रतमिदं को मे नाशितुमिच्छति १६
अंजनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत न त्वां हिंसामि सुश्रोणि मा भूते मनसो भयं १७ मनसास्मि गतो यत्त्वां परि
ष्वज्य यशस्विनि वीर्यवान् बुद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति १८ महासत्वो महातेजा महाबलपराक्रमः लंघने प्लवने
चैव भविष्यति मया समः १५ एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे गुहायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभ २०
अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुत्प्लुत्याभ्युत्पतितो दिवं २१ शतानि त्रीणि गत्वाथ
योजनानां महाकपे तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं ततो गतः तावदापततस्तूर्णमंतरिक्षं महाकपे
यं मा प्रत १२ नकेवलेयातिव्रत्यभंगाभावः श्रेयोपि भविष्यतीत्याह वीर्यवानिति
१८ १५ गुहायां गिरेर्गुहायां २० फलमिति जिघृक्षुस्त्वमुत्प्लुत्याभ्युत्पतितः २१ तस्य सूर्यस्य तेजसा निर्धूतः दग्धोपि न तो न वि

किष्किं॰ टी॰ तत्ता: ४२

छा॰ दं तत: ४२

वा. कि. टी. १३८
139

त्वत्तो शाक्रमं वित्तमुपगतं प्रांशुरष्याः हेणतेनवशरीरेवत्वं दितिः २२ तदा तस्मिन्काले २४ त्रैलोक्यं नववेन गच्छतिस्म
२४ २९ वज्रस्य निपातेन वामिरोनिपातेन च विदितेन जनित पीडा भाववंतमामकमीवा १९ १० पत्तिराजस्वर्पणः २३ त्रिवि

तत्राप्युपगतं त्वत्तुरुंसं तरितं भस्दकपे दितिमिद्रेणतेवज्रं कोपाविष्टेन चेतसा तदा शैलगुरुशितवैर्वामोरुहज्वरभ
ज्यत ततो दितिनामध्येयं तेरुत्रमानितिकीर्तितं २४ ततस्त्वाविदितं दृष्ट्वा वायुर्गंधवहःस्वयं त्रैलोक्यं भृशमक्रां
दो नववैवावप्रभंजनः संभ्रांतास्त्रस्तरागास्तेवैत्रैलोक्यस्त्वभितेसति प्रसादयंतिसंक्रुद्ध मारुतं भुवनेश्वराः २८
प्रसादितेववायुर्वेन्द्रबलात् भृशं वरंददौ ग्रुशाखवधतातातसमरे सत्यविक्रम २९ वज्रस्य च निपातेन विक्रमेनवात्म
मोद्धवं सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ तेवरमुत्तमं स्वछंदतः मरणंन वस्यादितिवैप्रभुः सर्वकेसरिणः पुत्रः ते
जोभीमपराक्रमुः मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेन साचापितत्समः ईदृशास्य हैतेतातवर्णामेःकथं बले ३० कार्यं वलेक
सामान्यं के तेषांमतमेववादि भवान्वीरतमेमाकमेजनानामेतममव ३१ वेदिवायुसुतोवत्सस्तवेचापित
त्समः [illegible] वयमयपातस्य
णा भवान्समानसमाप्रतं देवोविक्रमसंपन्नः पक्षिराजइवापरः ३२ त्रिविक्रमेमयातातसशैलवनकाननाः त्रिः
सप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रांताप्रदक्षिणं ३४ तदा चौषधयोस्माभिः संचिता देवशासनात् निष्पन्नममृतंयाभि
रुमावतोरसमये ३५ देवशासनात संचिताःयाभिः सागरे प्रहताभिरमृतंतनिष्पाद्य ३५ ॥ स्तदानीनामहद्धले ३५ १३८

139A

सामंतेकालेऽस्मिन्कालेऽस्माकंश्रेयोभवानेवसर्वगुणाधिकृत्यर्थः २८ विजृंभस्वातिःस्त्रीमनाजवलविजृंभ
णाक्रम २२ उत्तिष्ठलंघयस्वमहार्णवःपरादीतिहनुमन् पराभ्यस्तस्यायानवगतिलेकाद्वीपगमनसामर्थ्यास
र्वभूतानामपकारापनयैकेवलमस्मावमेवेतिशेषः २९ ३४ कपीनामृषभश्रेणीत्यत्रकपिशाहूस्तितिन्यायेनकल

हे ५

स इदानीमहंवृद्धःपरिहीनपराक्रमः सांप्रतंकालमस्माकंभवान्सर्वगुणाधिकः २८ तद्विजृंभस्वविक्रांतः
प्लवतामुत्तमोह्यसि त्वद्वीर्यंद्रष्टुकामाहिसर्वावानरवाहिनी २९ उत्तिष्ठहरिशार्दूललंघयस्वमहार्णवं पराहि
सर्वभूतानांहनूमन्यागतिस्तव ३६ विषण्णाहरयःसर्वेहनूमनकिमुपेक्षसे विक्रमस्वमहावेगविष्णुस्त्रीन्
विक्रमे ३१ ततस्तुवैजांबवताप्रचोदितःप्रतीतवेगःपवनात्मजःकपिः प्रहर्षयंस्तांहरिवीरवाहिनीचका
ररूपंपवनात्मजस्तदा ५० इत्यार्षेरामायणेषट्षष्टितमःसर्गः ६६ तंदृष्ट्वाजृंभमाणंतेक्रमितुंशतयोजनं
वेगेनापूर्यमाणंचसहसावानरोत्तमं १ सहसाशोकमुत्सृज्यप्रहर्षेणसमन्विताः विनेदुस्तुष्टुवुश्चापिह
नूमंतंमहाबलं २ प्रहृष्टाविस्मिताश्चापितेवीक्षंतेसमंततः त्रिविक्रमकृतोत्साहंनारायणमिवप्रजाः ३

स यांवरणाकपिपरःनीववतीतिपाठःस्वरामः रूपंसमुद्रतरणोचितमहाविग्रहं ५० इतिषट्षष्टितमःसर्गः ६६ अथ
परहीनमहाविग्रहस्यहनूमतोवानरवलाश्चासयतानिजवातप्रख्यायतश्चसमुद्रलंघनायमहेंद्रपर्वतारोहणामा
हतमितितंजृंभमाणंवर्धमानंतेवानराः १ २ कृतोत्साहंत्रिलोकीविक्रमणेइतिशेषः ३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा°
वा°कि°
टी°
१५८
148

समाविष्यास्यतास्य ५ ८ अंबरीषेस्वाहुतिपदीप्तमंबरीषमिवास्थितं तं भ्रमाणस्यतस्य मुखं विविधमः पावकइवाशो
मनःसत्तिसंवेपः १८ प्ररुजन्नुप्रत्यनेमिदमानः हुताशनस्य मुखोद्यमानउणेयावायुर्गमनशीलोस्मि ५ तस्य
मारुतस्याहंपोरसः पुत्रः प्लवनेनतत्समोस्मि ५ महागिरिमसंगेनाविलंबेनचमहेहस्त्रशः परिगंतुंसमर्थोस्मि पकैनैवव॰

संक्षिप्यमानोहनुमान्शैवर्धयतमहाबलः समाविष्यवलोगूलेहर्षाद्वलमुपेयिवान् ५ तस्यसंस्तूयमान
स्यवृद्धैर्वानरपुंगवैः तेजसापूर्यमाणस्यरूपमासीदनुत्तमं ५ यथाविजृंभतेसिंहोविवृद्धेगिरिगह्वरे मा
रुतस्यौरसः पुत्रस्तथासंप्रतिजृंभते ६ अशोभतमुखंतस्यजृंभमाणस्यधीमतः अंबरीषमिवादीप्तंवि
धूमइवपावकः ७ हरीणामुत्थितोमध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः अभिवाद्यहरीन्वृद्धान्हनुमानिदमब्रवीत् ८ ७४
प्ररुजन्पर्वताग्राणिहुताशनसखोनिलः वलवानप्रमेयश्चवायुराकाशगोचरः तस्याहंशीघ्रवेगस्यशी
घ्रगस्यमहात्मनः मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवनेनास्मितत्समः ९ उत्सहेयंहिविस्तीर्णमालिखंतमिवांबरं
मेरुंगिरिमसंगेनपरिगंतुंसहस्रशः १० बाहुवेगप्रणुन्नेनसागरेणाहमुत्सहे समाप्लावयितुंलोकंसप
र्वतनदीह्रदं ११ ममोरुजंघवेगेनभविष्यतिसमुत्थितः संमूर्छितमहाग्राहः समुद्रोवरुणालयः १२
पन्नगाशनमाकाशेपतंतंपक्षिसेवितं वैनतेयमहंशक्तः परिगंतुंसहस्रशः १५ ॥
गंतुंसहस्रवारंप्रदक्षिणीकर्तुंशक्तोस्मीतिभावः ॥ ११ समुत्थितः प्रतिक्रांतवेलः १२ पक्षिसेवितेआकाशेपतं
तंवैनतेयंगरुडंसहस्रशः परिगंतुमहंशक्तः तस्यैकपातंयावदहंसहस्रवारंपतितुंशक्तः पतितयावत १५ ॥

अंबरीषं भ्राष्ट्रं तद्व
दमंच्यनंचदीप्तं
प्रज्वलितं अंगार
वर्णं प्रतस भ्राष्ट्र
दमभिभयावते

१५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

140A

उपजातन्मस्थितं उदयगिरेर्निर्गच्छंतमादित्यं स्वस्थानात्प्राप्य तेन तु उन्मूलं गंतुं प्रारभ्य ततः पूर्ववेगेनास्तगिरिमासाद्य प्रत-
न्तमित ज्वलंतं रश्मिमालिनमागंतुं उत्सहे इत्यर्थः ज्वलंतमिति विशेषणेनादिमस्यास्तगिरेर्दहे रवितितेयोत्यते ५ ततः
पूर्वप्रत्युह्यानंतरं पुनः प्रत्याभूमिमसंस्पृश्य भीमेन महता वेगेनैव पुनस्तदभिः पुनरागंतुमुत्सहे इति संबंधः पूर्वे
गते योजनानातिरितलंकागंतुं किमतेति भावः ६ आकाशगोचरान् गरुडनक्षत्रादीन् ७ ८ लतानां पादपानां च विवि

उद्यंतं वास्तयंतं वापि ज्वलंतं रश्मिमालिनं अनस्तमितमादित्यमभिगंतुं समुत्सहे ५ ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरा
गंतुमुत्सहे प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः ६ उत्सहेयमतिक्रांतुं सर्वानाकाशगोचरान् सागरं शोषयिष्या
मि दारयिष्यामि मेदिनीं ७ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवंगमाः हरिष्याम्यूरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम् ८ ल
तानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः अनुयास्यति मामद्य प्लवमानं विहायसा ९ भविष्यति हि मे पंथाः स्वातेः पंथा इ
वांबरे चरंतं घोरमाकाशमुत्पतिष्यंतमेव च १० द्रक्ष्यंति निपतंतं च सर्वभूतानि वानराः महामेरुप्रतीकाशं मां द्रक्ष्य
ध्वं प्लवंगमाः ११

धं पुष्पमूरुवेगेनाहरिष्यामीत्यन्वयः तच्च पुष्पं वायुवेगेनैव मम वेगेनाहृतं मामनुयास्यति ९
स्वातेः पंथा इति स्वाति पथ्यः छायापथः तस्य यातेः संततप्रकीर्णबहुनक्षत्रः मम पंथा अपि प्रकीर्णबहुपुष्पकः चरंतं मार्ग-
मध्ये इति आकाशप्रति उत्पतिष्यंतमेव १० निपतंतं परपादे इति शेषः द्रक्ष्यंति अनेनोत्पतनपतनयोरक्कालतां तवा-
गतिवेगः सूचितः प्रवर्धमानमिव मां द्रक्ष्यध्वमित्यन्वयः ११ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग॰ वा॰ कि॰ टी॰ १५८

सवैनतेयस्खेति त्वयास्थामेवैषां सर्वभूतानि शायिनी शक्तिर्नान्यस्येति भावः ४३ सतेमांतौ कृतेयदत्तूर्ध्वनेत कृते
नपश्यामि ४४ किंयदयस्याशांकेणवहूदेवाव्यामिर्यन्यते ४५ तदापिविक्रमावतारकाले ४६ सतांहिसंदेहरूपदेषुप्रमा
णमंतःकरणप्रवृत्तयइति न्यायेनादृष्टश्चेतितिनिश्चयनतपरिच्छेदःग्रंतःकरणेनेत्यर्थः तथामेमनश्चष्टामनोव्या

न्यू ४

दिव्यमाहात्म्यगर्भं तेयशसमानमिदंवरं विपुमिष्यामिजोमूर्तात्कंपयिष्यामिपर्वतान् ४२ सागरंशोषयिष्या
मिसर्वमानःसमाहितः वैनतेयस्यवाशक्तिर्मम वामारुतस्यवा ४३ ज्ञानेसूर्येणभानानेमारुतेवामहाबले
नैतद्गुतप्रपश्यामियन्मांसुतमनुवुजेत् ४४ निमिषांतरमात्रेणनिरालंबनमेवरं सहसानुयितिष्यामिघना
दिघुर्दिवीमिंतः ४५ भविष्यतिहिमेंरूपसवमानस्यसागरे.विस्मापक्रमममाणस्यतथाचैविक्रमादिव ४६
वुध्यात्वदप्रपश्यामिमनश्चेष्टावेमतथा श्रद्दहृत्वामिवेदेहीप्रमोदध्वंसवेगमाः ४७ मारुतस्यसमोवेगो
गरुडस्यसमोजवे अप्रतेयोजननानेनगामिष्यामीतिमेमतिः ४८ वासवस्यसवज्रस्यब्रह्मणोवास्वयंभुवः
विक्रम्यसहसाहस्तादमृतंतदिहानयै ४९ लंकांवापिसमुत्क्षिप्यगच्छेयमितिमेमतिः ५०॥

पावेःस्वसुमानप्रपः किंपश्यसिकिंविषयाचेतमनश्चेष्टेत्याह द्रक्ष्यामीति ४७ वेगजवोपर्यायौसूर्यसुतपर्यंत्यनेनाश्र
मेयवलत्वप्रकाशयनेत्समकोतुम्हरीरसमेयत्वात् वासवहस्तस्वर्गेमास्यमृतंब्रह्मणोहस्तेचयागेभाव्यममृतंत
दानेयनववनननवलक्ष्मलंकास्य ४९ समुत्क्षिप्यसस्थानाद्दृत्यादनश्चैवंकंग्रहीत्वाप्रागच्छेयंयदानतःपरंतोपिरा

१५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततस्तु हरिशार्दूलस्तानुवाचवनौकसः ७

१४१A

प्रसितवलपराक्रमशालीहनूमान्स्ततः सोकविशोषणविद्दोपिदुःखसागरमग्नवानरवाहिनीसंतोषार्थमेतान्हता
र्थेद्दत्यवचनान्युक्तवानतआह प्रहृष्टाइत्यादि २१ २२ वेगवन्निति संबोधने २२ तवकल्याणेरुचिरोभिलाषोयेषांते

तेमेवंवानरश्रेष्ठंगर्जंतं समितिंजयं प्रहृष्टाहरयस्तत्रसमुदैक्षंतविस्मिताः २१ तच्चास्यवचनंश्रुत्वाज्ञातीनां
शोकनाशनं उवाचपरिसंहृष्टोजांववान्प्लवगेश्वरः २२ वीरकेसरिणःपुत्रवेगवन्मारुतात्मज ज्ञातीनांविपु
लःशोकस्त्वयातातप्रणाशितः २३ तवकल्याणरुचयःकपिमुख्याःसमागताः मंगलंकार्यसिध्यर्थंकरिष्यंतिस
माहिताः ऋषीणांचप्रसादेनकपिवृद्धमतेनच गुरूणांचप्रसादेनप्लवस्वत्वंमहार्णवं २५ स्थास्यामश्चैकपा
देनयावदागमनंतव त्वद्गतानिचसर्वेषांजीवनानिवनौकसां २६ नेयंममहीवेगंप्लवनेधारयिष्यति २७ एता
नीहनगस्यास्यशिलासंकटशालिनः शिखराणिमहेंद्रस्यस्थिराणिचमहांतिच २८ येषुवेगंगमिष्यामिमहेंद्र
शिखरेष्वहं नानाद्रुमविकीर्णेषुधातुनिष्यंदशोभिषु २९ एतानिममवेगंहिशिखराणिमहांतिच प्लवतोधार
यिष्यंतियोजनानामितःशतं ३० ततस्तुमारुतप्रख्यःसहरिर्मारुतात्मजः आरुरोहनगश्रेष्ठं महेंद्रमरिमर्दनः ३१

२४ वृद्धमतेमाशीर्वादः २५ त्वरयाप्रियंश्रोतमेकपादेनस्थास्यामइत्यादेशोक्तिः २६ २७ शिलासंकटंशिलासमू
हः प्रतप्तानिस्थिराणिशिखराणीत्यन्वयः २८ धातुनिष्यंदःधातुसमूहः २९ ३० मारुतप्रख्यस्तत्सदृशः ३१ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
वा॰ कि॰
टी॰
५४२
१५२

मृगैः सविंनशार्दूलं समणवदेशोयस्य ५१ तत्रतत्रप्रतिस्तुतेन सलिलोत्पीडेन निर्हादिणा संकुलं व्याप्तं ५२ मृदावर
लोदनमानमंदंदस्य महाद्रिराषेः शृंगौ विविवारश्रेगगाङ्कगातरं नगा ५४ यामसत्वावतिपाणिशार्दूलेनेतिशेषः ५५

वृतंनानाविधैःपुष्पैर्मृगसेवितशाद्वले लताकुसुमसंबाधंनित्यपुष्पफलद्रुमम् ५२
सिंहशार्दूलसहितेमत्तमातंगसेविते मत्तद्विजगणोद्घुष्टंसलिलोत्पीडसंकुले ५३
महद्भिरुच्छ्रितैःशृंगैर्महेंद्रस्यमहाबलः विचचारहरिश्रेष्ठोमहेंद्रसमविक्रमः ५४ बा
हुभ्यांपीडितस्तेनमहाशैलोमहात्मना ररासासिंहाभिहतोमहामत्तइवद्विपः मुमोच
सलिलोत्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः वित्रस्तमृगमातंगःप्रकंपितमहाद्रुमः ५६ ना
नागंधर्वमिथुनैःपानसंसर्गकर्कशैः [illegible] ५७ त्य
ज्यमानमहासानुःसंनिलीनमहोरगः चलशृंगशिलोद्घातस्तदाभूत्समहागिरिः ५८
निःश्वसद्भिस्तदातैस्तुभुजगैरर्धनिःसृतैः सपताकइवाभातिसतदा धरणीधरः ५९ ॥

उत्पतद्भिर्विहं
गैश्च विद्या
धरगणैरपि ५४
लो

झो त्वं गति लो
त्पात ३ वा॰ पा॰

मणिर्तोयोत्पीडान् सलिलसमूहान् ५६ पाने संसर्गेण कर्कशैर्त्यासक्तैः ५७ ५८ ५९ ॥

सार्थहीनः महार्थहीनोऽस्पृग्गाइवाभूदितिशेषः ५० वेगोवेगमगानेसम्यगाहितःस्थितः ग्रामवृद्धिर्येनमनः समाधायमनः सामाधानेकृत्वामनसालंकोजगामसस्मारेत्यर्थः ५१ इतित्रिषष्टितमःसर्गः ६३ इतिश्रीम

र्व

ऋषिभिस्तापसंसंभ्रांतैस्तूयमानःशिलोच्चयः सोदन्महतिकांतारेसार्थहीनइवाध्वगः ५० सवेगवा न्वेगसमाहितात्मामहाप्रभावःसवीरहेता मनःसमाधायमहानुभावोजगाममलंकामनहनूमान् ५१ सार मनस्वी २
इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेचतुर्विंशत्सहस्रिकायांकिष्किंधाकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ६७

शुभंभूयात्सर्वजगतांलेखकपाठकयोः ॐरामॐ ॥

जानकीरमणपदपंकजपरिचरणपरायणपाठकपदाभयापिमृद्देवरामसेवहीतेश्रीमद्रामायणेऽस्य विषमपदव्याख्यानेकिष्किंधाकाण्डः समाप्तः ॥ शुभम् भद्रम् ॥

वा० कि० टी० १६३ 143

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

351-D

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative